

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM • TUDOMÁNY • KULTÚRA
SOCIETY • SCIENCE • CULTURE

LII. évfolyam, 2022. 1. szám
Year LII, issue 2022/1

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Megbízott főszerkesztő: Mészáros Zoltán.

A folyóiratban megjelent tanulmányokat felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by external professionals from the relevant field.

A Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma a *Létünket* M52-es értékű tudományos folyóiratnak minősítette.

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

CIP – A készülő kiadvány katalógizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

008 (05)

LÉTÜNK : társadalom, tudomány, kultúra / Megbízott főszerkesztő Mészáros Zoltán. – 1. évf., 1. sz. (1971)–.– Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1971 –.– 23 cm.

Évente négy szám

ISSN 0350-4158

COBISS.SR-ID 4664578

TARTALOM

KLAMÁR Zoltán	Balladás idők – Egy topolyai hosszúnóta-énekesről	5
BESNYI Károly	Kallódó kéziratok	10
SILLING István	A népi vallásosság költészetének kutatása a Vajdaságban	14
FEHÉR Viktor – RAFFAI Judit	Katona Imre szerepe a vajdasági magyar néprajztudomány intézményesülésében – Megemlékezés a 100 éve született Katona Imréről	21
SILLING Léda	G. Czimmer Anna vajdasági néprajzi kutatásai . . .	30
TÓTH-GLEMBÁ Klára	Kiszámlók, népi históriás vers és népi ünnepköszöntő Közép-Bánátban	38
KÓNYA Sándor	Fürdik a holdvilág – Vers, nóta, népdal	45
KURCZ ÁDÁM István	A magyarországi szerbek története a kezdetektől 1867-ig – A magyarországi szerb nemzetfejlődés alternatívái 1867-ig	54

Klamár Zoltán

BALLADÁS IDŐK – EGY TOPOLYAI HOSSZÚNÓTA-ÉNEKESRŐL

Ötven éve jelent meg a Forum Könyvkiadó jóvoltából egy mára korszakos kiadvány, az *Idő, idő, tavaszdő*. Bori Imre adta közre ízelítőül, kedvesnálóul a jugoszláviai magyarság népköltészetét reprezentáló folklóranyagot, ami origója lett a későbbi kutatásoknak. Az érdemi munka java része az 1970-es években zajlott. Ekkor indult az a nemzedékváltás, melynek tagjai a népi kultúra kutatása felé fordultak. Kiadványok sokasága fémjelzi ezt az időszakot. Mi Tóth Ferenc és kutatótársai nyomán a topolyai népballadák egyik adatközlőjére fókuszálunk. Magó Juszтина (1912–1990) egyike volt azoknak, akik a legtöbbet énekeltek a gyűjtőknek. Tanulmányunkban családtörténeti morzsákat szemezgetve mutatjuk meg a balladák helyét, közben a topolyai énekes portréját felvázolva.

Kulcsszavak: folklórkutatás, kutatástörténet, topolyai népballadák, balladaénekés alkalmi, családi hagyomány

EGY KÖNYV, MINT KATALIZÁTOR

Ötven éve jelent meg a Forum Könyvkiadó jóvoltából, egy mára korszakosnak tekinthető kiadvány, az *Idő, idő, tavaszdő*. Bori Imre adta közre ízelítőül, útmutatásul és kedvesnálóul a jugoszláviai magyarság népköltészetét reprezentáló folklóranyagot, azt a válogatást, ami origója lett a későbbi kutatásoknak. Legalábbis számomra ezt a leszűrhető tanulságot sejtetik a bevezetőben olvasható megjegyzések. Íme, egy rövid idézet, hogy lássuk mire is gondolok: „[...]az a hiedelem él közvéleményünkben, hogy a jugoszláviai magyarságnak nem volt, tehát ma sincs említésre méltó népköltészete, mint van az erdélyi és moldvai székelységnek, a Zobor-vidéknek (Nyitra környéke) vagy Magyarország egyes, néprajzilag zártabb területeinek”. Bori akkor igazán fején találta a szegyet. Valóban sokáig ez jellemezte a magyar néprajzi kutatást. Tudományunk művelőinek többsége Erdély bűvületében élt. Még akkor is így volt ez, ha a román hatalom mindent megtett annak érdekében, hogy magyarországi illetőségűek ne, vagy csak nagyon nehezen kaphassanak kutatási engedélyt. (Szilágyi Miklóstól tudom, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtéseit félig illegálisan végezték. A gyűjtőfüzetekbe jegyzett válaszokat, meg a fotónegatívokat elrejtették és úgy csempészték át a határon.)

Visszatérve Bori Imre válogatásához, mégis elég nagy volt a merítés térben és időben egyaránt. Könyvében az alábbi kutatók által gyűjtött folklóranyagból adott közre: Kálmány Lajos, Penavin Olga, Burány Béla, Fábri Jenő, Sebestyén Gyula, Király Ernő, Kiss Lajos, Kodály Zoltán, Erdélyi János, Hoblik Márton, Kiss Áron, Kodály Zoltánné, Tőke István, Vicsek Károly, Banó István.

Aztán a jég megtörni látszott, Tóth Ferenc, Tripolsky Géza, Borús Rózsa, Bodor Anikó, Jung Károly, Csorba Béla, Silling István, Kónya Sándor és Beszédes Valéria kutatásai egy nagy hagyományú világot kezdtek kirajzolni a Bácskában, Bánságban, Szerémségben, valamint Szlovénia és Horvátország magyarlakta vidékein.

Az érdemi munka java része az 1970-es években kezdődött. Ekkor indult vagy teljesedett ki hazai tájaink felfedezése, ezt tekintem a második hőkornak, aminek végét az a nemzedékváltás jellemezte, melynek tagjai között már képzett néprajzosok is voltak. Kiadványok sokasága mutatja az elvégzett munkát az említett időszakban. Mivel nem tudománytörténetet szándékozom írni, így eltekintek a további kutatók és kutatások eredményeinek szemlélésétől. Azt azonban mégis meg kell jegyezmem, hogy a sok képzett néprajzost még ma sem tudta intézményes keretek közé terelni a politikai akarat. Pedig annak látná igazán hasznát a közösség. Egy vajdasági magyar néprajzi kutatóintézetre gondolok, ahol a munkatársak szervezett terepmunka keretében végeznék a kutatásokat.

AZ ADATKÖZLŐI TUDÁS ELEMELI

Ideje szót ejteni Magó Jusztináról (1912–1990), aki egyike volt azon adatközlőknek, akik a legtöbb balladát énekelték a gyűjtőknek. Munkámban családtörténeti morzsákat is szemezgetve mutatom meg a balladák helyét, idejét a topolyai énekes portréját felvázolva.

Vajda Gábor így fogalmazott: „Tóth Ferenc a Hungarológiai Intézet munkatársaként évekig a jugoszláviai magyar folklór összegyűjtésén dolgozott. Tudományos tevékenységének egyik legfontosabb területe Topolya és környéke népballadáinak összegyűjtése volt. Kutatásai során nem egyedül tevékenykedett, rajta kívül munkatársai (Borús Rózsa, Tomik Erika és Vass Éva) is felkeresték azokat az idősebb embereket, akik még emlékeztek a családban vagy ismerősöktől hallott szájhagyományra.” (VAJDA 1982) Itt kénytelen vagyok megemlíteni, hogy ez nem teljesen igaz, hiszen ekkorra már megjelent a *Kálmány Lajos nyomában* című kötet, amiben mind a terület, mind pedig az anyag tekintetében jóval nagyobb volumenű kutatómunka eredményét adta közre a doktori fokozatot szerzett kutató.

Említsük meg azt is, hogy Borús Rózsa akkor már maga is gyűjtötte Topolya folklóráját – a szokásokat, viseletet –, így ismerős terepen segítette a munkát.

„A gyűjtésre csupán 1975-ben és 1976-ban került sor, amikor a népi kultúra bomlását és átalakulását a korábbi polgárosító behatások után a szocialista társadalmi viszonyok is siettették.” (VAJDA 1982)

Ez igaz, de amíg a polgárosító behatások egy szerves társadalmi fejlődés eredményeként csak kis részben hatottak a családszerkezetre, addig a szocialista átrendeződés alapvetően változtatta meg a család struktúráját. Nukleáris, elemeire bomló és különálló részek jöttek létre, melyek felváltották a korábbi, többgenerációs együttélést, így a hagyományozódás gátló tényezőivé váltak. Ezeknek tudja be, hogy „[...] a férfiak között alig akad már valaki, aki nem idegenkedik a balladaénekléstől, s túlnyomó többségben nők ápolják ezt a teljes kiveszéshez közel jutott hagyományt.” (VAJDA 1982)

Fehér Viktornak még napjainkban is sikerült ezredforduló utáni, lokális gyűjtésekre bukkanni. Ennyit a teljes kiveszésről. De ebbe inkább nem bocsátkoznék bele, mert tartok tőle, hogy csak egy újabb, parttalan vita venné kezdetét. (Lásd: FEHÉR 2016) „Közöttük némelyek [Kalmár – a családnevet helytelenül írja! – Józsefné Magó Jusztina és Csökéné Farkas Erzsébet] 9–10, sőt egyikük (László Jánosné Virág Teréz) 14 balladát is tudott. Még gyermekkorukban a század elején tanulták őket munka közben a Topolya környéki uradalmakon (a Kalmár-, a Vojnits- vagy a Fernbach-birtokon)”. (VAJDA 1982)

Ez volna az előtörténet, amit rendre ismételnék bevezetőikben vagy könyvismertetőikben a kutatók. (Lásd: BORÚS Rózsa 1981, JUNG Károly 1981, VAJDA Gábor 1982, BARNÁ Gábor 1983 és legutóbb GAZSÓ Hargita 2014.)

Tudjuk, hogy a terepmunka sokszor ösztönzőleg hat az adatközlőkre. Így volt ez esetünkben is. A gyűjtés, a gyűjtők látogatása villanyozta fel igazán Jusztinát, illetve „a Jusztit”, ahogy apai nagyapám, Klamár József (1906–1990) feleségét emlegette, szólította. Gondolom, mindenkinek volt már olyan gyűjtési tapasztalata, miszerint a visszatérés egy-egy adatközlőhöz sokszor arra is jó, hogy az időközben eszébe jutott, újabb adatokkal egészítse ki a korábban mondottakat.

Juszti mamával nem sokkal Vass Éva látogatása után találkoztam és máig elevenen él bennem, hogy milyen büszkén újságolta nekem, az akkor már pesti egyetemi hallgatónak, hogy megkeresték őt, mert híret vették, hogy sok nótát tud. Akkor engem mindez nem hozott lázba, mert még a népi építészet bűvöletében éltem. Csekély érdeklődésem ellenére leültetett a kis konyhában és néhány új stílusú balladát énekelt. Papírt, ceruzát kértem, s bár címüket feljegyeztem, mégsem végeztem ellenőrző gyűjtést. Az egyik ballada a Farkas Julcsa volt, de erre később visszatérek. Inkább arról beszélgettünk, hogy mikor és kiktől tanulta a hosszúnótákat. Mert, ugye azt mondani sem kell, hogy ő balladát nem emlegetett. Minden nóta volt, hosszú vagy rövid. Alig volt tizenéves, amikor a szülei mellett az uradalmakba járt. A város agrárszegénységének a Kalmár-, a Vojnits- és a Fernbach-birtok biztosított alkalmi munkát. Kapálás, kaszálás, hordás, cséplés majd kukoricatörés, olykor fosztás közbeni és utáni idő, a beszélgetés, mesélés, nótázás

alkalmi voltak a munkaközösségek tagjainak a kint vagy az uradalmak istállóiban, színjeiben alvók számára. Ahogy mondta: gyorsabban múlt rajtuk az idő, kevésbé érezték a fáradtságot, ha a kezük mellett a szájuk is járt.

Saját bevallása szerint jó hallású, fogékony eszű volt és gyorsan, könnyen megtanulta a hallottakat. Később pajtásainak énekelt, majd mivel jó hangja volt, néha-néha ő is dalolhatott a kint hálónak. Megtörtént, hogy a munkabalesetek, szerelemfélések, -tiltások a szemük előtt játszódtak le vagy éppen csak a híruk jutott el hozzájuk. Ezek okán aktualizálták a nóták szövegét: dallamhoz, rímhez igazították a szövegváltozatot. A balladákban szereplőkről beszélve hosszasan magyarázta, hogy kivel és mi esett meg, miről beszélt, majd énekelt a nép.

Itt térek vissza az előzőekben említett Farkas Julcsa című balladára. Azt firtattam a fiatal kutatótanonc türelmetlenségével, hogy ki volt az a Farkas Julcsa? Érdekes módon, ezt nem tudta megmondani Magó Jusztina, de néhány hasonló, tragikus balesetet azért felsorolt. Így, ha a balladában szereplők személye homályban is maradt, a mondottakból nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalmi osztályok között még a két világháború idején is igen keskeny sávú átjárás volt, ha volt egyáltalán. A suba a subához, guba a gubához elve tartotta magát. Topolya mikrovilága az impériumváltások dacára mit sem változott.

A REPERTOÁR

Lássuk Magó Juszti ballada-repertoárját:

Régi stílusú balladák: 1. A szégyenbe esett lány / Landorvár Idorka (gy: Vass Éva 1975: 18–19);

Új stílusú balladák: 2. Kismargita / Nem messze van ide kismargitka (gy: Vass Éva 1975: 62–63); 3. Szaladjak-e vagy megálljak / Tisza szélén elaludtam (gy: Vass Éva 1975: 86); 4. A kisasszony gulyája / Szépen legel a kisasszony gulyája (gy: Vass Éva 1975: 124); 5. Az elhagyott szerető bosszúja / Ezernyolcszázharmincnegyedik évben (gy: Vass Éva 1975: 125–126); 6. Az egymástól tiltott szerelmesek / Blaho Imre Tájity Milut szereti (gy: Vass Éva 1975: 132); 7. Szabó Gyula Horváth Jolánt szereti (gy: Vass Éva 1975: 133); 8. Kodelka / Kodelka (gy: Vass Éva 1975: 151); 9. A cséplőgépbe esett lány / Farkas Julcsa (gy: Vass Éva 1975: 157).

A Tóth Ferenc által közreadott anyagban a legnagyobb meglepetésemre A gyermekgyilkos leányanya / Szabó Vilma című balladát nagyapám, Klamár József énekelt. (gy: Vass Éva 1975: 136). Ő 1906-ban született, és asztalos/ácsmesterként tekintélyes tagja volt a szerteágazó rokonságnak. Teljesen nyilvánvaló, hogy gyermekként, mivel szegény sorsú családból származott, magukkal vitték szülei az idénymunkára. Így aztán nagy va-

lószerűséggel ő is hasonló közösségi munkaalkalmak idején találkozott a hosszúnótákkal. Sajnos őt sem faggattam kitartóan, hogy felszínre kerüljenek olyan fontos, apró adalékok, melyeknek jelentőségét csak az avatott kutatók tudják értékelni igazán. Így mára még inkább pótolhatatlan, jövátételten mulasztásaim gyarapodnak ezen felvetések közreadása során. (vö. SZILÁGYI 2019).

IRODALOM

- BORI Imre 1971. Idő, idő, tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből. Forum Könyvkiadó. Újvidék
- BORÚS Rózsa 1981. Topolya népszokásai. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék
- FEHÉR Viktor 2016. január. Arankaközi népballadák. Kálmány Lajos és Tóth Ferenc nyomában. Híd LXXX. évf. 1. sz. 79–89.
- GAZSÓ Hargita 2014. szeptember – október. A népballada útja Topolyára – Stratégiai terv egy leendő néprajzi – irodalmi – helytörténeti kiállításához. Híd LXXVIII. évf. 9–10. sz. 153–159.
- TÓTH Ferenc 1975. Kálmány Lajos nyomában. Az észak-bánáti népballadák élete. A balladákat gyűjtötte Katona Imre és Tóth Ferenc. Hungarológiai Intézet. Újvidék
- Topolya és környéke népballadái 1981. Forum Könyvkiadó – A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék
- Topolya és környéke népballadái. Forrás 15. évf. 9. sz. 87–88.
- SZILÁGYI Miklós 2019. Az etnográfusok és folkloristák ma már szinte pótolhatatlan-jövátételten tartozásai. 358–361. In BALI János–BÁRTH Dániel–DEÁKY Zita–VÁMOS Gabriella (szerk.): KÖVEK, FÁK, FORRÁSOK. Tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára. ELTE BTK Néprajzi Intézet. Budapest

LETÖLTÉSEK

http://adattar.vmmi.org/cikkek/12429/hid_1982_03_13_vajda.pdf

https://library.hungaricana.hu/hu/view/Forras_1983/?query=b%C3%A1lcska&pg=888&layout=s

http://epa.oszk.hu/01000/01014/00118/pdf/EPA01014_hid_2014_09_10_153-159.pdf

<https://hidkor.com/publication/181-arankakoz-i-nepballadak>

http://adattar.vmmi.org/folyoiratszamok/1403/hid_1981_01_.pdf
(2021. augusztus 10.)

Besnyi Károly

KALLÓDÓ KÉZIRATOK

A helytörténeti kutatások során Bácskossuthfalván három néprajzi feldolgozás is előkerült. Egyiket sem néprajz szakos gyűjtötte, tudományos értékük bizonytalan. Mégis érdemes róluk szólni, hiszen az 50–60 évvel ezelőtti gyűjtésekről ma kevesen tudnak, és kérdés, hogy a szakemberek közül ismeri-e valaki is a tartalmukat. Dévay Lajos 1961-ben az újvidéki Magyar Tanszék néprajzi gyűjtő pályázatán helyi gyűjtésével harmadik díjat és 10 000 dinár pénzjutalmat kapott. Gracza Anna a szabadkai Pedagógiai Akadémia végzős diákjaként, 1978-ban írt szakdolgozatának címe Moravica közmondásai, szólásai és szóláshasonlatai. Előljáróban kiemeli, hogy az élő közmondások, szólások és szóláshasonlatok begyűjtése és rendszerezése a célja. 1979-ben a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének néprajzi gyűjtőpályázatán Kimeri Edit érdemelte ki a Képes Ifjúság könyvesomagját.¹ A 18 gépelt oldalnyi tanulmány áttekintést ad Ómorovica temetkezési szokásairól. Beszámolómban (nem szakértőként) ismertetem ennek a három tanulmánynak a tartalmát, és kitérek várható, bizonytalan sorsukra. Megeshet, hogy elkallódnak, vagy forrásmegjelölés nélkül egyszerűen csak beolvadnak egy újabb gyűjtésbe.

Kulcsszavak: néprajz, helytörténet, Bácskossuthfalva

Előrebocsátom, nem vagyok néprajzos, nincs is néprajzi jellegű gyűjtésem. Hogy most mégis szót kaptam, az azzal magyarázható, hogy helytörténeti kutatásaim során három néprajzi gyűjtésre akadtam. Ezeket szeretném ismertetni a magam nem hozzáértő módján.

Ómorovicán, hivatalos nevén Bácskossuthfalván úgy tartják, hogy a Jászkunságból betelepült falualapítók nem őrizték meg korábbi népszokásaikat, néptáncukat, dalaikat és viseletüket. Sajátjuk nem lévén beolvadtak az őket körülvevő tágabb közösség hagyományába. Ezt hangsúlyozták az 1970-es években, amikor a Gyöngyösbokréta-találkozókon rendre kifogásolták, hogy nem saját táncaikat mutatják be. Hogy ez valóban így volt-e, vagy csak nem ismerték a néprajzi gyűjtéseket, most már nehéz lenne eldönteni. Tény viszont, hogy az újvidéki Magyar Tanszék létrehozásával erőre kapó vajdasági néprajzkutatás hatására Ómorovicán is kezdtek saját hagyományaikra figyelni. Király Ernő 1962-ben négy népdalt jegyzett le ebben a faluban.² Pénovázt Antal pacséri népdalgyűjteményében is közöl

¹ A Kiss Lajos Néprajzi Társaság szervezésében 2021. szeptember 11-én, Temerinben megtartott, *Idő, idő, tavaszidő* című népköltészeti konferencián elhangzott előadás írott változata. *Magyar Szó*, 1979. december 18., 12. o. Jung Károly: Egy néprajzi pályázat eredményei

² Király Ernő: *Gyöngykalász I–III*. Vajdasági Zeneegyesületek és Szervezetek Szövetsége. Novi Sad. 1972.

egy ómorovicai változatot a gépbe esett lányról.³ Az *Új magyar tájszótár* számos bácskossuthfalvi tájszót közöl,⁴ Tóth Ferenc a *Topolya és környéke népballadái* című kötetében viszont egyet sem.⁵ A helytörténeti kutatások során ebből az időszakból három néprajzi feldolgozás is előkerült. Egyiket sem néprajz szakos gyűjtötte, így minden bizonnyal nem szakmaiságuk miatt érdemes róluk szólni. Csupán létezésük ténye miatt említem mégis őket, hiszen ezekről kevesen tudnak, és kérdés, hogy a szakemberek közül ismeri-e valaki is a tartalmukat.

DÉVAY LAJOS GYŰJTÉSE

1961-ben az újvidéki Magyar Tanszék a Vajdasági Múzeummal közösen meghirdetett országos népnyelvi és néprajzi gyűjtőpályázatán⁶ a felnőttek kategóriájában Dévay Lajos nyugalmazott esperes gyűjtése harmadik díjat és 10 000 dinár pénzjutalmat kapott.⁷ Az írógéppel írt, kereken 100 oldalas kéziratból „Egy példányt bekötve a Magyar Tanszék-nek Ujvidékre, egy példányt a Moravicai községi levéltárban helyeztem el megemlékezésül az utókor számára.” – írta a szerző a gyűjtéshez írt zárszavában, 1963-ban. Nem tudjuk, hogy készült-e több másolat, ezért csupán feltételezhetjük, hogy a községi levéltárban elhelyezett példány került elő a kutatás során. Jelenleg a Monográfia Helytörténeti Egyesület gyűjteményében van, előző tulajdonosától személyesen vásároltam meg. A kéziratból nem derül ki, hogy mikori gyűjtés, adatközlők és források nincsenek megjelölve. A szerző azonban utal rá, hogy kedvenc témája újból elé tárul, tehát folyamatos gyűjtést feltételezhetünk.

A tanulmányt 18 közcímmel tagolta a szerző. Az első csoportban a nyelvjárás sajátosságait részletezi (hangtani és alaktani sajátosságok, kiejtés, tulajdon- és vezetéknevek, 21 oldalon tájszavak), kicsit távolabbra került a Mesterszavak közcím. Sok-sok szemléltető példát sorakoztat, ahol szükségesnek érezte, ott jelentés-ismertetést is közöl zárójelben. Figyelmet érdemel a Szólások, közmondások, hasonlatok gyűjteménye, annál is inkább, mert ez 60 évvel ezelőtt feljegyzett és annál is régebbi gyűjtés. Foglalkozik

³ Pénovázt Antal: *Jaj de széles, jaj de hosszú ez az út – Pacséron gyűjtött balladák és balladás történetek 1970–1972*. Alföldi könyvtéka sorozat 3. Finta Múzeumért Alapítvány és Túrkevei Kulturális Egyesület. Túrkeve. 2005: 74.

⁴ B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1979–1992.

⁵ Tóth Ferenc: *Topolya és környéke népballadái*. Forum Könyvkiadó és a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. [Újvidék]. 1981.

⁶ A Néprajzi Múzeum és az MTA Nyelvtudományi Intézete 1960-as években évente hirdett néprajzi és népnyelvi gyűjtőpályázatot.

⁷ *Magyar Szó*, 1961. december 28., 9. o. Penavin Olga: Beszámoló a népnyelvi és néprajzi gyűjtőpályázatról

a helyi babonával és népi gyógyítással is. A sokszínűséget bővítik a találós kérdések, néhány gyermekjáték leírása, a lakodalmi szokások ismertetése. Közöl pár népdalt, mesét és ételreceptet, végül szép számban összegyűjtött helyi földrajzi neveket is.

GRACZA ANNA GYŰJTÉSE

Gracza Anna a szabadkai Pedagógiai Akadémia végzős diákjaként 1978-ban írt szakdolgozatának címe *Moravica közmondásai, szólásai és szóláshasonlatai*. Elöljáróban kiemeli, hogy az élő közmondások, szólások és szóláshasonlatok begyűjtése és rendszerezése a célja. Gyűjteményéhez 106 helybeli adatközlőt sorol fel: név, életkor és foglalkozás megjelölésével.

Az általános (elméleti) bevezetőt követően a Falutörténet keretében kitér a nyelvjárásra, közöl néhány csúfolót és egy népdal szövegét is. A példatárban betűrendbe szedve 451 közmondást, 569 szólást, 158 szóláshasonlatot sorol fel. Zárójeles megjegyzésekben utal a közmondások változataira, néhol magyarázó, értelmező kiegészítéseket közöl.

A gyűjtést elemezve fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a gyűjtött anyag a fiatalok szókészletében is fellelhető, gyakran hallott tőlük újraértelmezett, szócserevel módosított változatokat. Elvégezte a tartalom, vagy inkább üzenet szerinti csoportosítást és értékelést is. Külön kitér azokra a közlésekre, amiket csak a faluban hallott, ezért helyi sajátosságnak tekintti őket.

KIMER EDIT GYŰJTÉSE

1979-ben a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének néprajzi gyűjtőpályázatán Kimeri Edit érdemelte ki a Képes Ifjúság ifjúsági hetilap könyvcsomagját.⁸ A 18 gépelt oldalnyi tanulmány áttekintést ad Ómorovica temetkezési szokásairól. Hét adatközlő nevét, születési idejét és lakhelyét jelöli forrásként. A református, katolikus és nazarénus szertartás szerinti temetkezési szokásokat dolgozza fel. Összehasonlítja az egyházi tanításokból eredő különbségeket, és kiemeli az adatközlők egymástól eltérő közléseit is.

A közcímekkel jól tagolt összeállítás a halál előjeleitől kezdve, a gyász idejéig és a visszatérő lélekhez kapcsolódó részletekig öleli fel a témát. A temetkezési szokásokhoz és szertartáshoz kapcsolódó hiedelmek és babonák, vallási tanítások, énekek, imádságok is szerepelnek a dolgozatban. A gyűjtés idejében (1979-ben) elmondott részleteket rögzíti, nem tér ki a korábbi

⁸ *Magyar Szó*, 1979. december 18., 12. o. Jung Károly: Egy néprajzi pályázat eredményei

helyi sajátosságokra. Azóta a faluban elkészült a halottasház, és ezzel szinte egy csapásra megváltoztak a temetkezési szokások.

Az első két gyűjtés, Dévay Lajos és Gracza Anna munkája eredetiben és több fénymásolt példányban is fennmaradt. Ez a két gyűjtés beolvadt egy most készülő kéziratba. A helytörténészek erélyes kiállással érték el, hogy erre a kéziraatra rákerüljön Gracza Anna neve szerzőként, de azt már nem sikerült, hogy Dévay Lajos munkája is legyen megnevezve. Úgy tűnik, ebben az esetben hátránynak számít a korábbi gyűjtések kalózmásolatainak szabad terjedése.

Kimeri Edit tanulmányából csak a szerzőnél lévő kézirat létezik, és talán a pályázatra beadott példány valamelyik levéltári irategyüttesben. Ennél a kéziratnál viszont, éppen a hozzáférhetetlensége miatt, fennáll az elkallódás veszélye. Megtörténhet, hogy több mint négy évtized után több értéket találnának benne a néprajzkutatók, mint lejegyzésekor. Ugyanez érvényes mindhárom gyűjtésre.

Silling István

A NÉPI VALLÁSOSSÁG KÖLTÉSZETÉNEK KUTATÁSA A VAJDASÁGBAN

Az elmúlt század hetvenes éveig kevés vajdasági folklóryanagunk van a népi, avagy laikus vallásosság területéről. Folkloristáink figyelme jobbra a népdalok és az epikus népköltészet begyűjtése felé irányult. Az újabb ötven esztendő további nagy jelentőségű népdalgyűjteményekkel gazdagította az immár csak Vajdaságra zsugorodott gyűjtőterületet. A népköltészet utoljára felfedezett és felismert műfaja az apokrif archaikus népi imádság, amely az általunk tárgyalt időszak nagy felfedezése. Az *Idő, idő, tavaszidő* című antológiában még nem is szerepel, gyűjtése meg sem kezdődött. Azóta a mi vidékünk sem fehér folt már a folklorisztika e területén. A betlehemes játékokat a dramatikus népköltészeti alkotások közé szokás sorolni, de népköltészeti szempontból is figyelmet érdemelnek. Új gyűjteményünk e műfajban is született a vizsgált időszakban. A népmondák gyűjtése sem volt gyakori ebben a korszakban, azonban a népmesékkel együtt mégis meg-megjelenik a népi vallásosság témája e folklórműfajban is, akárcsak más kisepikai alkotásokban, proverbiumokban.

Kulcsszavak: magyar folklórkutatás, népi vallásosság, a 20. század második fele, Vajdaság

Az elmúlt század hetvenes éveig kevés vajdasági folklóryanagunk van a népi, avagy laikus vallásosság területéről. Folkloristáink figyelme jobbra a népdalok és az epikus népköltészet begyűjtése felé irányult.

NÉPDALOK, NÉPÉNEKEK

Népdalaink korai kutatói között első helyen áll dr. Kiss Lajos zombori etnomuzikológusunk, aki már az „első Jugoszláviában” megkezdte áldásos tevékenységét a népénekek gyűjtésével. Így tudott azután megjelenni az 1940-es évek elején gyűjtött anyaga korai kiadványokban, mint pl. a *Délvidéki daloskönyv*. 108 népdal. (KISS 1943), de ez még nem tartalmazott vallásos népénekeket. Korábbi gyűjtéseinek anyaga későbbi gyűjteményes kötetekben látott napvilágot, amelyekről az alábbiakban szólok.

Az újabb ötven esztendő nagy jelentőségű népdalgyűjteményekkel gazdagította az immár csak Vajdaságra zsugorodott gyűjtőterületet. A folkloristák több helyen is gyűjtöttek: ki a maga szülőfalujában, ki a lakóhelyén, ki pedig szélesebb régiókban is. Mindezt Bodor Anikó zentai etnomuzikológus szedegette össze, rendezte tematikai, szerkezeti egységbe. Gyűjteménye öt vaskos kötetre rúg, bár az ötödiknek, a *Vajdasági magyar népdalok V*. Jeles napi szokások és jeles időszakok énekei alcíműnek a megjelenését 2016-ban már nem érhetette meg. Anikó 2010-ben elhunyt. Az utolsó kötet megkezdett összeállítását így Paksa Katalin népdalkutató fejezte be (BODOR–PAKSA

2016). Ez utóbbi tartalmazza laikus és kanonizált vallásosságunk népénekeit a naptári év menetét követve; vízkereszt ünnepéhez kötődőeket elsőként, s itt közölve a ritka csillagjárás és a háromkirályjárás dalait és szokásleírását. Ezt követik a nagybőjti időszak énekei, majd a húsvéti énekek. A pünkösdi énekek között legtöbb a közismert mi-mi-ma-ma kezdetű világi pünkösdlő ének, de egyházi pünkösdi énekeket is közölnek néhány településről. A szentek dicsértét zengik a Szent Anna-énekek, a búcsújáró énekek pedig Szűz Máriát köszöntik. Az év végi adventi időszak népénekei után a karácsonyi ünnepkör énekei következnek. Mindezek között előfordulnak gombosi és doroszlói vallásos népénekek, valamint *Az al-dunai székelyek népdalai* című kötetben megjelentek már a nagy ívűre tervezett, ám meg nem valósult *A Jugoszláviai Magyar Népzene Tára* 1. és 2. kötetében Kiss Lajos gyűjtéseiből (KISS 1982; KISS–BODOR 1984). Meg kell jegyeznünk, hogy az utóbb említett két kötetben levő népénekeket még az *Idő, idő, tavaszidő* című Bori Imre-antológia előtt (BORI 1971) gyűjtötte az ismert népzene-kutatónk.

Bodor Anikó neve alatt adták ki a *Széles a Duna. Kupuszinai népdalok* (BODOR 2015) című népdalgyűjteményt is, amely jócskán tartalmaz vallásos népénekeket több kupuszinai és más településről érkezett gyűjtőtől (Kiss Lajos, Király Ernő, Martin György, Bodor Anikó, Bodor Géza, Juhász Gyula, Silling István, Németh István, Székely Mária stb.).

A témában igen gazdag gyűjteményt tett közzé a csókai Kónya Sándor is 2004-ben *Harmatozzatok, egek! Népünk vallásos énekei Észak-Bánságban* címmel, amelyben mintegy 250 vallásos népéneket közöl 14 észak-bánsági településről (KÓNYA 2004). Kónya Sándor tíz év múlva, 2014-ben ismét vajdasági népénekekkel jelentkezett, valamint a velük foglalkozó tanulmányaival a *Nézzünk égre! Írások a vajdasági népénekekről* című könyve által (KÓNYA 2014). Könyvei a kimondottan vallásos népénekeinket tartalmazó legjelentősebb vajdasági gyűjtemények. Szöllősy Vágó László is publikált egy füzetnyi népéneket *Adjon az Úristen* címmel, amelyek között vallásos tartalmúak is találhatóak (SZÖLLŐSY 1999).

BETLEHEMESEK

Az al-dunai Székelykeve nagy ünnepekhez kötődő vallásos népszokásait, azok költészetét közli Botka József *Karácsony. Ünnepi kalendárium, vallási hagyományok, székelykevei népelet* című monográfiájában 1983-ban (BOTKA 1983). Az itt közreadott karácsonyi népénekek, valamint az ehhez az ünnepkörhöz tartozó dramatikus népszokások – a székelykevei betlehemes játék, a huszárok karácsonyi köszöntője – leírása és költészete folklorisztikánk ritka archaikus mozaikkockái közé tartoznak.

Papp György *Betlehemnek nyissunk ajtót! Betlehemes játékok Jugoszláviában és a magyar nyelvterületen* (PAPP 1994) címmel szedte kötetbe szöveges, énekes, dramatikus ünnepi (karácsonyi) játékaink gyűjtéseit tizenegy vajdasági településről, az énekek kottáit is mellékelve.

Csorba Béla is közzétett négy betlehemes játékot a temerini karácsonyi népszokásokról szóló könyvében (CSORBA 2007), amelyben a karácsonyi népelemek is szép számmal jelen vannak. Míg a betlehemesek a dramatikus népszokásaink közé is sorolandók, addig a szentcsalád-járás pusztán karácsony előtti laikus kilenced, amelyben azonban a vallásos népelemek is megjelennek. Így történt ez a most említett Csorba-kötetben és Bodor Anikó utolsó könyvében is.

A betlehemes játék leírása megtalálható Kiss Lajos és Bodor Anikó említett könyveiben, valamint egy-egy közlés más kutatóknál is.

NÉPI IMÁDSÁGOK

A népköltészet utoljára felfedezett és felismert műfaja az apokrif archaikus népi imádság, amely az általunk tárgyalt időszak nagy felfedezése. A magyar nyelvterületen ez Erdélyi Zsuzsanna folklorista nevéhez fűződik, aki 1968-ban talált rá az ilyen tiltott és tagadott, azonban mégis tovább élő vallásos népköltészetre. A műfaj hivatalos bemutatása és népköltészeti alkotásként történő elfogadása (1971) és publikálása után a Kárpát-medence több régiójában, illetve településén is megkezdődött e jeles vallásos szövegek gyűjtése. Vajdaságban Silling István lett az archaikus népi imádságok hivatott gyűjtője és elemzője, közreadója, aki eleinte csak szülőfalujában, Kupuszinán, majd Nyugat-Bácskában, később pedig – gyűjtőtársai segítségével – az egész Vajdaságban gyűjtött ilyen archaikus vallásos imaszövegeket, amelyekből a *Hungarológiai Közleményekben* és a *Hídban* publikált (SILLING 1981; SILLING 1983). A műfaj eredettörténetét kutató, szerkezetét és nyelvi aspektusait vizsgáló, variálódási lehetőségeit és motívumrendszerét elemző kötetei is megjelentek (SILLING 1992; SILLING 1995; SILLING 1997; SILLING 2003). Meg kell említeni, hogy Sillinggel azonos időben Kónya Sándor is gyűjtött archaikus népi imádságokat Csókán, amelyeknek átengedéséért hálás köszönet jár, akárcsak a többi, későbbi gyűjtőtársnak, tanárnak és diáknak egyaránt.

Illik megjegyeznünk, hogy Silling előtt is előfordult vajdasági népi imádságközlés. Penavin Olga tett közzé Gomboson talált szövegeket 1977-ben. A három imádságot azonban 1971-ben, tehát éppen 50 esztendeje gyűjtötte Kovács Ilona, a gombosi magyartanár, akitől Penavin Olga kapta egyéb, vallással és hiedelmekkel rokon anyaggal vegyítve, és nem különítette el az új népköltészeti műfajt (PENAVIN 1977). Ugyanis abban az időben még

keveset tudtak az apokrif archaikus imádságokról, mint ahogy Bori Imre írta is 1975-ben: „A tudomány egyelőre tanácstalanul áll a népi imádságok műfaja előtt. S nem véletlenül. Meg kell ugyanis magyarázni a nép »kétlelkűségének« a tényét, meg kell világítani azoknak az öregasszonyoknak a lelkiségét, akik minden reggel a templomban ájtatoskodnak, minden egyházi szokást és előírást megtartanak, azután otthon, emlékezetükből előveszik a pap tiltotta szövegeket, és ezek elmondásától várják üdvösségüket. És teszszik ezt a pappal szemben is következetes titoktartással, mintha egy nagy, pogány összeesküvés részesei lennének.” (BORI 1975)

A Silling István által publikált népi imádságos könyvek megjelentetése után még néha előfordult ilyen imádságközlés. Ilyen volt Csorba Béla gyűjteménye temerini imádságokból és rólvasásokból (CSORBA 2007), valamint a szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar hallgatóinak gyűjtése, amely 2008-ban jelent meg az egyetemi kar évkönyvében. Egy-két rövid imádságot közölt még néhány kutatónk. E műfaj gyűjtését továbbra is folytatni kellene, mert lehetséges.

NÉPMONDÁK, NÉPMESÉK

A népi vallásosság epikus költészeti anyagához sorolhatók azok a népmesék, legendamesék, népmondák, amelyek a szentek életéről, a velük kapcsolatos történekekről, eseményekről szólnak. A műfaji meghatározással kapcsolatban Raffai Judit a következőket írja: „A mese [...] szorosan összekapcsolódott a mondával. Összefonódásuk olyan erős, hogy némely szöveg szüzséje mesének és mondának is vehető. Ezeket a szövegeket a folkloristák hol a mesénél, hol a mondánál szerepeltetik. Így az Aarne–Thompson-féle meseosztályozás alapján néhány mondatípus is bekerült a mesekatalógusokba. Ilyen néhány eredetmonda és legendamese szövege (többnyire az »amikor Krisztus Urunk és Szent Péter a földön járt...« kezdetűek).” (RAF-FAI 2004: 31–32).

A leggazdagabb ilyen gyűjtése Kálmány Lajosnak van, de most csak az 1971 után gyűjtött és publikált anyagot vizsgáljuk. Ebből a témakörből a Krisztus-mondák jelentősek, amelyek Jézus és Szent Péter közös vándorlásairól szóló történeteket mondják el, illetve Szűz Mária, a Szent Család életéből beszélnek el egy-egy rövid mozzanatot. Penavin Olga népmese-gyűjteményeiben szép számmal találunk ilyen legendamesét, a legtöbbet Kálmány Lajostól kölcsönözve, valamint saját, avagy közreműködő társai gyűjtéseként (PENAVIN 1971; PENAVIN 1993–1995). Ezekhez hasonló szövegek más népmese-gyűjteményeinkben is előfordulnak, pl. Beszédes Valéria *Jávorfácska* című, 1978-ban publikált könyvében (BESZÉDES 1978). A műfaj temerini előfordulásait Csorba Béla publikálta Legendame-

sék megjelöléssel 1997-ben (CSORBA 1997). Ilyen népmondákból gyűjtött Silling István Kupuszinán 1993-ban egy csokorra valót *Kupuszinai mondák* címen (SILLING 1998). Jung Károly gombosi hiedelemmonda-gyűjteményében is találkozunk olyan szövegekkel, amelyek a szentekkel, Szűz Máriával, a népi vallásossággal kapcsolatosak (JUNG 1990).

PROVERBIUMOK

Vajdasági fogantatású a legnagyobb vallási témájú közmondásgyűjtemény, ugyanis Margalits Ede Zomborban élő budapesti professzor adta ki 1910-ben Budapesten a saját költségén az *Isten a világ közmondásaiban I–II.* című művet latin, magyar, német, horvát, szerb és szlovén nyelven. A vizsgált időszakban kevés vajdasági proverbium-gyűjtemény jelent meg. Legutóbb Csorba Béla jelentetett meg ilyen tematikájú gyűjteményt Termerinben 2016-ban *Ez olyan mondás* címen (CSORBA 2016), amelyben előfordulnak a vallással kapcsolatos helyzetmondatok is. Az ómoraviciak (bácskossuthfalviak) is elkészítették a maguk szólásgyűjteményét *Morovici szólások* címen, amely megjelenés előtt áll. Ebben külön alcsoport foglalkozik istennel: Istenről és Istennel kapcsolatos gondolatok – közmondások.

Szöke Anna a Kishegyesen gyűjtött proverbiumokat csoportosította és kellő értelmezéssel is ellátta (SZÖKE 2014). Rajsli Ilona és Papp György tanulmányokban foglalkozott a vajdasági magyar frazémakorpusszal (RAJSLI 2017).

A parasztkántorok által költött halotti búcsúztatókat is a népköltészet fogalma alá sorolja a folklorisztika, és több kötet is megjelent már a gyűjtésekből. Vajdaságban tavaly jelent meg az „*Utolsó utamra kísérni jöttetek*”. *Bremzay Jenő szilágyi kántortanító halotti búcsúztatói* című kiadvány néhány egyházi ének kottájával (CZÉKUS–MOLNÁR–RUDINSKI 2020).

Egy-egy helyi lakodalmi szokásleírásunk is megjelent, azonban a címünkben megadott népi vallásosság költészetével ezek nincsenek kapcsolatban.

IRODALOM

- BESZÉDES Valéria (a meséket összegyűjtötte és az utószót írta) 1978. Jávorfácska. Félé százajáni népmese. Életjel, Szabadka
- BODOR Anikó 2015. Széles a Duna. Kupuszinai népdalok. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet–Forum Könyvkiadó Intézet, Zenta–Újvidék
- BODOR Anikó–PAKSA Katalin 2016. Vajdasági magyar népdalok V. Jeles napi szokások és jeles időszakok énekei. Forum Könyvkiadó, Újvidék – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta
- BORI Imre (válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta) 1971. Idő, idő, tavaszidő... A jugoszláviai magyarság népköltészetéből. Forum Könyvkiadó, Újvidék

- BORI Imre 1975. A népi imádságokról. Szabadversek a szó modern értelmében. Magyar Szó, 1975. I. 18., 13. o.
- CSORBA Béla 1997. Még azt mondják Temerinben...1997. Cnesa Kiadó, Kanizsa
- CSORBA Béla 2007a. A kis Jézus aranyalma. Temerini karácsonyi népszokások. TAKT, Temerin
- CSORBA Béla 2007b. Ráolvasások és archaikus népi imák Temerinből. In: Tanulmányok. 2007. 40. 34 – 46. Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Újvidék
- CSORBA Béla 2016. Ez olyan mondás. Szólások, szóláshasonlatok, közmondások, helyzetmondatok és más állandósult szókapcsolatok Temerinből. TAKT, Temerin
- CZÉKUS Gáza–MOLNÁR Emese–Bogdan RUDINSKI 2020. „Utolsó utamra kísérni jötetek”. Brezay Jenő szilvágyi kántortanító halotti búcsúztatói. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta
- JUNG Károly 1990. Hiedelemmondák és hiedelmek. Adatok Gombos népi hiedelemvilághoz. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- KISS Lajos 1943. Délvidéki daloskönyv. 108 népdal. Magyar Kórus Lap- és Zeneműkiadó, Budapest
- KISS Lajos 1982. Gombos és Doroszló népzeneje. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
- KISS Lajos–BODOR Anikó 1984. Az aldunai székelyek népdalai. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
- KÓNYA Sándor 2004. Harmatozzatok, egek! Népiünk vallásos énekei Észak-Bánságban. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta
- KÓNYA Sándor 2014. Nézzünk égre! Írások a vajdasági népénekekről. Forum Könyvkiadó Intézet, Újvidék
- PAPP György 1994. Betlehemnek nyissunk ajtót! Betlehemes játékok Jugoszláviában és a magyar nyelvterületen. BETLI BT., Szeged, 1994
- PENAVIN Olga 1977. Halotti búcsúztatók, imák, koldusénekek, gyógyító ráolvasások Gomboson. Hungarológiai Közlemények. 32. 5–22.
- PENAVIN Olga 1984. Jugoszláviai magyar népmesék I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest – Forum Könyvkiadó, Újvidék
- PENAVIN Olga 1993–1995. Jugoszláviai magyar diakrón népmese-gyűjtemény I–II. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- RAFFAI Judit 2004. A magyar mesemondás hagyománya. Útmutató mesemondók, pedagógusok és minden népmesekedvelő számára. Hagyományok Háza, Budapest
- RAJSLI Ilona 2017. Történetet hordozó szólások a vajdasági magyar frazémakörpuszban. Hungarológiai Közlemények 48 (1): 79–90.
- SILLING István 1981. Egy népi imádság Kupuszináról. Hungarológiai Közlemények XIII. évf., 46–47. sz., 153–155.
- SILLING István 1983. Archaikus népi imáinkról. Híd, XLVII. évf., 9. sz., 1077–1084.
- SILLING István 1992. Boldogasszony ablakában. Népi imádságok és ráolvasások Kupuszináról. Agapé–Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SILLING István 1995. Kínján esék esete. Vajdasági archaikus népi imádságok. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SILLING István 1997. Kakasok szólalnak, Máriát kiáltanak. Adalék a vajdasági magyar archaikus népi imádságok variálódási vizsgálatához. Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu
- SILLING István 1998. Kupuszinai mondák. In: Tegnap és ma. Adalékok Nyugat-Bácska néprajzához. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék

SILLING István 2003. Vajdasági népi imádságok és nyelvezetük. Forum Könyvkiadó, Újvidék

SZÓKE Anna 2014. „Be vagyok havazva”. Egykorvult közmondásaink, napjaink szólásai. Híd, LXXVIII. évf., 6. 77–86.

SZÖLLŐSY Vágó László dr. (vál. és szerk.) 1999. Adjon az Úristen!... Énekes népi köszöntők. Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu

Fehér Viktor – Raffai Judit

KATONA IMRE SZEREPE A VAJDASÁGI MAGYAR NÉPRAJZTUDOMÁNY INTÉZMÉNYESÜLÉSÉBEN

Megemlékezés a 100 éve született Katona Imréről

Katona Imre 1962-ben járt először a titói Jugoszláviában a magyar állam kutatási ösztöndíjával. Útinaplója szerint ez az ösztöndíj lehetőséget biztosított számára, hogy felteképezze a jugoszláviai muzeális és tudományos intézmények mellett az akkori magyar értelmiséget és javaslatot tegyen néhány közös kutatási program megvalósítására. Katona a Sinkó Ervinnel és Penavin Olgával való találkozása alkalmával ismertette a „Kálmány Lajos nyomában” nevet viselő kutatási elképzelését, vagyis a Kálmány Lajos gyűjtési területén folytatandó terepmunka lehetőségét, amelynek részleteibe a Csongrád Megyei Levéltárban található jegyzeteiben a Témák és intéznievalók között, a „Kálmány: Csóka, Lőrincfalva, Magyarszentmárton, Morotva, Németelemér, Ószentiván, Szaján, Padé, Törökbecse, Verbica” bejegyzéséből nyerhetünk betekintést. Dolgozatunkban, az említett jugoszláviai utazást és annak hatástörténetét áttekintve Katona Imre szerepére kérdezzük rá a jugoszláviai magyar folklorisztika intézményesülésének folyamatában. Megítélésünk szerint ugyanis, Katona meghatározó szerepet vállalt Kálmány Lajos munkájának jugoszláviai „felfedezésében” és „meghonosításában”, éppen ezért megkíséreljük történelmi keretben szemlélni a vajdasági magyar néprajztudomány intézményesülésében lejátszódó folyamatokat, kitérve mindazok társadalmi, politikai vetületeire is. Munkánk forrását a Csongrád–Csanád Megyei Levéltárban található dr. Katona Imre fondjának iratanyaga¹ és a Magyar Szóban 1945 és 1990 között megjelent, témánkhoz kapcsolódó újságcikkei alkotják. A fentiekben túl Katona Imre 2004-ben megjelent „*Tisza szélén, Duna hosszában*” című posztumusz, úti feljegyzéseket és vele kapcsolatos utolsó beszélgetéseket tartalmazó kiadványa volt segítségünkre.

Kulcsszavak: Katona Imre, Kálmány Lajos, vajdasági magyar néprajztudomány

BEVEZETŐ

Katona Imre Csongrádon született 1921. október 18-án. Tanulmányait szülővárosában, Hódmezővásárhelyen majd Szegeden végezte, ahol magyar–történelem–földrajz szakos diplomát szerzett (GEORGIÁDES–KÁDASNÉ SZABÓ 2004: 5). A negyvenes évek elején volt egyetemista, amikor, néprajzi képzés híján, jóllehet más szakon tanuló hallgatóknak, de

¹ A hagyaték megóvását elsősorban fiának, Ifj. Katona Imrének köszönhetjük. A feldolgozást pedig Georgiádes Ildikó és Kádasné Szabó Márta végezte. GEORGIÁDES–KÁDASNÉ SZABÓ 2004.

négy néprajzi magántanár is oktatni járt a szegedi egyetemre: Tálasi István, Ortutay Gyula, Bálint Sándor és Gunda Béla (KATONA–PINTÉR 2002: 71). Nyaranta népmeséket gyűjtött, ekkor járt például a szilágysági Bogdándon és a drávaszegi Kopácson (VOIGT 2013: 11), s mindezen élményei hatására elköteleződött a néprajztudomány mellett, 1947-ben már néprajzból doktorált (KATONA–PINTÉR 2002: 71). Bölcsészdoktorrá éppen kortársával, Péter Lászlóval együtt avatták, aki 1948-ban a szegedi Pázmány Péter Népi Kollégium igazgatójaként felügyelőtanári állást kínált neki, ahonnan aztán a Győr melletti Hédervárra került és általános iskolai tanári munkát vállalt (PÉTER 2002: 109).

1949-ben Péter László közbenjárására került az ELTE Folklóre Tanszékére, ahol Ortutay Gyula tanársegédje lett (PÉTER 2002: 109) és nyugdíjba vonulásáig a tanszék oktatója maradt. Ázsia és Afrika népeinek néprajzát, a magyar népköltészetből a népballadákat és a népdalokat tanította, kutatási érdeklődése pedig a népdal, a népballada, népmese, néphit, a népi vallás és a közéleti viccek műfajára terjedt ki, míg a kandidátusi fokozathoz szükséges értekezését a csongrádi kubikoság történetéről és néprajzáról írta (GEORGIÁDES–KÁDASNÉ SZABÓ 2004: 5). A tanítás és kutatás mellett gyakran vett részt államközi kiküldetéseken. Jugoszláviai útjain kívül az NDK-ban, Finnországban, Albániában, Olaszországban, Indiában, Tuniszbán, Algériában is sok időt töltött, de leginkább a „napfényes délre” vágyott (VOIGT 2013: 12).

Katona Imre a kezdetektől fogva részt vett Kálmány Lajos hagyatékának rendezésében, mely munka Ortutay kezdeményezésére ugyanazon évben kezdődött Kovács Ágnes és Raffay Anna irányításával. „A már rendezett kéziratokat használta fel Péter László, Dégh Linda, Katona Imre és Ortutay Gyula a Kálmány Lajos Népköltési Hagyatéka sorozat megjelent két kötetében is (Történeti énekek és katonadalok; Alföldi népballadák). A sorozat sajnálatos módon torzóban maradt” (FORRAI 2015: 15). A hagyaték rendezése – a kiadás félbemaradása ellenére is – hatással volt Kálmány recepciójára, olyan műfajok esetében is, amelyek a sorozat megjelenése folyamán nem kerültek bemutatásra. A népmese terén például gyakorlattá vált, hogy a Kálmány-kéziratok feldolgozásával foglalkozó folkloristák (Ortutay Gyula, Katona Imre, Dégh Linda és Kovács Ágnes), az általuk összeállított, többnyire folklorisztikai igényű, de népszerűsítő jellegű népmese-antológiákban hagyatékban maradt Kálmány-szövegeket tettek közre, így például kiadványaikban Vajdaság területét kizárólag Kálmány Lajos által gyűjtött mesékkal reprezentálták (ORTUTAY 1955; ORTUTAY–KATONA 1951, 1956; ORTUTAY–DÉGH–KOVÁCS 1960).

Ezeket az előzményeket figyelembe véve, nem meglepő, hogy a hagyaték feldolgozásán is dolgozó Katona Imre, aki, mint írtuk, Ortutay Gyula közeli munkatársa és Bálint Sándor tanítványa volt, 1962-ben, amikor Jugoszlávi-

ában járt, felvetette a Kálmány Lajos gyűjtési területén folytatandó terepmunka lehetőségét. Éppen ezért a továbbiakban az említett jugoszláviai utazást és annak hatástörténetét áttekintve Katona Imre szerepére kérdezzük rá a jugoszláviai magyar folklorzisztika intézményesülésének folyamatában.

KATONAI IMRE JUGOSZLÁVIAI KAPCSOLATAI

Katona Imre érdeklődése a Délvidék és a Balkán iránt még gyermekkorában kezdődött azoknak az elbeszéléseknek, visszaemlékezéseknek a hatására, melyeket az állatorvos édesapjától hallott, s aki csongrádi kinevezése előtt, huzamosabb szolgálati időt töltött a területen (LÁBADI 2013: 7). Először egyetemi hallgatóként 1942-ben utazott a későbbi titói Jugoszlávia területére a Györffy István kezdeményezte táj- és népkutató mozgalom keretében (LÁBADI 2013: 7), ahol néprajzkutató tanára, Tálasi István vezetésével kéthetes néprajzi gyűjtést folytattak Kopácson. Katona Imre itt talált rá első mesemondójára, akitől több kötetre való népmesét gyűjtött, s egy vele készített interjúban 2002-ben így emlékezett vissza e találkozásra:

„Az én legjobb mesemondóm, hát sajnos nem csongrádi volt, hanem Baranya megyei, kopácsi. Ez a falu most Horvátországhoz tartozik, amikor hozzánk tartozott 1942-ben, ’43-ban, ott jártam és két évig gyűjtöttem a meséit, úgy hívják, Horváth Antal, ő volt a legjobb mesemondóm. Ha én a tündérmesékről valahol valamit előadok, akkor a Horváth Antaltól gyűjtött meséket idézem.” (KATONA–PINTÉR 2002: 35).

A kopácsi gyűjtés első közreadására 1947-ben került sor *Csalóka Péter* címmel (KATONA–BEKE 1947), majd, amikor – e tanulmány további részében részletezett – 1962-es utazása során újra meglátogatta Kopácsot, felkereste még élő adatközlőit is (BESZÉDES 2002: 44) és mindennek eredményeképp a későbbiekben megjelentette a kopácsi gyűjtés bővített változatát *Sárkányölő ikertestvérek* címmel (KATONA 1972).

Katona Imre 1962 október 4. és november 3. között a Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében, a két ország közti kulturális csereegyezmény keretében tanulmányúton volt Jugoszláviában. Utazásának az állomásai, útinaplója szerint a következők voltak: Belgrád (kirándulás Debelyacsára), Skopje, Titograd (Podgorica), Szarajevó, Dubrovnik, Split, Rijeka, Ljubljana, Zágráb, majd újra Belgrád. Innen október 27-én Újvidékre utazott, majd október 31-én Kopácsra, ahonnan november 3-án Szabadka érintésével tért haza Budapestre. Utazása alatt naplót vezetett, amely a későbbiekben *Fantomországi napló I–II.* címmel jelent meg (KATONA 2001, 2003).

Múzeumokat (az akkori Jugoszlávia szinte mindegyik néprajzi múzeumát), néprajzi gyűjteményeket, egyetemi karokat keresett fel, ott dolgo-

zó néprajzosokkal találkozott, olyan jeles szakemberekkel, mint a szlovén Vilko Novak vagy a horvát Milovan Gavazzi. Naplójából tudjuk azt is, hogy Zágórában áttekintette a jugoszláviai néprajzi atlasz tervét, feljegyezte annak magyarországi kutatópontjait is.

Sinkó Ervinnel, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének akkori vezetőjével folytatott beszélgetéséről írva jegyzi fel a következőt: „Neki is elsütöttem kedvenc eszmémet: Kosztolányi, Móra, Tömörkény és mások nyomai a Bánságban, Kálmány anyagának továbbélése stb., lelkesedett értük” (KATONA 2004: 67). Sinkó mellett Katona Penavin Olgával is találkozott. „Ajánlottam neki, hogy Kálmány anyagára kérdezzenek rá (Borbély utódai stb.)” – írja (KATONA 2004: 71).

Egy évvel később Katona elképzelései már a Magyar Szó hasábjain köszönnek vissza, ugyanis a Magyar Tanszék által meghirdetett Népnyelvi Gyűjtőpályázat kategóriái között 1963-ban már szerepel Kálmány Lajos neve. A felhívásban egy helység vagy egy vidék irodalmi néphagyományainak gyűjtését javasolják a pályázóknak, s lehetséges személyiségek között olyan irodalmi, történelmi, (nép)költészeti alakok mellett említik Kálmányt, mint Petőfi, Csokonai, Toldi, Ludas Matyi és Árgirus.²

Az 1962-es látogatásának egy másik eredménye az 1964-ben felvetett magyar – jugoszláv vándorgyűlés megszervezésének gondolata. Minderre a Magyar Néprajzi Társaság kezdeményezésével került sor, melyet az akkor Szegeden tartott vándorgyűlésen be is jelentettek a következő évre. A vándorgyűlés főszerzője Dankó Imre, a megyei múzeumok korabeli igazgatója volt, a konferencia pedig Pécsen kezdődött és Eszéken zárult 1965. október első hetében, a tudósítások szerint a két ország legnevesebb tudósainak részvételével. A központi téma pedig a „balkáni és a kárpát-medencei népek kultúrájának kölcsönhatásai” voltak.³ A tudósítás kiemelte, hogy Barabás Jenő és Branimir Bratanić a magyar és a jugoszláv a néprajzi atlasz munkálatainak tapasztalatairól, az e vonalon kiépített együttműködésről tartottak előadást, az ülést pedig Ortutay Gyula nyitotta meg. A fentiek mellett nagy hangsúlyt kapott Dávid András előadása is a délszláv népköltészet magyar hőseiről, amely témakört doktori értekezésében dolgozta fel részletesen, s mely könyvalakban is napvilágot látott a konferencia idejére a Magyar Néprajzi Társaság kiadásában.⁴ Fontosnak tartjuk megjegyezni azt is, hogy ekkoriban a Magyar Néprajzi Társaság főtítkára Katona Imre volt, s a jugoszláv–magyar szimpóziumok végül évtizedekig ismétlődtek,

² Ismeretlen szerző (1963). Népnyelvi gyűjtőpályázat. = Magyar Szó, márc. 24., 4.

³ Gál Ottó (1965). A kölcsönhatások kutatása. = Magyar Szó, jún. 1., 9.

⁴ Gál Ottó (1965). A kölcsönhatások kutatása. = Magyar Szó, jún. 1., 9.

de ezek valójában a későbbiekben Újvidék–Budapest közti szakmai tanácskozások voltak (VOIGT 2013: 12).

Az utazást követő években Katona Imre rendre látogatta a délvidéki partnerintézményeket, előadásokat tartott, gyűjtőutakon és szakmai tanácskozásokon vett részt. Például a Szabadkai Városi Múzeum meghívására 1965. június 1–3. között Szabadkán tartózkodott,⁵ mely idő alatt ismeretterjesztő előadást is tartott a Népkörben.⁶ Mindemellett pedig tudományszervező tevékenységet is vállalt az 1969-ben létrejött Hungarológiai Intézetben, amelyet a jugoszláviai magyar néprajzi kutatások központjának is szántak. A folklorisztikai kutatási irányok kijelölésében Katona Imre is jeleskedett, sőt Kósa Lászlóval közösen készítették el azt a kutatási projektumot (BESZÉDES 2002: 44–45), amely a délszláv háborúig szinte teljes egészében meghatározta a tudományterületen belül folyó munkák alakulását.

Beszédes Valéria szerint Katona Imre ajánlatára kezdték el szervezni a folklórszemináriumokat Zentán, melyeket azután évekig ismételték (BESZÉDES 2002: 44). Ezt erősíti Voigt Vilmos visszaemlékezése is, aki szerint, mint írja, Katona egész életében „sokszor és sokféle módon oktatta és bízta az „»amatőröket«” (VOIGT 2013: 12). Az elsőt 1970. június 19–21. között tartották, amelyen Kiss Lajos a zenefolklóról, Katona Imre pedig a szövegfolklóról, illetve a gyűjtési technikákról tartott előadást 18 önkéntes gyűjtő számára (BESZÉDES 2002: 44). Katona a későbbiekben is megjelent a zentai szemináriumokon. 1973-ból tudjuk például, hogy a nyár nagy részét Vajdaság területén töltötte, mely a megkezdett munka folytatására is inspirálta, s minderről egy levelében így ír az akkorra már barátjának tekintett Bori Imrének:

„Kedves Imrém! Most végre megint huzamosabb ideig leszek itthon. A nyáron többször is kerestelek Újvidéken, de valahol távol voltatok. Utána Pintér Lajos barátunk hozta szóbeli üzenetedet a Kálmány-féle mesék kiadásáról. Ezt referáltam Ortutay Gyulának, aki arra kér, hogy a Forum a gyakorlatilag kaphatatlan Borbély-meséket adja ki. Örömmel írna hozzá egy előszót és látna engem, mint sajtó alá rendezőt (a fonetikai átírása nagyolt és következetes formában, utószó, jegyzetek, a Te Borbély-cikked, a fénykép, Kálmány emléke, Borbély meséinek sorsa, melyeknek nyomára bukkantunk, modern típusjegyzék stb). A többit teljesen döntésekre bízta. Jómagam szívesen vennék részt benne, de jövő tavasznál előbb nem tudnám vállalni, sőt legjobb lenne, ha a kéziratot a tanfolyam alkalmából magammal vihetném. Légy oly kedves és valamilyen írásos formában is rögzítsd

⁵ Gál Ottó (1965). A kölcsönhatások kutatása. = Magyar Szó, jún. 1., 9.

⁶ U. J. (1966). A színvonal a fontos. A szabadkai Népkör szerepe a város kulturális életében. Jó beszámoló, tartalmas vita az évi közgyűlésen. = Magyar Szó, jún. 21., 9.

véleményedet vagy írass a Kiadóval! Előre is köszönöm, ölel: Katona Imre” (KATONA 2019).

A forrásokból az is kiderül, hogy Katona Imre gyűjtésre is fordította a Jugoszláviában töltött időt. Az említett szeminárium évében járt például a magyarkanizsai kubikosok között is Pintér Lajossal, akivel magnóra is vették azok „danolászását.”⁷ Erről Pintér, aki akkor hallgatójaként utazott vele – a későbbiekben barátja, – meg is emlékezett.⁸

Jelenléte, a pezsgő szakmai párbeszéd segíthette elő azt is, hogy az ebben az időszakban aktívvá váló jugoszláviai mesekutatás is Kálmány Lajos nyomába eredt. Vajdaságban elsőként 1971-ben Bori Imre írt Borbély Mihályról és jelentetett meg – egyéb Banó István és Penavin Olga által gyűjtött népmesékkal együtt – néhány Kálmány által publikált szöveget (többségében olyanokat, amelyeket előtte már Ortutayék is közöltek) a jugoszláviai magyarság népköltészetét bemutató első antológiában.⁹ Erről az időszakról és a Kálmány-hagyományról Voigt Vilmos a következőket írja: „1945 után, amikor a jugoszláviai magyar irodalom és művelődéstörténet a saját gyökereit kereste, utaltak is a meséire. Legkivált Bori Imre hangoztatta jelentőségét, akárcsak Kálmány Lajosét a bánati élet megismertetésében. Az Újvidéken, majd Budapesten nevelkedett író és folklorista, Tóth Ferenc az 1970-es évek elejétől kapta feladataként a Kálmány által egykor közölt népköltési alkotások utóéletének, esetleges megmaradásának a kutatását. Elsősorban ugyan a balladák és egyéb verses szövegek érdekelték, ám csakhamar kiderült, hogy élnek Borbély Mihály gyermekei, sőt maga Borbély is csak 1953-ban halt meg, éppen az egykori Kálmány-gyűjtés helyszínén, Egyházaskéren (Verbicán). Minthogy a hírek szerint szinte haláláig mesélt, akár gyűjteni is lehetett volna tőle, még akkor is, amikor már, mint »hagyományt« említették...” (VOIGT 1999: 370). A terepmunkáról Tóth Ferenc a következőképp számolt be:

„Kálmány Lajos nyomán a változásvizsgálat céljával indultunk el 1972 nyarán. Katona Imrével, az ELTE Folklore Tanszékének docensével három észak-bánati faluban: Szajánban, Padén, Egyházaskéren végeztünk a folklórnak úgyszólván minden műfajára kiterjedő tájékoztató jellegű gyűjtést...” (TÓTH 1975: 7).

Ezt követően Borbély Mihály gyermekeinek és a falubeliek mesekincsének összegyűjtését 1974-ben – Katona Imre irányításával – Beszédes

⁷ Cs. Pintér Lajos (1973). Epizódok (egy folklorista jegyzetei). = Magyar Szó, júl. 14., 13.

⁸ Cs. Pintér Lajos (1973). Epizódok (egy folklorista jegyzetei). = Magyar Szó, júl. 14., 13.

⁹ Bori Imre külön fejezetben, *Borbély Mihály meséi* címmel közöl öt mesét, emellett még tíz szöveget Banó, Penavin és Kálmány gyűjtéseiből (BORI 1971/a, 1971/b: 169–213)

Valéria végezte el, majd a Borbély Mihály meseanyagát tartalmazó *Hagyományok* második kötetében szereplő mesék újraközlésével együtt jelentették meg. Az újraközlést részben a többgenerációs mesehagyomány együttes megjelentetése, részben pedig a Kálmány-kötet hozzáférhetetlensége indokolta (KATONA–BORI–BESZÉDES 1976; PENAVIN 1993). Ugyanakkor a mesék ismételt kiadásával megteremtődött a jugoszláviai magyarság mesekutatásának a történeti háttere, s ettől kezdve a jugoszláviai népköltészetet tárgyaló munkák tükrözik is ezt a nézetet. Jogos tehát Voigt Vilmos véleménye: „amikor tehát a világháború után Kálmány gyűjtéseiből egyes szövegek »jugoszláviai magyar mese« minősítést kaptak, ez már az utókor szemléletét tükrözi” (VOIGT 1999: 369). A Katona Imre által kezdeményezett Kálmány Lajos nyomában történő kutatás azt eredményezte, hogy a bánáti, szegedi kirajzású településekről több hullámban lejegyzett meseanyag alkalmassá vált egy diakrón elemzésre, illetve a mesemondás folyamatosságának a közösségi és családi vizsgálatára. A szegedi kirajzású Egyházaskér és Szaján esetében ezt a kutatók többé-kevésbé meg is tették (KATONA–BORI–BESZÉDES 1976, BESZÉDES 1978).

Miután Bori Imrével összekülönbözött a vajdasági magyar folklórgyűjtés irányítását és módszereit illetően, újra Kopács irányába orientálódott (VOIGT 2013: 12). Megismerkedve Lábadi Károllyal és feleségével 1975-ben megint a Drávaszögbe utazott, s még az évben kidolgozták a Drávaszög és Szlavónia szervezett néprajzi kutatásának tervezetét, melynek megvalósítására így emlékezett vissza Lábadi:

„[...] huszonöt esztendeig nem múlt el olyan nyár, hogy legalább néhány hétig ne jártam volna vele sorra a Duna és a Dráva között elterülő ősi, Árpád-kori településeket, s mint a jó vadász, gyűjtögettük a trófeákat, a régies folklórkülönlegességeket” (LÁBADI 2013: 8).

ZÁRSÓ

Katona Imre a nyári szabadidejét rendre az Adrián töltötte (VOIGT 2013: 12), az oda- és visszaút során pedig, amikor csak tehetette, megállt Újvidéken, Zentán vagy Kopácson, gyűjtéseket folytatott a jugoszláviai magyarság körében, illetve néprajzi szemináriumokon és konferenciákon adott elő (VOIGT 2013: 12). Szervezője volt továbbá a vajdasági magyar folklorisztikai gyűjtéseknek, Penavin Olga, Tripolszky Géza, Burány Béla, Tóth Ferenc, Beszédes Valéria és Lábadi Károly folklorisztikai munkásságának eredményei Katona Imre szakmai támogatásához köthetők (VOIGT 2013: 12). Több esetben nemcsak szakmai tudásával egyengette tanítványai pályáját, hanem maga is velük járta a kutatási helyszíneket, mint láttuk, például a Temesköz vagy a Drávaszög esetében (LÁBADI 2013: 8). Előbbiekhez kapcsolódik,

hogy a költővé lett Pintér Lajos interjúkötetében megjegyzi, hogy ő maga is diákkorában, Katona Imre szervezésében járt először néprajzi terepmunkán, s ezzel együtt Vajdaságban is¹⁰ (KATONA–PINTÉR 2002: 88).

Mindebből jól látszik tehát, hogy Katona Imre, a Hungarológiai Intézet magyarországi szakreferenseként a határon túl élő magyarság néprajzának, folklórjának megismerésére és megismertetésére törekedett (GEORGIÁDES–KÁDASNÉ SZABÓ 2004: 5), miközben az általa kifejlesztett tevékenységek talán a legnagyobb hatást gyakorolták a második világháború után induló intézményes vajdasági magyar néprajzkutatásra.

IRODALOM

- BÁLINT Sándor 1978–1979. A szögedi nemzet. A szögedi nagytáj népelete. III. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2.
- BESZÉDES Valéria 1978. Jávorfácska. Felsőszajáni népmese. Életjel, Szabadka.
- BESZÉDES Valéria 2002. Katona Imre és a vajdasági magyar folklórkutatás. Létünk, 3–4: 44–52.
- BORI Imre 1971. Idő, idő tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből. Forum, Újvidék.
- FORRAI Ibolya 1915. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka a Néprajzi Múzeumban. In Kálmány Lajos: Alföldi gyűjtés (Forrai I.–Raffai J. szerk.) Balassi Kiadó, Budapest, 9–23.
- GEORGIÁDESZ Ildikó–KÁDASNÉ SZABÓ Márta 2004. Dr. Katona Imre fondjának ismertető leltára – A Csongrád megyei levéltár kiadványai. Segédletek 14. Csongrád megyei levéltár, Szeged.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/CSOM_Seg_14/?query=jugosz%3%A1via&pg=12&layout=s
- KATONA Imre 1972. Sárkányölő ikertestvérek. Kopácsi népmesék. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- KATONA Imre 2001. Fantomországi napló I. Oppidium, Csongrád.
- KATONA Imre 2003. Fantomországi napló II. Oppidium, Csongrád.
- KATONA Imre 2004. Tisza szélén, Duna hosszán. Úti feljegyzések, utolsó beszélgetések. Masszi Kiadó, Budapest.
- KATONA Imre 2019. 254. levél. In Ózer Á.–Berényi E. és mtsai: A címzett: Bori Imre. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- KATONA Imre–BEKE Ödön 1947. Csalóka Péter. Szikra, Budapest.
- KATONA Imre–BORI Imre–BESZÉDES Valéria 1976. Pingált szobák. Borbély Mihály meséi. Kálmány Lajos gyűjtése. (A kötet végén Borbély Mihály gyermekeinek meséivel.) Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- KATONA Imre–PINTÉR Lajos 2002. Ötvenöt magyar népmese (Katona Imrével Pintér Lajos beszélget). Csongrád Város Önkormányzata–Devotio Hungarorum Alapítvány, Csongrád–Szeged.
- KÁLMÁNY Lajos 1914. Hagyományok. Mesék és rokonneműek. I. Borbély Mihály mondása után. II. Néphagyományokat-Gyűjtő Társaság, Vác.

¹⁰ Mindez azt is bizonyítja, hogy Katona a magyarországi hallgatóit is magával hozta jugoszláviai terepmunkáira.

- KOVÁCS Ágnes 1966. *Ungarische Volksmärchen*. Diederichs, Düsseldorf.
- KOVÁCS Ágnes 1974. *Icinke picinke. Népmesék óvodásoknak*. Móra, Budapest.
- MÓRA Ferenc 1919. *Kálmány Lajos halála*. *Ethnographia* 1919. XXX. 94–99.
- MÓRA Ferenc 1936. *A szegedi tulipános láda*. Révai, Budapest.
- ORTUTAY Gyula 1940. *Fedics Mihály meséi*. (ÚMNGY I.) Egyetemi Magyarágtudományi Intézet, Budapest.
- ORTUTAY Gyula 1941. *Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés*. *Szellem és Élet* IV. 4. 192–202.
- ORTUTAY Gyula 1955. *Magyar népköltészet*. I. Népdalok. II. Népballadák. III. Népmesék. Szépirodalmi, Budapest.
- ORTUTAY Gyula 1957. *Ungarische Volksmärchen*. Rütten & Loening, Berlin.
- ORTUTAY Gyula–DÉGH Linda–KOVÁCS Ágnes (szerk.) 1960. *Magyar népmesék*. I–III. Szépirodalmi, Budapest.
- ORTUTAY Gyula–KATONA Imre (szerk.) 1951. *Magyar parasztmesék*. I. Szépirodalmi, Budapest.
- ORTUTAY Gyula–KATONA Imre (szerk.) 1956. *Magyar parasztmesék*. II. Szépirodalmi, Budapest.
- SZENDE Aladár 1944. *Süss föl nap! I–II*. Turul, Budapest.
- SOLYMOSSY Sándor 1936. *Contes et légendes de Hongrie*. Les Editions Internationales, Paris.
- TÓTH Ferenc 1975. *Kálmány Lajos nyomában: Az észak-bánáti népballadák élete*. Hungarológiai Intézet, Újvidék.
- VOIGHT Vilmos 1999. *Mit tudunk a jugoszláviai magyar mesekincsről? Néprajzi Látóhatár*, VII. 1–4. 367–375.
- VOIGHT Vilmos 2013. *Katona Imre utóélete*. In B. WALLNER, Erika–BIERNACZKY, Szilárd: *Katona Imre életrajza*. 10–14. <http://afrikatudastar.hu>

Silling Léda

G. CZIMMER ANNA VAJDASÁGI NÉPRAJZI KUTATÁSAI

Az egyetlen helyen, vagy csak kisebb régióban gyűjtő néprajzkutatók neve sokszor nem kerül be a szakmai köztudatba. Pedig az ilyen, még ha csak rövid ideig is tevékenykedő gyűjtők is sok hasznos, archaikus és a nyelvterület más vidékein ismeretlen anyagot tudnak bemutatni, arra felhívni a szakmabeliek figyelmét. A vajdasági néprajzkutatás területén egy ilyen, a Nyugat-Bácskát kutató szerzőre megérdemelten irányítom újra szakmai kis közösségünk figyelmét, bár az ő neve nálunk, a Vajdaságban nem ismeretlen. Csak éppen a Magyar Néprajzi Lexikon, illetve a Magyar Néprajz köteteinek szerkesztői nem találták eléggé méltónak megemlíteni. G. Czimmer Anna (1906–1967) újvidéki orvos publikációi között az irodalmi elemzések mellett kevés néprajzi jellegű is napvilágot látott. Aradon született, első néprajzi publikációi is a bánsági területről szólnak. Vajdaságba, Újvidékre az 1940-es években költözött. A Híd című folyóiratban és a Magyar Szó Kilátó című magazinjában publikált.

Kulcsszavak: G. Czimmer Anna, Nyugat-Bácska, Kupuszina, Gombos, népi orvoslás

BEVEZETŐ

A vajdasági néprajzkutatás területén egy, a Nyugat-Bácskát is kutató szerzőre megérdemelten irányítom újra a szakma figyelmét. G. Czimmer Anna (1906–1967) orvos publikációi között az irodalmi elemzések mellett kevés néprajzi jellegű munka is napvilágot látott. Aradon született 1906-ban és 1967-ben Újvidéken halt meg. Első néprajzi publikációi is a Bánság területéről szólnak.

Apja borbély volt, anyja örmény származású varrónő. Czimmer Anna az első nő, aki a szegedi orvosi karon diplomázott. A Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert biokémikus tanársegéde lett Szegeden a Ferenc József Tudományegyetem Orvosi Vegyészeti Intézetében. Itt ismerkedett meg majdani férjével, Gresz Bélával.¹ 1943-ban az újvidéki kórházba helyezték. 1945-ben férje bevonult, őt pedig kitoloncolták Jugoszláviából. Fiatalon özvegyen maradt, majd 1948-ban visszahívták Újvidékre. Attól fogva ott dolgozott. Több nyelven is beszélt, román nyelvből sokat fordított. A Híd című folyóiratban és az 1961-ben megindult Kilátóban rendszeresen publikált.

A Vajdasági Magyar Kultúratanács két kampányszerű néprajzi gyűjtést szervezett 1949 és 1953 között. Kupuszinán, Doroszlón és Gomboson kutatott az egyik csapat: Greszné Czimmer Anna, dr Sturcz József, Herceg János, Sulhóf József, Kovács Sztrikó Zoltán. Szlavóniában kutatott a másik csoport: Penavin Olga, Lévy Anna, Bóna Júlia, Vitkai Gyula.

¹ Kalapis Életrajzi kalauz 177.

A népi orvoslással már korábban is foglalkozó Greszné Czimmer Anna, orvos-kutató jó szemmel figyelt fel az itteni hiedelmekre, gyógymódokra, és a népi gyógykezelésről, babonákról, szokásokról, életmódról, ruházatkódásról gyűjtött adatokat.

1951-ben egy falukutató csoporttal járt Nyugat-Bácskában. A Gomboson és Kupuszinán összegyűjtött adatait a kutatás után csupán részben publikálta. 1951-ben a Gombossal, később, 1954-ben a Kupuszinával foglalkozó gyűjtését közölte. A teljes gyűjtött anyagot Kupuszináról 1988-ban adta közre a Híd Bori Imre szerkesztésében, azaz az általunk vizsgált időszakban vált ismertté a gyűjtése.

GRESZNÉ CZIMMER ANNA NÉPRAJZI BIBLIOGRÁFIÁJA:

1943 *Adatok a Tiszántúl népies orvoslásához*. Debreceni Szemle, XVII. évf. 253–258.

1944 *Orvosi vonatkozású néprajzi adatok a Kalotaszegről*. Budapest, E. M. E. Orvostudományi Szakosztálya Értesítőjéből Kolozsvár

1951 *Babonák, ráolvasások*. Adatok Gombos néprajzához. Híd, XV. évf. 10-11.sz. 625–752.

1956 *Asszonyi dolgok Kupuszinán*. Híd, XX. évf. 3. sz. 177–276.

1988 *Adatok Kupuszina néprajzához*. I. Híd, LII. évf. 4. sz. 433–560.

1988 *Adatok Kupuszina néprajzához*. II. Híd, LII. évf. 9. sz. 1033–1200.

1988 *Adatok Kupuszina néprajzához*. III. Híd, LII. évf. 10. sz. 2001–2124.

1943 ADATOK A TISZÁNTÚL NÉPIES ORVOSLÁSÁHOZ

A Debreceni Szemlében jelent meg. A tanulmány egy 1939-40-ben végzett, állami belföldi ösztöndíj segítségével megvalósult kutatás eredménye. A debreceni orvoskamara területéhez tartozó 42 települést járta be, Hajdú, Szabolcs, Bihar, Szolnok megye területén.

Legfőbb célját saját maga fogalmazta meg: „*Bennünket, gyógyszerészeket, gyógyító és kutató orvosokat azonban elsősorban az anyagokhoz kötött gyógytényezők és a fizikális eljárások érdekelnek: az a tapasztalaton alapuló gyógyászat, amely nem üzletszerű kuruzslás, hanem az ősrégi kultúra önmaga kitermelte hagyománya.*”

Elsősorban kollégáihoz, majd a helyi bábasszonyokhoz fordult segítségért a kutatásban. Amikor belátta, hogy a helyi hivatalos gyógyítóknak nincs tudomásuk a népi gyógyászati módszerekről, akkor beszélgetések során a földműves asszonyokkal, napszámosokkal, pásztorokkal próbálkozott. Tőlük származnak a tanulmányban közölt népies sebkezelés legkülönbözőbb módjai, a vérzéscsillapítás módszerei, felszíni sebek, törések kezelé-

sének formái. Felsorolja a növényeket, amelyek levelét, főzetét használták gyógyításra. A gyógyító asszonyok minden sebre jó-kenőcsének a receptje is közlésre került. Végül a gyulladt emlő kezelésére használt szerek sorával zárja a tanulmányát. Egyetlen példát emelek ki csupán: Egyeken „*az asszonyok a fügemadár fészkit kettévágva kötik a gyulladt emlőre.*”

1951 ADATOK GOMBOS NÉPRAJZÁHOZ

Greszné Cimmer Anna Gombosról így vall: „*Népviselte olyan, mint a hímes pillangókkal ellepett virágos rét, népdalkincse könyvet töltene meg, táncai és multságai eredetiek, s elűtnek a környék táncaitól. Az élet és világszemlélete pedig még ma is teli van titokzatos természetfeletti erőkhöz való hittel, amely csak a felszínen keresztény-katolikus, mélyében valósággal őspogány magyar mitológia.*”

Kutatásának tárgya az egészségügyi vonatkozású hiedelmekre, tehát a folklór tárgykörébe tartozó anyagra összpontosult. Valódi népi gyógyszereket alig talált, de babonás hiedelmeket annál többet. Minden betegséget, amelynek nem tudják érzékelni külső okát, természetfeletti erőkhöz kötnek.

Kutatott témái: a gyermekágy hiedelmei és az elváltott gyerek, a terhes asszonnyal kapcsolatos babonák, a boszorkányok leleplezésének módjai, a szemmel verés megállapítása és gyógyítása, szenes víz készítése.

Pásti Panna néni falusi gyógyító volt az adatközlője, aki 9 féle betegséget tudott gyógyítani: szemverést, szegedést, sárgaságot, szárazságot, frászt, gugat, hideglelést, ijedést, szájfájást. Ezekhez néhány esetben rövid szöveges imádságok is tartoznak. Például a szegedéshez, ami nyilalló fájdalmat jelent, Gomboson a következő imádság tartozik: „*Amikor Krisztus Urunk a Jordán vize mellett járt, kérdi tőle szent Péter: Micsoda sírás-rívás van itt? Szegények nincsenek, árvák nem sanyargattatnak, hanem szegedése tartja. Vedd ki ennek oldalából ezen szegedést, hogy semminemű testében ne maradhasson. Tedd rá a te bűnös kezedet a Jézus erejével, fűjd rá a te bűnös leheletedet a Boldogasszony ígéjével.*” Czimmer Anna szerint valamelyik apokrif evangéliumból származik ez a gyógyító imaszöveg avagy ráolvasás.

A guga/golyva gyógyításánál a következő szöveget jegyezte fel: *Földbül lettél, semmibül lettél, semmivé válj!*

A zsibrék/ kisgyermek szájfájásánál használt ráolvasás: *Nap nyugtába, béka tójába, zsibrék a gané oldalába.*

Szemőcség ellen:

Új hold, új király

Fiát házасítja

Hil engem a lakodalomba.

Nem megyek én

Szemőcségemet küldöm.

A népszokásokhoz tartozó folklór alkotások közül az aprószenteki veszszőzés szövege Gombosról: *Friss légy, jó légy, keléses ne légy!*

1956 ASSZONYI DOLGOK KUPUSZINÁN

Czimmer Anna a terepi kutatás után nem sokkal jelentette meg ez a tanulmányát. Kupuszinán többet gyűjtött, így nagyobb a közlésre való anyag is. Így nyilatkozik a falusiakról: „hamarabb halljuk emlegetni az asszonyaikat, mint az embereket”. Maga is asszony lévén a nők körében gyűjtött. A népviselet előkészítésének leírása közben az elhangzó népdalokat is lejegyzte:

*Édesanyám volt kend,
Miért nem tanított kent?*

A fiatalság táncalkalmainak bemutatása és a megfelelő viselkedési minták elbeszélése közben az egyik legismertebb kupuszinai népdal sorait is közli:

*Jaj, de furcsa természete
van a mostani lánynak!
Selyemkendőt köt a nyakába,
büszkén sétál a kocsmába.*

*Sej-haj, ha bemegyek a kocsmába
Feleségem jön utánam kiabálva.
Akkorákat kiabál a száka,
Nem hallik a Szurap tamburája
Sej-haj, jó bort iszunk rája!*

(A tambura félrehallás, mert a Szurap zenész trombitán játszott.)

A népdalok és a szokások népköltészeti elemei mellett mondarészlet és balladatöredékek is olvashatók a tanulmányában.

Kupuszinai balladatöredék:

*Mi történt a bászkerkesi széríbe,
Legszebb legény beleesett a gépbe.
Siralmába, fájdalomába azt mondta,
Jaj, istenem, álljon meg a masina.*

*Mire a gépész úr meghallotta
Sírás közben a gépet meg állította...*

*Kupuszini árpatarló de széles
Arra megy a kis pacsirta, beszédes.
Sírva mondja Kiss Juliska anyjának
Hirtelen lett halál a lányának.*

(A kupuszinai balladákat az 1980-as évek elején Silling István teljes terjedelmükben közli.)

1988 ADATOK KUPUSZINA NÉPRAJZÁHOZ I–III.

Czimmer Anna gyűjtésének Kupuszinára vonatkozó része halála után került publikálásra. Bori Imre a Hídban 1988-ban három részletben jelentette meg az 1951-es kutatás rendszerezett anyagát.

Az első részben a népi gyógyászatra vonatkozó adatok kerülnek bemutatásra. A második a női ruhaviselet és a testápolás, a kupuszinai konyha, a temetés szokásvilága, a harmadik részben pedig a népszokások és az összegyűjtött folklóranyag kapott helyet.

A népi gyógyászatról szóló leírásában a csontrakó tudományt ismerő Guzsvány Örzse néni és Babka Rúzsza néni sebes szájgyógyító tudásáról ír. Az ólomöntés, szénvetés és mérés, mint a babonás betegségek gyógyításának módjai mellett ráolvasást is talált az anyajegy elmulasztására.

*Atya, Fiú és Szentlélek nevében.
Atya-anya nélkül születél
Pap-kántor nélkül légy eltemetve!*

A gyermekfolklór adatokból az első tanulmányban közli ezt a mondókát, amikor a gyerekek tejfoga kiesik ezt mondják:

*Egér, egér, adok neked csontfogat,
Adjál érte vasfogat!*

Szólásokat minden egyes résztéma közben lejegyzett, ott és akkor, amikor elmondták. Csupán néhány példa azokból, amelyek a három tanulmányban megjelentek:

*Korpát adott a halálnak.
Tele gyomorral nem jó lefeküdni, de még rosszabb üres gyomorral.
Lágy kenyér harmatos szőlővel a legjobb a világon.*

A népdalok változnak a nép ajkán. Előfordul, hogy a változtatások egy dalparódiává alakulnak. Ilyet is talált Greszné Czimmer Anna Kupuszinán, a népi táplálkozáshoz is adatot szolgáltatva, a jellegzetes helyi étel a mákos perka, barátfüle megemlékezésével:

*Magos jegenyefán palacsintafészek
Ó te mákos perka, de szeretlek téged!
A csirkepaprikás könnyen felszáll oda,
(De) A krumplipaprikást nem ehettem soha!*

A temetéshez kapcsolódó népszokások leírása után néhány sírfelirat lejegyzését is megtette.

Folklóradatokban bővelkedik a tanulmányorozatának harmadik része. A népszokásokhoz kapcsolódó szöveges adatok közül első az újévköszöntő:

*Adjon az Isten bőven bort és búzát
Országunkban megmaradást
Sok örömet e házban
Boldogságot hazánkban
Ebben az új évben!*

Mai változata némileg módosulva él még Kupuszinán:

*Adjon az Isten bőven bort, búzát
Országunkban megmaradást
S ha valamelyikünket elszólít
ebből az árnyékvilágból
Adjon neki örök nyugodalmat!*

A Vince-napi időjósító szöveget is megtalálta 1951-ben:

*Hogyha fénylik Vince,
Telik a pince.
És
Hogyha fénylik Szent Pál
Minden vetés jól áll.*

A kupuszinai ember vallásosságára a falu gazdag szakrális épített öröksége és az általuk ismert archaikus imádságkorpusz mellett a mindennapok vallásosságához tartozó apró imák, fohászok is utalnak. Természetes, hogy Czimmer Anna is talált ilyeneket. A munka kezdetekor elmondott fohász Kupuszinán a következő: Jézusom, segíts meg, áldd és szaporítsd meg!

A kupuszinai néphagyományokban ma is élnek azok a karácsonyi ünnepekhez kapcsolódó szokások, amelyeket Czimmer Anna lejegyzett. Az akkor énekelt és ismert karácsonyi énekeket a Pásztorok kelljünk fel! kezdetűt említi. Vagy a helyben szokásos István-napi köszöntő éneket jegyzi le (Örvend az ég vigaszsággal, dicséretekkel).

A kupuszinai, monda és népmese hagyományából is közöl adatokat.

A népballadák közül a harmadik tanulmányban még egyet említi, amelyeket, az előzőekből kihagyott.

*Hallottátok-e lányok, hogy mi történt?
Horváth Jánost a csárdában megölték.
Horváth János fejtől lábig koszorú
Édesanyja árva szíve szomorú.*

*Erzsa néni adjon Isten jó estét,
Elhoztuk a Jóska fia holttestét.
Jaj, de nagy bút hoztatok a fejemre,
Megállj, legény, nem lesz ez elfelejtve.*

Néhány humoros népdal és gúnydal után a népi gyermekjátékok közül azok mellett, amelyeket az iskolában, óvodában tanultak, lejegyez egy kiszámolót is:

*Ó-ó-ó, tündérkaszinó,
Akire jut a százkettő,
Az lesz a fogó.*

A gyermekjátékok leírása közben megjegyzi, hogy a jegyzeteiben megtalálható a többi, amelyeket a tanulmányban, beszámolóban nem helyezett el. Érdemes lenne megnézni Czimmer Anna jegyzeteit a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában az ott található folklóradatok miatt.

A vallásos hagyományos szokások közül a Szent Anna-napi búcsút emeli ki. A kutatása során kialakult személyes véleményének megformálásával zárja a tanulmányát.

IDÉZETTSÉG A VAJDASÁGI NÉPRAJZI SZAKIRODALOMBAN

Greszné Czimmer Anna munkássága és tanulmányai ismertek a vajdasági néprajzi és irodalmi életben. Irodalmi munkássága Herceg Jánoshoz és a Híd folyóirathoz köti. Néprajzi tanulmányait használja Penavin Olga, Jung Károly, Silling István, Beszédes Valéria, Raffai Judit, Papp Árpád.

Penavin Olga 1973-ban írja róla, hogy az első néprajzi gyűjtők a Vajdaságnak mindenféle szakterületről érkeztek. Közöttük volt dr. Czimmer Anna orvos is, aki már a 1950-es évek elején néprajzi jellegű adatokat közl. Hivatkozik is rá a Jugoszláviai magyar diakrón népmesegyűjtemény második kötetében.

Greszné Czimmer Anna néprajzi publikációit könnyű volt összefoglalni, hiszen igencsak kevés van belőlük. Esszéit, tárcáit, levelezéseit irodalmi jellegű műveit nem volt most szándékomban összeírni.

IRODALOM

- BESZÉDES Valéria 1996. Mágikus cselekedetek a csecsemő védelmében. Létünk 1996. 3–4. 174–181.
- BÓNA Júlia 1983. A jugoszláviai magyar néprajzi gyűjtő- és kutatómunka 1949-től – 1953-ig. In: Jugoszláviai magyar folklór. Értekezések monográfiák. Újvidék 9–14.
- BOSNYÁK István 1991. Jugoszláviai magyar népköltészeti kalauz. Újvidék
- G. CZIMMER Anna 1943. Adatok a Tiszántúl népies orvoslásához. Debreceni Szemle XVII. évf. 253–258.
- G. CZIMMER Anna 1944. Orvosi vonatkozású néprajzi adatok a Kalotaszegről. Budapest, E M E Orvostudományi Szakosztálya Értesítőjéből, Kolozsvár
- G. CZIMMER Anna 1951. Babonák, ráolvasások. Adatok Gombos néprajzához. Híd, XV. évf. 10–11.sz. 625–752.
- G. CZIMMER Anna 1956. Asszonyi dolgok Kupuszinán, Híd, XX. évf. 3.sz. 177–276.
- G. CZIMMER Anna 1988. Adatok Kupuszina néprajzához. I. Híd, LII. évf. 4.sz. 433–560.
- G. CZIMMER Anna 1988. Adatok Kupuszina néprajzához. II. Híd, LII. évf. 9.sz. 1033–1200.
- G. CZIMMER Anna 1988. Adatok Kupuszina néprajzához. III. Híd, LII. évf. 10. sz. 2001–2124.
- HERCEG János 1985. Cz. A. Híd, 69–88.
- JUNG Károly 1990. Hiedelemmondák és hiedelmek. Adatok Gombos népi hiedelemvilágához. Forum könyvkiadó, Újvidék.
- KALAPIS Zoltán 2002. Életrajzi kalauz I. Forum Könyvkiadó, Újvidék 177–178.
- PAPP Árpád 2011. A népi gyógyászat kutatástörténete Vajdaságban a Második Világháború után. Létünk 2011/4. 69–76.
- <http://doktori.btk.elte.hu/folk/papparpad/diss.pdf>
- PENAVIN Olga 1973. A népi tudás, a népi hagyományok gyűjtése a felszabadulás után a jugoszláviai magyarság körében. Létünk 1973/06. 61–74.
- BÓNA Júlia: A jugoszláviai magyar néprajzi gyűjtő- és kutatómunka 1949-től 1953-ig In: Jugoszláviai magyar folklór 1983. Forum. Értekezések monográfiák 3. Jung Károly (szerk.) 9–14.
- https://www.vamadia.rs/sites/default/files/2020-11/03_Jugoszlaviai_Magyar_Folklor_.pdf

KISZÁMOLÓK, NÉPI HISTÓRIÁS VERS ÉS NÉPI ÜNNEPKÖSZÖNTŐ KÖZÉP-BÁNÁTBAN

A tanulmány a terepi kutatásom eredményének egy részét képezi, amely alkalmával a múlt század ötvenes–hetvenes éveiben is igen aktívan élő játékokat, kiszámolókat/kiolvasókat, népi históriás verseket és ünnepköszöntőket fedeztem fel és jegyeztem le.

Míg a kiszámoló/kiolvasók általában szájról-szájra szálltak (a nagyobb gyermekek továbbadták a kisebbeknek, testvér a testvérnek), addig a népi históriás vers és népi ünnepköszöntők már írásos alakban is megtalálhatók. Nyelvjárási szempontból érdekes megjegyezni, hogy nem lehetett mindig tetten érni az ő-ző nyelvjárást. Gyűjtésem alkalmával, arra törekedtem, hogy ahol az adatközlők nyelvjárásban mondták el a kiszámolót/kiolvasót ott, úgy is kerüljön feljegyzésre, míg az írásos hagyatékon már nem lehetett megtalálni a tájszólásra utaló jeleket.

Közép-Bánát magyarlakta településein ezek a kiszámoló/kiolvasók már rég feledésbe merültek, az ünnepi köszöntőket sem használják, a fegyorsuló életvitel nem ad alkalmat elmondásukra, de így, lejegyezve esélyt kap a jövő nemzedéke arra, hogy ha csak egy pillanatra is, de eléjük tárjuk az elmúlt kor szépségét.

A tanulmány két fejezetet tartalmaz: az első fejezetben a kiszámoló/kiolvasó mondókákat elemeztem, a második fejezet pedig a népi históriás verseket és a népi ünnepköszöntőket foglalja össze, amelyeket a Virág Gábor által is sikeresen használt módszerrel elemeztem. E gyűjtemény helytörténeti vonatkozásai is vitathatlanok, hiszen gazdagítják azt a hagyatékot, amelyet a bánáti ember magának mondhatott.

Kulcsszavak: kiszámoló, kiolvasók, népi históriás vers, Közép-Bánát

KISZÁMOLÓK/KIOLVASÓK

A kiszámoló/kiolvasók rövid ritmusos versikék, amelyek könnyen elsajátíthatók és könnyen alkalmazhatók a gyermekjátékok megkezdéséhez. A legjobban elfogadható meghatározást Voigt (1975) adta, aki szerint a kiolvasó (vagy kiszámoló) folklórműfaj, gyermekjátékaink gyakori kezdete, szavanként vagy szótagonként mondott mondóka, amelynek a végén az utolsó nyelvi egységgel jelölik a játék valamelyik kitüntetett szereplőjét (VOIGT 1975: 169).¹

I.

A terepi kutatásom alkalmával a múlt század ötvenes-hetvenes éveiben ismert kiszámolókat/kiolvasókat jegyeztem le, amelyekkel a gyermekek játékba hívogatták a többieket, vagy az éppen játszott játék menetét szerették

¹ Forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/v-magyar-nepkolteszet-63D6/a-gyermekkor-kolteszete-732D/mondokak-7339/mondokak-a-gyermekjatekokban-736D/> – letöltve: 2020. 12. 20.

volna megváltoztatni. Ezért kizárólag csoportos játékok alkalmával használták őket. Érdekes megjegyezni, hogy a halandzsza szövegű kiszámolók is igen ismertek voltak, ezeket sűrűn használták a játék megkezdésére. Ennek számos variációját fedeztem fel a gyűjtésem során.

A kiszámolók terjedelemben és mondanivalóban is változók:

1. *Fán vót fészök,
Fészökbe vót óra,
óra ütött (és itt mondanak egy számot, pl. 12).*
(TÓTH-GLEMBÁ 2021: 79).

2. *Egy, kettő, három,
macska ül az ágyon,
fogadjunk egy liter borba,
hogy az tizenhárom* (uo., 80).

3. *Egy, kettő, három, négy,
te kis leány hová mégy,
nem megyek én messzire,
csak a világ végére,
ott sem leszek sokáig,
csak tizenkét óráig* (uo., 80).

4. *Egyedem, begyedem, tengertánc,
Hajdú sógor mit kívánsz,
nem kívánok egyebet,
csak egy darab kenyeret* (uo., 81).

A következő kiszámoló/kiolvasó tréfás mondókára hasonlít, de felismerhető benne az öncsúfoló mondandó is:

*Pesten jártam iskolába, jól nevelt apám,
Azt gondolta, lesz belőlem tenkes kapitány.
Lett belőlem utcaseprő, vécepucoló,
Akire jut a százkettő, az lesz a hunyó!* (uo., 79)

*Hasonló érzelmeket vált ki a következő, panaszkodó hangú kiszámoló:
Lementem a pincébe vaját csipegetni,
Utánam jött édesanyám pofon veregetni.
Di dá dú, te vagy az a nagyszájú!* (uo., 80)

Vannak olyan kiszámolók, amelyek győzelemre sarkallnak és növelik az önbizalmat a csapatnál. Ilyen pl.:

Futballozni ment a csapat, kérdezi a kapitány: Hány gólt lőjtek? (uo., 79)

A következő halandzsavers is ismerős a bánátiak körében:

*Án tán ténusz
Szava- raka ténusz,
szava -raka tika-taka
vija vaja bum.* (uo., 81)

A halandzsavers ékes példája, a következő kiszámoló/kiolvasó versike, amelyet Muzslyán az '50-es, '60-as években játszottak a gyermekek a település Újsor nevű részén:

Szkumm! Ólid, vólid, ipasz, pípasz, katona, gricss!

II.

A tanulmány második részében a históriás énekeket és a népi ünnepi köszöntőket mutatom be. A históriás énekek ezen változatai jórészt a hallgatóság igényeit elégítették ki, egy meghatározott közönség ízlésére számítottak (VIRÁG 1992: 7), valamint egy meghatározott személyt vagy közösséget szólítottak meg. Sűrűn megtörtént, hogy ezeket a verseket rendelésre alkották a szerzők, akik sajnos a mai napig ismeretlenek maradtak az olvasóközönség számára.

Az alábbi népi ünnepköszöntő vers a jeles napok szokásköltészetéhez tartozik, amellyel Felső-Muzslya népe nevében, Takács József felsőmuzslyai bíró 1898-ban, az újév reggelén köszöntötte Rónay Jenő főispánt. A vers tartalma még jobban indokolt, ha tudjuk, hogy Rónay Jenő volt az akkori kincstári alispán, akinek sok jót köszönhettek a muzslyaiak (TÓTH-GLEMBÁ 2000: 30). A vers szerzője ismeretlen maradt, de a Torontál napilap 1898. január 1-i kiadásában megjelent:

*„Méltóságos főispán úr!
Boldog újévet kívánok!*

*Oh, Isten, ki lakozol a csillagos égbe,
Nézz le szent trónodról e szép magyar népre,
Nézz le szép hazánkra, s minden hű fiára,
Adjál áldást reánk az újév napjára.*

*Tartsd meg méltóságos főispán urunkat,
Ugymint szeretett fő jó igazgatónkat,
Kedves hű nejével és gyermekeivel,
Boldogítsa Isten ő szent kegyelmével.*

*Ezen áldott napra, midőn felvirradtunk,
Az egek Urának egy szép fohászt mondunk.
Éltesd főispánunk te mennyei Atya,
Takács József bíró ezeket óhajtja.*

*Muzslya községnek népei, s bírója,
Magyaros szivéből ezeket óhajtja,
Éljen főispánunk, a neve Rónay,
Boldogul folyanak le élte napjai.*

*Drága életéért kérjük az ur Istent,
A Ki mennyben s földön bölcsen végez mindent,
Áldja meg a Fő urunk szép hosszú étellel,
Igy köszöntjük máma szívből és lélekkel.*

*El sem mulaszthatom ezen újév napján,
Éljen méltóságos Rónay főispán,
Méltóságos neje vele sok években,
Boldogítsa a ki fent van az egekben.*

*Nemes családjukkal kit nagyon szeretnek,
Kiknek az életbe nagyon örvendeznek,
Legyen szerencsájuk minden lépésükbe,
Ezt kívánom itten minden verseimbe.*

*Felső-Muzslya község bírója és népe,
Nagy örömmel lép fel minden esküdtje,
Ugy az egész község szívéükből kívánja,
Hogy ő méltóságát Isten soká tartsa.*

*Bevégzem verseim ez jó kívánatom,
Megújítva ismét e szavakat mondom.
Éljen méltósága, éljen kedve neje,
Adja meg ezt nekik kegyelem Istene.*

*A midőn felekeltem a napnak reggelén,
És én szemeimet az égre emelém,
Áld meg Jézus, akinek ezt írom,
Nem csak az életben még túl a síron.*

Éljen!” (forrás: Torontál napilap, 1898. január 1-jén)

A vers páros rímű sorokban íródott, tizenkettő, tizenhárom szótagú. Érdekes megjegyezni, hogy a vers ritmusa, hangulata és dallama nagyon hasonlít a lakodalmas rigmusokhoz, amelyeket úgyszintén ismeretlen szerzők szedtek rímbe. A vers antik színezetű újévi szerencse kívánság, megtalálható benne a hűségre hiteles értesítés is (VIRÁG 1997: 10). Világosan kivehető belőle a túlzott alázat és a szerénység, egyénisége felolvad a szolgálatban (uo.). Helyesírás tekintetében nem különbözik a ma is érvényes helyesírási szabályoktól, kivéve a stílust, amely ritmusában az akkori kort idézi.

A következő vers a népi költemények közé tartozik, amely a Torontál napilap hasábjain látott napvilágot. A cikk szerzője névtelen újjágíró, aki részletesen leírja a település korabeli viszontagságait az ivóvízzel kapcsolatban: *„Alig hihető, hogy még ilyesmi is lehetséges legyen nálunk Bánátban. Pedig tény, hogy Felső-Muzslyán egy pár helyet kivéve 400 kút közül, alig tartalmaz egy-kettő, főleg száraz időben, vizet. Igaz az is, hogy az ivóvíz párját ritkítja, csakhogy mi haszna, mikorra a gazda a jószágát megitatja, családja részére házalással kell vizet keresnie... hanem azért sokat nem hagyott a gondolat aludni, hogy milyen szép is volna az az ártézi”* (Forrás: Torontál, 1899. április 25.). A napi aktualitássá vált vízhiány arra ihlette az ismeretlen költőt, hogy versbe szedje a gondolatait, amelyet a Torontál napilap gyorsan le is közölt.

A muzslyaiak nemegyszer próbálkoztak artézi kút fúrásával, bár az sokkal költségesebb volt, mint az egyszerű ásott kút, viszont jobb volt a vize is, de nem nagy sikerrel jártak, nem tudták a kútfúrást befejezni, mert örökös pénzhiánnyal küzdöttek (TÓTH-GLEMBÁ 2000: 21, 22). Ezért megelegedtek az egyszerű ásott kúttal is. Ezzel kapcsolatban született meg a rimes sorokba szedett üzenet, ott volt az ártézi kút helyén rászögezve egy kis cölöpre:

„Itt e helyen sok pénz nyugszik,
Huszonötezer forintig.
Itt már rég el van temetve,
Ki óhajtja, itt keresse.

Ássa ki azt ő magának,
Mit se adjon a városnak,
A város ide eltemette,
Nincs most hozzá semmi köze.

Nyisd föl pajtás a lakatot,
Akkor mindjárt megtalálod,
Nem kerül sok fáradságba,
Csak három évi munkádba.

Még azt ide eltemették,
Jaj, de sokszor emlegették,
Ki fogja azt megtalálni,
a sok kincset majd fölászni.” (Forrás: Torontál, 1899. április 25.).

A vers páros rímű sorokban íródott, nyolc szótagú, amely ritmikus, patogós és ropogós hangulatot kölcsönöz a versnek és nyíltan beszél arról a melléfogásról, amellyel az ívóvízhez jutást mímelték.

Megállapítható, hogy a vers szerzője gazdaságilag is tájékozott volt, ismerte a költségeket, és tudta, hogy „25 ezer forintba” került volna az ártézi, de a pénz elfogyott, a megkezdett kút helyét pedig lelakatolták. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a diákköltészetből ered ez az alkotás. Erre vonatkozik a következő sor: „Nyisd ki pajtás a lakatot”.

A következő dal átköltött népdalból ered, az 1950-es években vált ismertté. Ismeretlen költő a szerzője, de a szöveget elemezve megfigyelhetjük, hogy a muzslyai nép virtusát jól ismerő szerzőről van szó:

Az eredeti népdal:

Lukácson búcsú lesz
de még Muzslán nem,
szeret engöm a babám,
de én öttem nem.

Nem vagyok én adós
nekem sem adós más
nem bántok én senkit,
Engem se bántson más.

Mögvörök én valakit
Vagy engöm valaki,
Hogyha én azt kibírom,
Az is valami.

Megverek én valakit,
vagy engem valaki,
de az én rózsámat,
Ne szeresse senki.

*Míg a fejem,
van a nyakam tetején
Addig Muzslán
lőszök a legény.*

*vagy levág valaki
Vagy én le valakit
de az én galambomhoz magam
Nem bocsátok senkit
(Népdal 1909-ből)*

A verset ö-ző nyelvjárásában jegyeztem le, úgy, ahogyan Muzslyán ismerték és énekelték (adatközlő: Gyömbér Mária).

IRODALOM

TORONTÁL, 1898. január 1.

TORONTÁL, 1899. április 25.

VIRÁG Gábor 1992. Topolya mezőváros históriája, Forum, Újvidék

TÓTH-GLEMBÁ Klára 2000. Mindönki Muzslára akar mönni, Logos

TÓTH-GLEMBÁ Klára 2021. Pápika, Kiss Lajos Néprajzi Társaság

Adatközlő: Gyömbér (szül. Varga) Mária (1943)

Internetes forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/v-magyar-nepkolteszet-63D6/a-gyermekkor-kolteszete-732D/mondokak-7339/mondokak-a-gyermekjatekokban-736D/> – letöltve: 2020. 12. 20.

Kónya Sándor

FÜRDIK A HOLDVILÁG – VERS, NÓTA, NÉPDAL

Petőfi Sándor számos verséből alakult közkedvelt nóta. Ki ne ismerné a *Befordultam a konyhára*, a *Fa leszek, ha fának vagy virága*, vagy a *Tíz pár csókot egy végből* kezdetűeket. *Alku* című verse, a *Juhászlegény, szegény juhászlegény* kezdetű pedig ma már népdalaink világát gazdagítja. A *Fürdik a holdvilág az ég tengerében* c. vers népies (magyar nóta) és ennek népi variánsait ismertetem előadásomban. A vers Bognár Ignác dallamával vált nótává, de e költeménynek népdalos változata is van, melynek régi dallama siratóinkkal mutat rokonságot, és históriás énekeinkkel is kapcsolatba hozható.

Kulcsszavak: Petőfi-vers, folklorizáció, variáns, szöveg, dallam

SZÖVEG ÉS DALLAM EGYSÉGÉRŐL

Az énekelt költészeti, népköltészeti alkotásokat, a dalt, nótát, népdalt a szöveg és dallam egysége jellemzi. Érdemes ezzel kapcsolatban Sebő Ferenc gondolatait idézni, aki a következőket mondja: „*A magyar népdal maga az énekelt vers. Régen a vers és dallam csak együtt szerepelt. [...] a költészet eleve énekelt volt az ősi időktől, aztán elkezdett leválni a dallamról és lett belőle hangosan olvasott vers, aztán szavalt vers, majd némán olvasott vers. [...] Rájöttem, hogy a vokális anyagok, a népdalok, a balladák – az énekelt költészet túlélői... Az énekelt vers nem halt ki. A népi használatban egyszerűen tovább élt, [...] csak kezdték később népdalnak nevezni.*”¹

Vers és dallam egységére sokan rámutattak már. Egy irodalmi idézet következik a rónák népének kiváló ismerőjétől Tömörkény Istvántól, aki egyik kötetében a *Nótaversekről* szóló novellában így ír: „*Azon rigmusokról, amelyek a nótához tartoznak, s amelyek nem úgy vannak, mint az úgynevezett dalköltészetben, hogy a vers van meg előbb, vagy a nóta s később készül egyikhez a másik, hanem ezek együtt jönnek valahonnan elő, a jó Isten tudná csak, hogy honnan.*”²

A fenti gondolatok arra világítanak rá, hogy vershez dallamot szerezni, vagy illeszteni egy ősi, természetes állapot visszaállítását jelenti.

¹ SEBŐ 2021

² TÖMÖRKÉNY 1943: 141

A FOLKLÓR ALAKÍTÓI, A KÖLTÉSNET TEREMTŐI

Az Idő, idő, tavaszidő c. könyvében Bori Imre a nótafákról így ír: „ezek az emberek, nyilvánvalóan megkülönböztetett szerepet játszottak egy-egy vidéken vagy előadói készségükkel, vagy sokrétű tudásukkal, hiszen nemcsak továbbadói voltak a rájuk hagyományozott népi szövegeknek vagy dallamoknak, hanem **alakítói – egyszerre megőrzői és „teremtői” is az élő folklórnak.**”³

Innen már csak egy lépést kell tennünk addig a következtetésig, hogy a költők és dallamszerzők az élő folklór azon „teremtői”, akiknek a nevét ismerjük. Olyan esetekben, amikor a szerzők a folklorizmus hatása alatt alkotnak, műveik könnyen közösségivé válnak, *folklorizálódnak*. Ezzel kapcsolatban említi nevezetes példaként Petőfi verseinek elterjedését Voigt Vilmos.⁴

PETŐFI-DALOK

Isoz Kálmán zenetörténész 1931-ben közölte, hogy addig 184 dalszerző 510 zeneművet írt 202 Petőfi versre.⁵ Gondoljuk csak el, még hány száz megzenésített Petőfi-vers született azóta. Persze ezek nagyobbik része nem folklorizálódott. De egészen bizonyos, hogy többtucatnyi Petőfi-vers vált népies dallá, azaz magyar nótává, mint például a *Fa leszek, ha fának vagy virága*, a *Befordultam a konyhára*, a *Rózsabokor a domboldalon*, a *Kis lak áll a nagy Duna mentében* (*A távolból* c.) vagy az *A virágnak megtiltani nem lehet* kezdetű versek. Az *Alku* című kétstrófás költemény pedig, gyakorta 7-8 strófás dallá bővült, mondhatjuk, népdalosodott, *Juhászlegény, szegény juhászlegény* kezdettel ismerik sokan. Petőfi verseinek vajdasági dallamszerzőiről – Piros Józsiáról, Lányi Ernőről, Antalfy-Zsíross Dezsőről – Németh Ferenc nagyszerű kultuszkönyvéből értesülhetünk.⁶ Jelen íráshoz ebből a műből kaptam ihletést.

³ BORI 1971: 19

⁴ VOIGT 2014: 108

⁵ LESZLER 1986: 282

⁶ NÉMETH 2014: 219

A VERS

A *Fördik a holdvilág* kezdetű Petőfi-vers négyversszakos:⁷

*Fördik a holdvilág az ég tengerében,
Méláz a haramja erdő közepében:
Sűrű a fűvön az éj harmatozása,
De sűrűbb két szeme könnyének hullása.*

*Baltája nyelére támaszkodva mondja:
„Mért vetettem fejem tilalmas dolgokra!
Édesanyám, mindig javamat akartad;
Édesanyám, mért nem fogadtam szavadat?”*

*Elhagytam házadat, földönfutó lettem,
Rablók, fosztogatók közé keveredtem;
Most is köztük élek magam szégyenére,
Ártatlan útasok nagy veszedelmére.*

*Elmennék én haza, itt hagynám ezeket,
Örömet itt hagynám, de most már nem lehet:
Édesanyám meghalt... kis házunk azóta
Régen összeroskadt... s áll az akasztófa.”*

Pest, 1844. április

Dallamot a vershez Bognár Ignác írt, aki 1810. március 18-án született Csepregen, 1883. november 1-jén halt meg Budapesten. Tenorista, zeneszerző, karigazgató volt. Rajongott Petőfiért, 37 verséhez szerzett dallamot,⁸ ezzel bizonyára csúcstartó. Csepregi szülőházán 1993-ban helyeztek el emléktáblát.⁹

A NÓTA

A nótává folklorizálódott Petőfi-vers szövege két versszakra redukálódott, megtartva az eredeti költemény két első versszakának első felét, és az utolsó versszakot:

⁷ PETŐFI 1970 I.: 82

⁸ LESZLER 1986: 282

⁹ <https://csepreg.hu/hu/turizmus/nevezetessegek/bognar-ignac-emlektabla.html>

*Fürdik a holdvilág az ég tengerében,
Méláz a haramja erdő közepében.
Fokosa nyelére támaszkodva mondja:
Mért is adtam magam tilalmas dolgokra?*

*Örömet itt hagynám a betyáréletem,
Elmennék én haza, de most már nem lehet.
Édesanyám meghalt, kis házunk azóta
Régen összeomlott, s áll az akasztófa.*

A szövegrészek rendszerint változnak, a nótának sok variánsa létezik, melyek gyakran csak árnyalatnyival különböznek egymástól. A „*Méláz a haramja erdő közepében*” helyett sokszor a „*Bújdosik a betyár erdők sűrűjében*” hallható. Előfordul, hogy az *ég* helyett *éj* szerepel az első sorban, a harmadikban *fokos* helyett *balta*, a negyedikben a *magam* helyett *fejem* fordul elő. A második versszak két első sora a következőképp is megjelenik néha:

*Elmennék én innen, de nem eresztenek,
Itthagynám a bandát, de most már nem lehet.*

A második versszak harmadik sorában a házunk helyett kunyhónk, a negyedikben az összeroskadt helyett összeomlott is szerepelhet. Ez a változatosság szinte már a népdalok közé sorolhatóvá tenné a dalt, de ez mégsem lehetséges, mert nótás jegyei erőteljesek: ezek a soha nem változó dallam, a köznyelvi, nyelvjárástól mentes, általánosító szöveg, és persze a két strófa. A nótában újraéledt Petőfi-vers dallama soha nem változik. Legelterjedtebb szövegével és Bognár Ignác dallamával Béres József igényes gyűjteménye közli:¹⁰

*Örömet itt hagynám a betyáréletem,
Elmennék én haza, de most már nem lehet.
Édesanyám meghalt, kis kunyhónk azóta
Régen összeomlott, s áll az akasztófa.*

Szabó Magda, a sokak által kedvelt, egyik legtöbbet fordított írónk *Karácsonyi ajándék* c. novellájában így ír: „*A szavak, későbbi mesterségem nyersanyaga, mindig elragadtattak. [...] Apám szeretett énekelni, egyik kedvenc műsorszámra volt a megzenésített Petőfi-vers: Fürdik a holdvilág... Egy időre le kellett mondania kedves daláról, mert valósággal rosszul let-*

¹⁰ BÉRES 2009: 380

tem a bánattól, valahányszor hallottam. Azonnal megjelent előttem a haramia, aki mélézik az erdőben, a mélézásról azt gondoltam, az valami sokkal gonoszabb dolog, mint a gyilkosság – s részint mert mélézik a boldogtalan, részint meg mert nem hallgatott az édesanyja szavára, most aztán előbbutóbb felakasztják. Apám, hogy dalolhassa, átírta a szöveget, máig emlékszem rá, hogy életem első éveiben hogy alakult ez a csepp remekmű a mi otthonunkban.

*Fördik a holdvilág az ég tengerében,
sétálgat a legény erdő közepében,
a botja nyelére támaszkodva mondja,
jaj, de jól is él ő, nincsen semmi gondja.*

*Édesanyám, mindig javamat akartad,
ha fázott a hátam, mindig betakartad,
elhagytam a házad, tehénpásztor lettem,
de majd felkereslek, csak ne aggódj, szentem!*

Lám, az ártatlan gyermeki aggodalom Petőfi sorait is átírhatja. A novellában hiteles leírásban ismerhetjük meg a vers egyik alakítóját, a vers szövegének átformálását, és a változtatás okát is.”¹¹

A NÉPDAL

A népdalokat egyetemista korom óta gyűjtöm, és minden gyűjtőlapom fontos számomra, de az itt mellékelt több szempontból is az egyik legbecsebb. Amellett, hogy Petőfi folklorizálódott versrészletét tartalmazza, a dal gyűjtője, Cs. Simon István költő, publicista, a csókai Móra Ferenc Művelődési Egyesület alapítója és első elnöke. A lap fejlécén pedig Bodor Anikó sajátkezű bejegyzése látható: *nincs felvétel*, mármint hiányzik a hagfelvétel. Persze, hogy hiányzik, hiszen lejegyzés után visszaadtam Simon Istvánnak a hangszalagot, mert több riportja is azon volt. Anikó lentebb a dallam variánsait is följegyezte (*Paksa: Szögedi Nemzet...*)

*2. Apám, anyám intett engemet a jóra,
De én mint rossz gyermek, nem hallgattam szóra.
Elhattam a házát, bújdosóvá lettem,
Egy rablóbandának fővezére lettem.*

¹¹ SZABÓ 2019: 72–73

3. *Rábéi törvényszék, huszonöten benne,
Mind a huszonöten rollam törvényközönek.
A huszonhatodik a nevemet írja,
Mellete jegye dáma bűnömet számlálja.*

4. *Hej, te világdáma, nő ird a nevemet,
Az Istenre kérlek, mentsd meg életemet!
Nincs keserűbb kenyér, mint a szegény rabé,
Sűrű könnyejitől áztatja meg, szegény.*

Csóka, Keszég András (68) – Cs. Simon István 1978. I. 08. Kónya S.

A dal Csókán gyűjtött változatának szövegében föl villan az *ë-ző* nyelvjárás (intétt *engemet*), az *ö-ző* nyelvjárás (törvényköznek), és a *földrajzi aktualizálás* (rábéi törvényszék). Az adatközlő énekes előadásában gyakran előfordult a *vokalizáció* is. Lényege: mássalhangzóval végződő szótag esetén a mássalhangzóhoz egy veláris, illabiális, tökéletlenül képzett e- vagy ö-féle hang kapcsolódik, hogy zeneileg határozott, lezárható hang, szótag jöjjön létre. A vokalizáció megkönnyíti az éneklést, az előadásmód jellemző jegye. Jelölése: ə, ă, γ.¹²

Úgy tűnik, második versszaka – mely a nótában sohasem fordul elő – a Petőfi-versből származik, ugyanakkor a dal második versszakától végig közeli rokonságot mutat egy Kálmány Lajos által Rábén gyűjtött *A fő cinkos* című, nagyon hosszú balladaszerű rabnóta részleteivel:¹³

*Édös apám, anyám / Sokat kért a jóra,
De én, mind rossz gyerök, / Nem hajlottam szóra;*

*Ráhajlanék, de mán / Késő, hull a könyvem,
Tizenkét rablónak / Fő cinkussa löttem.*

*Szögedi törvéne / Huszonnégyen vannak,
Mind a huszonnégyen / Rúlam tanácskoznak;*

*A huszonötödik / Levelemet írja,
Az a hírös dáma / A nevem diktálja.*

*No, tő hírös dáma, / Nő diktáld a nevem,
Az Istenre kérlek, / Hadd mög az életem! (Rábé)*

¹² bővebben lásd: KÓNYA 1977: 56–57

¹³ KÁLMÁNY 1891: 18–19

A rabnóta rövidebb változatát dr. Burány Béla is lejegyezte, Csókán:¹⁴

*Kikindai urak tizenketten vannak,
Mind a tizenketten rólam tanácskoznak.
A tizenharmadik a nevemet írja,
Mellette jegy dáma, bűneim számlálja.
hej, de mi ja bűnöd, betyár, meséld el azt nékem!
Nem mesélem, szép lány, az én bűneimet,
Így is, úgy is elveszik az életemet!
(Csóka)*

Azt hiszem, jól érzékelhető a bemutatott szövegek közötti szerves kapcsolat.

Szintén Csókán gyűjtötte dr. Burány Béla a következő változatot:¹⁵

*Fürdik a holdvilág a nap tengerében,
Bújdosik a betyár erdő sürejében.
'sz apám, édesanyám sokat intett jóra,
De jén mint rossz gyermek nem hajlottam szóra.
Bujdosója lettem ennek a világnak,
Fő cinkussa löttem kétezör betyárnak!
(Csóka)*

Itt már a romlás jelei mutatkoznak, mert a holdvilág a *nap* tengerében fürdik, és a *kétezer* betyár is igen túlzó szám. Dr. Burány Béla – hála Istennek – népi kultúránk minden morzsáját begyűjtötte, lehajolt a torz féldrágakő után is. Ez a szöveg azt bizonyítja, hogy a Cs. Simon által gyűjtött dal nem magányos képződmény, vannak változatai.

A szövegek egy ősi vonásáról még szót ejtenék: a régész, történész, képzőművész László Gyula írta Jakubovich Emilt idézve, hogy a *gyászmagyarok* első személyben mondták éneküket, „*mintha ők maguk szólalnának meg*”. A török-tatár hősi énekek is ilyenek – állítja László Gyula.¹⁶ Petőfi a vers 6. sorában tér rá az első személyben való verselésre, a népdal és a nóta is a 4. sorban, és mindvégig ebben a régies kifejezési módban maradnak, a vers is és folklorizálódott változatai is.

A népdal dallama teljesen különbözik a nóta dallamától, és a gyűjtőlapon is látható, hogy a dallam sok apró eltérést mutat strófáról strófára, ezek

¹⁴ BODOR 1977: 100

¹⁵ BODOR 1977: 102

¹⁶ LÁSZLÓ 1988: 125–126

a kis változatok a szöveg hatására jönnek létre, s ez a jelenség a népi, spontán előadásmód egyik jellemzője. A dallam Paksa Katalin szerint a siratórokonság körébe tartozik,¹⁷ Bodor Anikó a dallamstílust a XVI. századi históriás énekekkel hozta kapcsolatba.¹⁸

A szövegről és a dallamról elmondottak alapján a Cs. Simon István által gyűjtött csókai változatot a népdalok közé sorolhatjuk. Bodor Anikó is így tett, szövegét közölte is a *Vajdasági magyar népdalok II.* című kötetében.¹⁹

Nem csak a Vajdaságban, más vidékeken is népdalosodott a vers:

*Fürdik a holdvilág
Az ég tengerében,
Bújdosik a betyár
Erdő sűrűjében.*

*Fokosa nyelére
Támaszkodva mondja,
Mért is adtam fejem
Tilalmas dolgokra.*

„A négy szakaszból itt két fél versszakot vett át és zenésített meg a nép, régi stílusú, ereszkedő, kvintváltó dallammal. Tömör, rövid, időtlen régiséget sugalló népdal lett belőle, ismert Csallóköztől Bodrogekzig” – állítja Tar Mihály 2016-ban, a budapesti Petőfi-konferencián.²⁰

*

Összegzésképp az állapítható meg, hogy a *Fürdik a holdvilág* kezdetű Petőfi-vers nagyon népszerű, mert *nótás* és *népdalos* változatai is születtek, de úgy is mondhatnánk, hogy a vers ismertségéhez nagyban hozzájárult a folklorizált változatok színporkázó sokasága. Az, hogy a vers kezdomotívuma külön életet él a népköltészetben, egy másik beszámoló témája lehet.

IRODALOM

PETŐFI Sándor *összes költeményei. I–II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970
BÉRES József 2009. *Szép magyar ének. Gyermekdalok, népdalok, népies dalok és szent énekek.* Akovita Könyvkiadó. h.n.

¹⁷ PAKSA 1980: 871

¹⁸ BODOR 1977

¹⁹ BODOR 1999: 309

²⁰ TAR 2016

- BODOR Anikó 1977. *Az Árgirus nóta dallama környékünkön*. HÍD 41. évf., 1977 január: 89–106.
- BODOR Anikó 1999. *Vajdasági magyar népdalok II. Balladák, betyár- és pásztordalok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék – Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta
- BORI Imre 197. *Idő, idő, tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- KÁLMÁNY Lajos 1891. *Szeged népe III. Szeged vidéke népköltése*. Szeged
- KÓNYA Sándor 1977. *Szöveg és dallam kapcsolata népdalainkban*. Hungarológiai közlemények 9. évf., 32. sz., 1977. szeptember: 51–78.
- LÁSZLÓ Gyula 1988. *Árpád népe*. Helikon Kiadó, Budapest
- LESZLER József 1986. *Nótakedvelőknek*. Zeneműkiadó, Budapest
- NÉMETH Ferenc 2014. *Arany, Jókai és Petőfi kultusza a Vajdaságban*. Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kara, Szabadka
- PAKSA Katalin 1980. *A szögedi nemzet zenéje*. In: Bálint Sándor: *A szögedi nemzet. A szögedi nagytáj népelete*. Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79 – 2. Szeged: 575–905
- SEBŐ Ferenc 2021. „*Állítom, hogy a beszéd-zene és táncok kommunikációs szentháromságát gyerekkorban együtt kell megtanulni!*” [Török Máté beszélgetése, 2021. január 23.] = <https://www.versenekmondo.hu/post/seb%C5%91-ferenc> [2021. 10. 14.]
- SZABÓ Magda 2019. *Daloljanak itt az angyalok*. Karácsonyi írások. Libri könyvesboltok – Jaffa Kiadó, h. n.
- TAR Mihály 2016. *Petőfi a nép ajkán. „Népdalosodott“ Petőfi-versek*. = file:///C:/Users/HPS/AppData/Local/Temp/adoc.pub_petfi-a-nep-ajkan-nepdalosodott-petfi-versek.pdf [2021. 10. 14.]
- TÖMÖRKÉNY István 1943. *Rónasági csodák*. Szukits kiadás, h. n.
- VOIGT Vilmos 2014. *A folklórisztika alapfogalmai. Szócikkek*. Argumentum Kiadó–Equisinter Kiadó, h. n.

Kurcz Ádám István

A MAGYARORSZÁGI SZERBEK TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1867-IG

A magyarországi szerb nemzetfejlődés alternatívái 1867-ig

1. BEVEZETÉS

A téma fontossága, témaválasztásom jogosultsága

Amikor a magyarországi szerbek történetének, illetve annak 1867-ig terjedő időszakának megírásába kezdtem, bár nagyon foglalkoztatott a téma, nem voltam vele teljesen tisztában, milyen nagy fába vágtam a fejszemet. A (történeti) Magyarország területén élt és élő szerbek történetének színvonalas monográfiában történő összefoglalása máig nem történt meg, egy szakdolgozat kereteit pedig – mint tapasztalnom kellett – mindenképpen meghaladja a téma, mert a 70–80 oldalas terjedelem vázlatnak túlzottan nagy, monográfiának viszont csak szűk teret biztosít. Nagy megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy milyen csekély a magyarországi szerbek történetének történész számára értékelhető színvonalú irodalma, holott a szerbek (avagy a rácok) és a magyarok kapcsolata a Kárpát-medencében együtt élő nemzetiségek talán legtöbb problémát és konfliktust produkáló nemzetiségközi viszonya volt a történelem folyamán, különösen az utóbbi ötszáz évben. A témával foglalkozó művek (tisztelet a színvonalas kivételeknek!) gyakran egyenesen dilettáns alkotások, vagy alig haladják meg a tudományos ismeretterjesztés színvonalát. A témakör feldolgozottsága általában a szerbekkel kapcsolatos közismert ténymorzsák vagy közhelyek összefoglalására szorítkozik. A legtöbb szerző a szerbeket csak addig tekinti említésre érdemesnek művében, amíg a magyar történelemmel kapcsolatos témájában valamilyen problémát jelentettek, önálló problematikájukkal alig foglalkozott valaki behatóbban. Jellemző, hogy a szerbek magyarországi történelmének általában legjobbnak tartott összefoglalása (Szakály Ferenc tollából¹) szintén csak vázlat, s bevezetőjében beismeri, hogy többnyire a „tízkötetes” magyar történelemnek a szerbekre utaló részeinek kivonatolásával készült. Nem mintha a magyarországi szerbeknek lenne a magyarokétól függetlenülítható történelme a Kárpát-medence szükségszerű egymásrautaltságában! Dehogy! Csak hogy ez megérdemelné a részletesebb *önálló* feldolgozást is. Először a dualizmus korában készültek (koruk színvonalán álló) művek a témára vonatkozóan, olyan

¹ Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991.

szerzőktől, akik a dél-magyarországi megyékben szerb nemzetiségi környezetben élven ösztönözve érezték magukat a kérdéskörrel foglalkozni.² A trianoni békediktátum után viszont, amint Magyarország területeinek tetemes részét és velük együtt nemzetiségeit, úgy a velük kapcsolatos problémákat, illetve az azokkal való szembenézés kényszerét is elveszítette.³ Mikor Tito „láncos kutyának”, Jugoszlávia pedig általában árulónak volt kikiáltva az el nem kötelezett országok blokkjában, egyenesen életveszélyes volt délszláv történelemmel foglalkozni.⁴ Később pedig a szocialista „baráti” nép múltjáról nem volt ildomos reális (tehát például a szerb népre nézve dehonosztáló) képet festeni. A délvidéki magyarok pedig mindeközben – a világpolitika és az anyaország változó viszonyaitól függetlenül – 1990-ig sohasem írhattak a nekik leginkább fájó múltbéli történésekről, hiszen rájuk volt parancsolva a feledés a „testvériség–egység” álságos jelszavának örve alatt. Mit írtak mindeközben a szerbek? Sajnos a szerb történetírástól – holott nemzeti történelmük számára sokkal égetőbb problémáról van szó – nem várhatunk elfogulatlan képet problémánkról, mert ők még mindig a „historia ancilla nationis” korát élik. ... Pedig lehetett és kellett volna a személyes sérelmekről eltekintve, a tudomány módszereivel és tárgyilagosságával foglalkozniuk (és foglalkoznunk) a kérdéskörrel. Mert amint Hadrovics László 1941-ben megfogalmazta: *Magyar szempontból a Balkán kultúrájának megismerését mindig elsőrendű nemzeti feladatnak tartották tudományunk vezető szellemei. ... Nyugat és Kelet között állva a magyarság van hivatva arra, hogy a Nyugat kulturális vívmányait Kelet és Délkelet felé közvetítse. Ennek a missziós feladatnak vállalásához elsősorban a szomszédos népek múltjának megismerése szükséges.*⁵ Mennyivel inkább így kellene lennie akkor az országban velünk együtt élt és élő délszláv nemzetiségek történelmével kapcsolatban! Hát, *hajrá!* – mondom magamnak; maguknak pedig: *ajánlom magamat!* Kérem, kövessenek!

Forráskiadások

A történetírás alapja a használható forrás(gyűjtemény). A magyarországi szerbek 1526-ig tartó történetének okleveles emlékeit Thallóczy Lajos és Áldásy Antal *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*

² L. részletesebben: Ózer Ágnes: A szerbek és Szerbia a magyar történetírásban a 19. században. (A szerző doktori értekezésének exozéja.) In: HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. Novi Sad, 2007. június–július

³ A szembenézés elmaradásának indirekt következménye lehetett magyar részről „a hideg napok” 1942 telén, majd „a bácskai vérbosszú” szerb részről 1944 őszén és telén.

⁴ Hadrovics László: Vallás, egyház, nemzettudat. A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt. Budapest, 1991. 99.

⁵ Hadrovics László: A déli szláv népek kultúrája. In.: A magyarság és a szlávok. Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, 1942. Új kiadás: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. 121.

című gyűjteménye foglalja össze⁶. A későbbi korokra a szerbek történetének egyik legfontosabb forráscsoportja a királyaink által 1690-től nekik adományozott kiváltságlevelek. Ezeknek eddigi legteljesebb magyar nyelvű (sajnos csak a fontos szemelvényeket közlő, viszont filológiai igényes) kiadása Szalay László 1861-ben megjelent művében található a folyó szövegbe szerkesztve.⁷ Margalits Ede Szerb történelmi repertórium⁸ páratlan értékű alkotás: kis híján ezer olyan, szerb folyóiratokban megjelent történelmi tárgyú írás kivonatos fordítását közli. Ez olyan alapmű, amely nélkül aligha lehet megírni a hazai szerbek történetét, mégsem találtam sok rá való hivatkozást az irodalomban. A legújabb (korántsem teljes) magyar nyelvű összefoglalás, mely 1790-től tartalmaz a témakörünkbe tartozó forrásokat, 1946-ben jelent meg.⁹ A magyarországi szerbeknek adott privilégiumok eddigi legmodernebb gyűjteményes kiadása 1954-ben (a szerb nyelvű kiadáson kívül sajnos csak németül) jelent meg.¹⁰ Ezen kívül csak szórványosabban találkozhatunk kérdéskörünkbe tartozó források közléseivel; majd ha az adott szakaszhoz érek, jelzem, hol hozzáférhetők a magyar nyelvű források.

Helyesírási és terminológiai kérdések

A gyakran előforduló idegen szavak írásakor Bakos Ferenc klasszikusnak számító *Idegen szavak és kifejezések szótára* című műve¹¹ volt számomra az irányadó, de a nevek tekintetében nehéz dolgom volt. A délszláv nevek írásmódja a magyar szakirodalomban egyáltalán nem egységes. Egy nevet olykor négy-ötféleképpen is láttam leírva.¹² Én – hacsak lehet – a XIX. századi „magyaros” írásmódot használtam, mert az újabb művekben is ez számít a legáltalánosabbnak, meg mert van olyan név, amelynek csak ilyen írásmódú alakjával találkoztam, és nem vehettem a bátorságot, hogy ezekből visszakövetkeztessenek egy „igazi” délszláv alakot. Ám ha a szakirodalomban találkoztam az adott név

⁶ Thallóczy Lajos – Áldásy Antal: *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Budapest, 1907. (A Magyarország melléktartományainak oklevéltára sorozat második köteteként jelent meg.)

⁷ Szalay László: *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*. Pest, 1861.

⁸ Margalits Ede: *Szerb történelmi repertórium I. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása*, Budapest, 1918.

⁹ Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918*. Budapest, 1946.

¹⁰ Radonić, Jovan – Kostić, Mita: *Serbische Privilegien von 1690–1792*. Serbische Akademie der Wissenschaften, Beograd, 1954.

¹¹ Bakos Ferenc szerk.: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, sok kiadás

¹² Csak egy példa III. Arzén ipeki pátriárka vezetékneve (valamennyi névalakkal találkoztam a szakirodalomban): Crnojević, Črnojević, Čarnojević, Csarnojevics, Csárnojevics, Csernovics, sőt Csernovich stb.

délszláv változatával (eredetijével) is, azt zárójelben mindig közlöm a magyar névalak után. Ha viszont a névnek csak délszláv alakjával találkoztam, nem magyarosítottam meg, hanem csak úgy közlöm. Hasonlóképpen a településnevek esetében is közlöm a név szerb megfelelőjét vagy a névváltozatot, ha ez nem számít tudálékosságnak, hanem valódi segítséget jelent beazonosításukban.

2. A MAGYARORSZÁGI SZERBEK A KÖZÉPKORBAN

Az Északi-Kárpátok lejtői felől a VII. században a Balkánra vándorló szlávok először Montenegróban, Hercegovinában, Macedóniában és a mai Dél-Szerbiában hozott létre államalakulatokat. A létrejött fejedelemségek első egyesítője Szeptán Nemanya (1168–1196) nagyzsupán volt, akinek fia, Szent Száva (1174–1236) király volt az első szerb érsek. Ő hozta létre az önálló szerb egyházat, a szerbség identitásának fő alapját, mely a délszlávországon belül máig meghatározó arra nézve, hogy ki szerb és ki nem, attól függően, hogy beletartozik-e ebbe az egyházba.¹³

Az Árpád-korban

Az Al-Dunánál már a honfoglalás előtt is élhettek szerbek¹⁴. Az Árpádok korában az ország különböző területein található 13 Tóti településnév is utalhat szerbek jelenlétére, minthogy a *tót* népnév a középkorban 'délszláv'-ot jelentett, de az biztos, hogy nem volt jelentős a számuk.¹⁵ Ezek a délszláv szórványok így hamar beleolvadhattak a magyarságba.¹⁶

Magyarország államközi kapcsolatai Szerbiával már a kora-Árpád-korban megkezdődtek. A szerbek a magyar történelem lapjain először 1044-ben tűnnek fel, amikor a magyarok (azaz Aba Sámuel király) oldalán részt vesznek a ménfői csatában.¹⁷ Az Árpád-házi királyok és a magyar főemberek közül többen házasodtak a szerb uralkodóház tagjaival. Ez mezaliansz volt a magyar uralkodóházra nézve, mert míg az Árpádok európai dinasztiaának számítottak,

¹³ Hadrovics László: A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei. Budapest, 1942. 4–5.

¹⁴ Magyarország belsőbb területein már a honfoglalás kora előtt is találunk (mai konkrét nemzethez ugyan pontosan nem köthető, de egészen biztosan) délszláv nyomokat. Ezek legnyilvánvalóbban a helynevekben tűnnek elénk, például Nógrád, Visegrád, Pest, Peskő (egy pilisi barlang neve) stb. nevében (Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.)

¹⁵ Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 11. p

¹⁶ Ács Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984. 107.

¹⁷ Ács im. 107.

addig a Balkánról származó, görögkeleti vallású¹⁸ szerbek Nyugaton nem voltak partiképesek. II. (Vak) Béla király (1131–1141) köztudottan szerb nőt vett el, I. Uros¹⁹, raškai²⁰ nagyzsupán Ilona (Jelena) nevű lányát, aki kormányzott is helyette, a király vak lévén. Ilonával érkeztek először nagyobb számban szerbek az országba, például Ilona bátyja, Belos (Beluš), aki II. Géza kiskorúsága idején előbb horvát-dalmát bánként tevékenykedett, majd nádorispánként az ország első világi főméltósága volt, aki ténylegesen is kezében tartotta a kormányzást.²¹ Ilona szerbjeinek egy része a csepeli királyi birtokon – amit Ilona királyné férjétől ajándékba megkapott – kolostort is alapított.²² Dragutin István szerb király (1276–1282) felesége, Katalin, V. István királyunk lánya volt; Kán László erdélyi vajda lánya pedig III. Uros István szerb király felesége volt.²³

Királyaink déli hódításai folytán a macsói, sói, és az ozorai bántság létrehozásával sok szerb került a magyar korona fennhatósága alá, akik szabadon vándorolhattak északra az országban belül.²⁴ Közülük többen fel is költöztek a ritkábban betelepült határmenti Valkó és Szerém vármegyébe, amely folyamat a településnevek változásai (azaz szlávósodása) alapján nyomon is követhető.²⁵ 1202-től pedig a magyar királyok címei közé tartozott a „Szerbia királya” (Rex Serviae) titulus is, minthogy Vuk szerb nagyzsupán Imre királyunknak vazalusi hűségesküt tett.²⁶

¹⁸ Az egységes terminológia érdekében általában a görögkeleti szót használom az azonos értelmű ortodox avagy pravoszláv szavak helyett, melyek szintűgy keleti rítusú keresztényeket jelölnek.

¹⁹ Az Uros azaz Uras magyar eredetű név és fejedelmet jelent. A névből arra lehet következtetni, hogy már előbb is voltak rokoni kapcsolatok a két dinasztia között (Thim József: A horvátok és a hazai szerbség a magyar történetben. In.: A magyarság és a szlávok. Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, 1942. Új kiadás: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. 192.). L. még Ladó János: Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 222.

²⁰ Ennek a területnek (eredetileg egy Novi Pazar közelében fekvő várnak) a nevéből alakult ki a 'szerb' jelentésű *rác* népnév, mely semmiféle pejoratív tartalmat nem hordoz, hanem onnan valósi embert szerbül „*rásánin*” jelöl.

²¹ Katus László: A délszláv-magyar kapcsolatok története, I. rész. A kezdetektől 1849-ig. Pécs, 1998. 22.

²² Az ott létrejött görög rítusú kolostor mellett majd 1404-ben alapított szerb település a többszöri betelepülés útján nyert népesség-utánpótlással máig részben szerbek által lakott; ez az egykori Kövinvára, a mai *Ráckeve* (Szalay László: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861. 5.).

²³ Katus im. 23.

²⁴ Szakály im. 12.

²⁵ Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 111–112.

²⁶ Katus im. 22.

Együtt a török ellen. Zsigmond uralkodása alatt

A Szerb Cárság rövid középkori tündöklése után – melynek velejárójaként olykor még Bizáncot is hódoltatta; az oszmán-török előrenyomulás következtében hamarosan hanyatlani kezdett. Ekkor kezdődött a szerbek tömeges elvándorlása országukból, és ekkor kezdtek még szorosabbra fűződni a szalak Magyarország és Szerbia urai között a törökkel való szembeszállás érdekében. 1389. június 15-én a(z első) rigómezei (kosovopoljei) csatában Szerbia katasztrofális vereséget szenvedett a töröktől, amit azután soha nem hevert ki. Az 1389. június 15-ös rigómezei csata, a „szerbek mohácsa”-ként is elhíresült. A szerb főnemesség sok tagján kívül Lázár, szerb kenéz is ott halt meg, akinek egyik lánya Garai Miklós nádor felesége volt. Ezzel a családi kapcsolattal magyarázható, hogy a csatában magyar alakulatok is küzdöttek a szerbek oldalán. A vereség következtében Szerbia déli területei török uralom alá kerültek, északi része pedig a szultán adófizető hűbérese lett.²⁷ A szerb vereség után gyorsult fel a szerbek tömeges Magyarországra költözése, amit Szerbia megszállásán kívül a Magyarország déli területeit sújtó, egyre fokozódó török pusztítások is serkentettek. Az üressé vált déli magyar területek vonzották a szerb bevándorlókat.²⁸ Ozorai Pipó 1407-es oklevele is vallhat erről.²⁹ Az ország belsőbb részei közül elsőként a Szerémség Száva menti része kezdett lassan elszlávosodni a XIII–XIV. században.³⁰ Ez a folyamat szintén a településnevekből követhető: Heten (Hetény) helyett Hetenovc, Fenberek (Fényberek) helyett Palaticho stb. jelenik meg a forrásokban.³¹

A szerb despoták a XV. századi Magyarországon

A rigómezei ütközetben elesett Lázár kenéz fia, Lazarevics István (Stepan Lazarević) szerb despota³² (1389–1427) és I. Zsigmond 1404-ben szövetséget kötött egymással (amit 1411-ben meg is újítottak) a török elleni közös védekezés céljával. A szerződés értelmében Lazarevics elismerte Zsigmondot főhűbérurának, amiért cserébe Zsigmond megígérte, hogy megvédelmezi Szerbiát a töröktől. Ennek jeleként Zsigmond magyar katonákat küldött a szerb várakba. Zsigmondnak azért volt égető szüksége Lazarevicsre, mert az magyarországi birtokaiért cserébe saját embereit is adva segített megszervezni Magyarország déli határának védelmét.³³ Lazarevics a szerződés értelmében megkap-

²⁷ Katus im. 24.

²⁸ Szakály im. 12.

²⁹ Történelmi Tár 1884. 21–22.

³⁰ Szakály im. 12.

³¹ Kristó im. 112.

³² A despota szó (a szerbben *deszpot*) a szerb fejedelmek címe.

³³ Ács im. 108.

ta a magyar uralom alatt álló észak-szerbiai területeket: a macsói bánságot, a szrebrenicai ezüstmányakat és Belgrádot; de hatalmas birtokokat kapott Magyarországon is Bihar, Torontál, Somogy és Szabolcs vármegyében, valamint Debrecen, Nagybánya, Felsőbánya városát.³⁴ Lazarevics így az országos nagybirtokosok élvonalába került. Az egykori szerb despota, aki az ország legnagyobb urai közé emelkedett, az országgyűlésnek résztvevője volt. Sőt, a zászlósorak sorába emelkedett szerb fejedelmet 1408-ban még a Sárkányos rend alapító tagjai között is megtaláljuk. Lazarevics a Zsigmondtól kapott nagy birtokok kezelésére szerb családokat hozott az országba.³⁵

Zsigmond, szövetségesét veszteségeiért, – melyeket a rátámadó Vuk Brankovićtól szenvedett el, akinek át kellett engednie országa déli részét³⁶ –, 1411-ben a fentiek felül Szatmár és Németi átadásával kárpótolta, ahol szintén több szerb családot telepített le. A szerb despoták tehát a XV. századi Magyarországon jelentős katonai és politikai tényezővé váltak, és velük együtt, ismétlődő hullámokban jobbágyaik is az országba telepedtek.³⁷

Brankovics György

Lazarevicsnek nem lévén fia, unokaöccsét, Brankovics Györgyöt (Đorđe Branković) (1427–1458) jelölte ki utódjának, így ő örökölte birtokait és tisztségeit. Lazarevics 1426. május 8-a és június 6-a között az utódlás biztosítására Zsigmonddal Tatán szerződést kötött (ez volt közismert nevén a tatai szerződés). A szerződés értelmében Lazarevics „Subditus vazallus regni Hungariae” lett.³⁸ Továbbá Lazarevics halála után (ami 1427-ben be is következett) Brankovicsnak át kellett engednie Zsigmondnak a határ védelmére Nándorfehérvár és Galambóc³⁹ kulcsfontosságú erődjét és a Macsói bánságot⁴⁰, melyekért cserébe ő is nagy birtokokat kapott Magyarországon, összesen mintegy fél tiszántúlyi területet. Brankovics megkapta Szalánkemént, Kölpényt, Óbecsét,

³⁴ Katus im. 25.

³⁵ A legrégebbi hazai szerb település, amelyről tudunk, Kevevár (ma Kovin, Szerbia) volt az Al-Duna mellett. Lakói még Zsigmondtól nyerték kiváltságaikat: adómentességet és szabad vallásgyakorlást. A szerbek innen később a Csepel szigetre költöztek, ahol a korábbi Szentábrahám falu helyén megalapították Kiskevét, a későbbi Ráckevét (Ács im. 108).

³⁶ Heka László: Szerbia állam- és jogtörténete. Bába kiadó, Szeged, 2002. 62.

³⁷ Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 24.

³⁸ Urosevics Daniló: A magyarországi délszlávok története. Budapest, 1968. 31.

³⁹ Ezt végülis árulás következtében Zsigmond nem vehette birtokba. A vár megvesztegetett őrsége Zsigmond helyett a töröknek adta át az erősséget, és azután Zsigmond hiába kísérelte meg annak visszaszerzésével 1428-ban (Katus im. 25). Ennek az eseménynek állít emléket Arany János Rozgonyiné című balladája.

⁴⁰ Szakály im. 13.

Szentendrét⁴¹, Szatmárt, Debrecent, Szerdahelyt, Tokajt, Tállyát, Munkácsot, Böszörményt, Mezőtúrt, Túrkevét, Szolnokot, Tiszavarsányt, Aradot, Csongrádot, Világost és Nagybecskerekét. E birtokokon ő is sok szerb családot telepített le, akiktől mint földesuruk évi adót szedett.⁴² A birtokokért cserébe Brankovics szintén segítette az ország déli határának védelmében.⁴³ Zsigmond 1432–1433-as védelmi tervszövege Brankovics 8000 lovasával is számolt az orzoi bánóság védelmében.⁴⁴ Az 1433. évi védelmi törvényben arról is olvashatunk, hogy a szerb despotaság a magyar szent koronának csatolt része lett a magyar királyok „Rex Serviae” címe alapján.⁴⁵

1439-ben a törökök bekebeleztek Szerbiát, amelyből csak Belgrád környéke maradt keresztény kézen.⁴⁶ Ekkor Brankovics György despota –, aki noha a Garaiak és a Cilleiek révén rokoni kapcsolatok is idekötötték⁴⁷ korábban kevés időt töltött Magyarországon –, magyarországi birtokaira menekült, és az itteni belpolitikába vetette magát, ami példát adhatott alattvalóinak is az áttelepülésre, akik közül aztán világosvári és debreceni uradalmába is telepített.⁴⁸ Ám Brankovics hol a törökhöz, hol a magyar királyhoz pártolt, amint ezt érdeke kívánta. Hintapolitikájára utal, hogy egyik lányát II. Murád szultánhoz, a másikat Cillei Ulrikhoz adta feleségül. Hunyadi Jánost például az 1448. október 17–20-i (második) rigómezei csata után elfogta és a jelentős váltságdíjon felül még azzal is megszarolta, hogy László fiát adja unokájához, Cillei Erzsébethez.⁴⁹ 1428-ban, Branicevó és Galambóc várának eleste után egy újabb szerb csoport telepedett le Magyarországon: ők főként Szentendrére és a Csepel-szigetre kerültek.⁵⁰ Zsigmond 1428-ban felmentette a ráckevei⁵¹ szerbeket minden vámtól és megengedte nekik, hogy saját törvényeik szerint bíraskodjanak. Szolgáltatásuk volt: a csepeli révet őrizni és évente 2 mázsa viaszt szállítani az udvarnak.⁵² Az uralkodói szintű nagypolitika mellett folyamatosan zajlott Magyarország déli területeinek a török előrenyomulás serkentette spontán elszerbesedése is.

⁴¹ Talán ekkor kezdődött a szentendrei szerb település története is (Uo.).

⁴² Margalits Ede: Szerbek Magyarországon. In.: A Pallas Nagy Lexikona, Budapest, 1895.

⁴³ Urosevics im. 31.

⁴⁴ Szakály im. 13.

⁴⁵ Thim 1942. 193.

⁴⁶ Szakály im. 13.

⁴⁷ Rókay Péter: A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. Században. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 54.

⁴⁸ Szakály im. 13.

⁴⁹ Thim József: A horvátok és a hazai szerbség a magyar történetben. In.: A magyarság és a szlávok. Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, 1942. Új kiadás: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. 193.

⁵⁰ Margalits im.

⁵¹ Korábban egy Szentábrahám nevű magyar falu feküdt a helyén.

⁵² Szalay im. 5. Ezen kiváltságaikat V. László 1455-ban, Mátyás 1464-ben erősítette meg (Uo.).

1437-ben például a pozsegai ispán arról számol be, hogy a Szerémségnek a Duna és a Száva közé eső részét már többségében szerbek lakják.⁵³

1444-ben I. Ulászló a török veszély miatt az Al-Duna melletti Keve (ma Kovin, Szerbia) mezővárosból a Csepel-szigetre telepített szerbeket.⁵⁴ Az ő Zsigmond által adott kiváltságait I. Ulászló 1453-ban és 1454-ben megerősítette.⁵⁵

1456-ban a világraszóló nándorfehérvári győzelemben részük volt a magyarországi szerbeknek is, akik a Dél-Alföld többi népéhez hasonlóan nagy számban sereglettek a keresztes zászlók alá. Illetve az ostromban nagy szerepre emelkedett, a dunai hajózárát áttörő és megsemmisítő hajóhadnak a legénysége szintén jelentős részben szerbekből állt.⁵⁶

I. Mátyás uralkodása alatt

A szerbek korábbi királyainktól kapott kiváltságait I. Mátyás 1454-ben és 1459-ben megerősítette.⁵⁷ 1459-ben Szerbia utolsó északi maradványai Szendrő várával együtt tartósan török uralom alá kerültek, s ez – a Magyarországot ért török támadásokkal kiegészítve, amelyek helyet csináltak a betelepülőknek – újabb betelepülés-hullámnak adott ösztönzést.⁵⁸ 1459 után Brankovics György unokái hosszú bolyongás után Magyarországon találtak végleges menedékre.⁵⁹ Nemességük teljesen belefolyt a magyar belpolitikába. Mátyás a szerb despotaságot felújította, s 1465-ben Brankovics György unokáját, Brankovics Vukot⁶⁰ tette meg a magyarországi szerbek vezetőjévé.⁶¹ Ám a despoták ettől még nem rendelkeztek a magyarországi szerbség mint etnikai csoport fölött hatalommal. Hatalmuk legfeljebb a birtokaikon élő vagy zsoldjukban álló szerbekre (és ugyanígy nem szerbekre) terjedt ki.⁶² A környező népek történetírásának visszavetítő szándéka miatt kell hangsúlyozni, hogy ez semmilyen tényleges hatalmat nem jelentett a magyarországi szerbek fölött, minthogy a cím neve „despotus Rasciae” volt, és nem „despotus Rascianorum”.⁶³ Viszont Mátyás

⁵³ Századok 1874. 760.

⁵⁴ Szakály im. 14.

⁵⁵ Margalits im.

⁵⁶ Katus im. 28.

⁵⁷ Heka im. 63.

⁵⁸ Szakály im. 14.

⁵⁹ Rókay im. 54.

⁶⁰ A szerb történetírás öt és testvéreit *Grgurović* mellénévvel emlegeti L. Novaković, Relja – Perović, Milutin: *Történelem. Zavod na udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd, 1996. 96.

⁶¹ Katus im. 30.

⁶² Rókay im. 55.

⁶³ Hadrovics: *A magyarországi szerb kérdés* 10.

nemcsak azt engedte meg nekik, hogy a despota címet használják, hanem birtokokat is adományozott nekik a betelepült szerbség megnyerése céljából. Mátyás birtokadományaival a Brankovicsokhoz hasonlóan más szerb előkelőket is igyekezett Magyarországhoz kötni, például a Bozicsokat vagy a Jaksicsokat (Jakšić)⁶⁴, vagy utóbb Belmuzsevics Milost (Belmošević), akik szintén nagy területeket kaptak, mert azok sok (a Jakšićök például kereken 1500!) könnyűlovassal segítették harcaiban. De az alacsonyabb származású szerb előkelők is számíthattak néhány falura.⁶⁵ Ahogy a szerb előkelők megtalálták helyüket a magyarországi társadalomban, megtalálták a rangjuknak megfelelő pozíciókat is: egy torontáli alispán és egy világosvári várnagy például biztos, hogy a szerbek közül került ki, és a szerb főuraknak kezdettől fogva voltak saját papjaik is.⁶⁶ A szerb nemesek magyar nemesi családokkal házasodtak össze, és a XVI. század első harmadára szinte mind kihaltak férfiágon.⁶⁷

Szerb harcosok Magyarországon

A szerb hadszervezet a népfelkelésre épült, – ezért is, meg az állandó frontvonalon élés miatt is – az áttelepültek jelentős része új hazájában is fél-paraszt, fél-katona életmódra kényszerült, illetve edzésben maradt, és nem felejtette el a fegyverforgatást.⁶⁸ Kinizsi Pál a Fekete sereg szervezésekor Brankovics Vukkal kötött szerződést, aki Krusevác mellől Nagylak és Arad környékére – nyilván olyan helyekre, ahol a korábbi magyar települések a török betörések miatt ekkorra már elpusztultak – telepített szerbeket. Természetesen ők is részben a határt védték.

A szerb katonák számunkra nélkülözhetetlen voltára utal, hogy olyan szerb eredetű szavak rögzültek nyelvünkben, mint *vitéz*, *bajnok*, *huszár*, *naszád*; ami egyúttal a szerb katonák jelenlétét is mutatja a késő-középkori magyar seregekben.⁶⁹ A magyar hadszervezet meghatározó elemei, tehát a sajkások, huszárság, hajdúság gyökerei egyaránt a délszláv területre nyúlnak.⁷⁰ Valaha szerbek voltak, akik ilyen kötelékben vagy harcmodorban harcoltak, de ezek a harcmodorok lassan elmagyarosodtak, így ezek némelyikét már mint jellegzetes magyar sajátosságokat ismerte meg a Nyugat.⁷¹

A szerb katonák legszélesebb rétegét Magyarországon a hivatásos zsoldos katonák képezték. A sajkások, illetve naszádosok a folyamórség szerepét látták

⁶⁴ A Jaksicsok 1464-ben kaptak birtokokat a Maros mentén (Ács im. 109.).

⁶⁵ Szakály im. 15.

⁶⁶ Kristó im. 115.

⁶⁷ Rókay im. 56.

⁶⁸ Szakály im. 16.

⁶⁹ Zaicz Gábor főszerk.: Etimológiai szótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.

⁷⁰ Szakály im. 16.

⁷¹ Katus im. 40.

el, de ők szállították is a hadsereget a harc színterére, illetve vízi ütközetekből is kivették a részüket. A naszádosoknak saját vajdájuk volt, aki a királynak engedelmességet. Az ún. királyi rácok („rasciani regales”) szárazföldi, gyakran lovas szolgálatot teljesítettek, és közvetlenül a király parancsnoksága alatt álltak.⁷² Hozzájuk hasonló lehetett a fekete seregben szolgálatot teljesítő szerb huszárok⁷³ helyzete is.⁷⁴ Összességében elmondható, hogy a beköltözött szerbség – legalábbis a XV. században – létszámarányát meghaladó módon vette ki a részét az itteni törökellenes küzdelmekből és főként a határvédelemből.⁷⁵

A népesség etnikai összetétele a szerbek javára tolódik el Dél-Magyarországon

A XV. századtól figyelhető meg, hogy a török által elpusztított területekről a magyarság elvándorol, míg a szerbek tömegesen költöznek be.⁷⁶ Ez a beköltözés sokrétű folyamat volt, hasonlóképpen nem volt egyenletes a szerbek elhelyezkedése földrajzilag az országon belül. A Szerbiához közelebb eső részekben, a határtól számított 20–30 km-es sávban tömegesen laktak a „szakadárok”⁷⁷, de szórvaik egészen Heves vármegyéig⁷⁸ elértek.⁷⁹ Szerb települések már Csongrádtól Zarándig, és Erdélyben is kimutathatók a XVI. század elején.⁸⁰

A XV. század végén és a XVI. század elején már akkora szükség volt a déli magyar végeken a szerb parasztságra, hogy a török uralom alá került területekről magyar hadvezérek tízezerszámba hajtották át őket saját „térfelükre” a korban szokásos hadviselési technika szerint, ugyanis ekkoriban az ellenfelek igyekeztek elnépteleníteni egymás területét. Ahogy a törökök is elhurcolták a határmenti magyar lakosságot, (Mátyás király 1462-es nyilatkozata szerint Magyarországról 3 év alatt mintegy 20.000 embert), úgy Mátyás is hasonló módszereket alkalmazott boszniai és szerbiai török elleni harcai közben⁸¹: tömegével és erőszakkal hajtotta át a szerb parasztságot a Szerémségbe.⁸² Mátyás

⁷² Rókay im. 53.

⁷³ Mintegy 5000-en voltak (Ács im. 109.).

⁷⁴ Rókay im. 54.

⁷⁵ Szakály im. 17.

⁷⁶ Rókay im. 51.

⁷⁷ A *szakadár* szó egyszerűen arra utal, hogy a szerbek nem Róma főségét elismerő keresztények, hanem görögkeleti vallásúak voltak.

⁷⁸ Rácfalu Hevesben, Ráckanizsa Zalában, Szerbfalva Máramarosban volt a XV. században (Katus im. 15).

⁷⁹ Rókay im. 53.

⁸⁰ Szakály im. 16.

⁸¹ Rókay im. 52.

⁸² Szakály im. 16.

1483. június 12-i levele szerint 1479 és 1483 között mintegy 200.000 szerbet telepítettek (hajtottak) Magyarországra!⁸³

Azok a szerbek, akik – bármilyen jogállásúak voltak is régi hazájukban – jobbágytelekre telepedtek, a feudális jog szerint jobbágysorba kerültek Magyarországon, de mint telepesek részesülhettek bizonyos kedvezményekben a magyar jobbágyokhoz képest.⁸⁴ Mátyás 1481. évi dekrétumában a tized fizetése alól értékes katonai szolgálataik fejében fölmentette őket.⁸⁵ Mint a szövegben olvasható azért, hogy „az országban a szent korona uralma alatt megerősödjének, s hogy az ilyen menekültek példájára mások is, kik a török uralma alatt élnek, annál készebbek legyenek bejönni az országba, amennyiben látják, hogy azoknak, kik már bejöttek, ekkora kivételes jogokat adományoztunk”.⁸⁶ Ám az adómentes évek után a szerbeknek is kellett földesúri és állami adót fizetniük.⁸⁷

Az utolsó Brankovicsok

Brankovics Vuk (1465–85), Brankovics (II.) György (1486–96) és János (1496–1502) – akivel férfiágon kihalt a család – kivették részüket a XV. század végének politikai küzdelmeiből és Korvin Jánost támogatták.⁸⁸ Az utolsó Brankovicsok még mind reménykedtek abban, hogy visszakerülhetnek országuk élére, s igyekeztek fenntartani az elveszett államiság emlékét.⁸⁹

A középkori szerb állam pusztulása után annak népe, vezetői és intézményei Magyarországon éltek tovább mintegy fél évszázadon keresztül.⁹⁰ A Brankovicsok udvari tisztviselőiket például ugyanazokkal a címekkel ruházták fel, mint a belgrádi, majd a szendrői udvarban. Igyekeztek egymás között házasodni, és nagyon erősen ragaszkodtak vallásukhoz. Az egyházat azért is támogatták, mert mindig is az volt a szerb világi uralom támasza, sőt a betelepült szerbek egyetlen közös szervezete. Ezért környezetükben sorra létesültek a görögkeleti monostorok⁹¹, Brankovics György V. Miklós pápától 9 szerb monostor létesítésére kapott engedélyt, így Magyarországon lassan gyökeret eresztett a görögkeleti egyházszervezet, melynek élén eleinte a nándorfehérvári (belgrádi) metropolita állt.⁹² Így aztán nem csoda, hogy az utolsó Brankovicsokat, valamint apjukat, Istvánt és anyjukat, Angelinát a szerb egyház a szentek sorába

⁸³ Urosevics im. 33.

⁸⁴ Rókay im. 57.

⁸⁵ Hadrovics: A magyarországi szerb kérdés 11.

⁸⁶ Idézi: Ács im. 110.

⁸⁷ Ács im. 110.

⁸⁸ Rókay im. 55.

⁸⁹ Szakály im. 17.

⁹⁰ Katus im. 29.

⁹¹ Szakály im. 17.

⁹² Rókay im. 60.

iktatta.⁹³ Mégsincs sok szerb kolostor- és templomépítésről adatunk, ami arra utal, hogy a szerbek valószínűleg a románok templomait, vagy az elnéptelenedett területeken a magyarok által elhagyott, korábban katolikus templomokat és zárdákat használták.⁹⁴ Eleinte Marchiai Jakab, Kapisztrán János vagy Hunyadi János erőszakos katolizálásuktól sem riadt volna vissza, de az uralkodó körök felismerték a vallásüldözésből származó veszélyeket, és türelmes álláspontra helyezkedtek. Mátyás király közbenjárására IV. Sixtus pápa – tehát a legmagasabb egyházi fórum is – elismerte a görögkeleti keresztység érvényességét, és megengedte a katolikus papoknak a szerbek lelkipendozását, és megtiltotta vallásuk miatti zaklatásukat.⁹⁵

II. Ulászló és II. Lajos király uralkodása alatt

A Brankovicok magyarországi birtokai lassan elfogytak, de még 1490-ben is a 25 leggazdagabb magyarországi nagybirtokos között voltak.⁹⁶ II. Ulászló – bár az adómentes évek lejártak – 1495-ös dekrétumában újra megerősítette a szerbek tizedmentességét, hogy ösztönözze betelepülésüket.⁹⁷ Ez a mentesség a török alatt majd elveszítette jelentőségét.⁹⁸ 1498-ban II. Ulászló dekrétumában olvasható, hogy a despotának még mindig ezer huszárjával kellett hadba vonulnia. Hasonló nagyságú csapatot ekkoriban például a horvát-dalmát-szlavón bánnak kellett kiállítania.⁹⁹

A magyar királyok a Brankovics család, az egykori szerb uralkodóház kihaltja (1502) után is neveztek ki szerb despotákat, hogy legyen, akit a magyarországi szerbek vezérüknek tekinthetnek. A magyar királyok viszont semmit nem tettek a despotai jogkör körülírása érdekében, sőt a Brankovics-ház kihaltja után horvát származású (tehát katolikus!) despotát neveztek ki: az utolsó despota özvegyének férjét, Beriszló (Berislavić) Jánost (1504–14), majd annak fiát, Istvánt (1515–35).¹⁰⁰ A despoták a „despotus Rasciae” címmel együtt hatalmas birtokokat kaptak, de feladatot is: Magyarország déli határainak védelmét. Az utolsó időkben viszont a despoták tekintélye hanyatlott a szerbek körében, minthogy katolikusok voltak, és a magyar belpolitikában sem tudtak nagy befolyásra szert tenni. Viszont jelentős kémtevékenységet szerveztek a Balkánon,

⁹³ Rókay im. 55.

⁹⁴ A magyar alapítások elsődlegességére utalhat a közvetlen adatokon kívül az is, hogy a Tarcal hegység (Fruška Gora) számos görögkeleti monostorának jó része magyar egyházi intézmények birtokán jött létre (Rókay60).

⁹⁵ Rókay im. 60.

⁹⁶ Szakály im. 15.

⁹⁷ Szakály im. 17.

⁹⁸ Arató 1975. 24.

⁹⁹ Szakály im. 15.

¹⁰⁰ Thim 1942. 194.

és pusztá létezésükkel segítettek fenntartani a török alóli felszabadulás lehetőségének tudatát, ezáltal növelték Magyarország tekintélyét.¹⁰¹

A szerbek kultúrája

A XV. században Magyarországon letelepült szerbek kultúrájáról nagyon keveset tudunk a törökkor és a felszabadító háborúk pusztításai miatt. Ám azt tudjuk, hogy Lazarevics István és Brankovics György despoták jelentős, szláv, szerb, latin és görög köteteket tartalmazó könyvtárakat gyűjtöttek össze. 1487-ben pedig – az egész szerb ortodoxiában unikális gótikus stílusban – felépült Ráckeve szerb temploma, amit 1514-ben freskókkal díszítettek.¹⁰² Ezenkívül a szerb nyelv ebben az időben magyar szavakkal gyarapodott, melyek a szlavóniai és vajdasági délszláv nyelvjárásokban máig megvannak (pl. solgabirov, varoš, vašar, eškut, sabov, hintov, hordov, salaš, gazdašag, šereg stb.)¹⁰³; a magyar történelem kiemelkedő alakjai pedig szerb népregék hőseivé váltak¹⁰⁴ (pl. Hunyadi János = Szibinjanin Janko, Szilágyi Mihály = Svilojević, Kinizsi Pál = Knez Pavo stb.).¹⁰⁵

Az 1514-es parasztháborúban

A magyarországi szerbek – ahogy egyéneik és csoportjaik a megfelelő magyar társadalmi rendhez hasonlítottak – politikailag és társadalmilag megosztottak voltak a legtöbb történelmi helyzetben. Így volt ez az 1514-es parasztháborúban is, amikor mind a két oldalon: a nemesek és a keresztesek között is találunk harcoló szerbeket. A szerb történetírás inkább a parasztok oldalán harcoló szerbek hősiességét szereti kiemelni, de az is történelmi tény, hogy a Dózsa Györgyöt lováról lerántó nemes is szerb származású volt.¹⁰⁶

Mohács előtt

A török balkáni hatalmának megszilárdulásával is egyre több szerb család érkezett Magyarországra. Az 1520-as években Bakics Pál¹⁰⁷ (Pavle Bakić) öt testvérével és több szerb családdal, valamint Radić Bošić és Monaszterli Pé-

¹⁰¹ Szakály im. 18.

¹⁰² Vujicsics Sztóján: A Duna menti szerbek művészeti emlékei Magyarországon. In.: Uő.: Magyarok és szerbek. Forum Kiadó, Újvidék, 1997. 12–13

¹⁰³ Katus im. 11.

¹⁰⁴ L. részletesebben: Dávid András: Egyazon égtájon. Fejezetek a magyar-délszláv és délszláv-magyar kapcsolattörténet köréből. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993.

¹⁰⁵ Katus im. 35.

¹⁰⁶ Rókay im. 61.

¹⁰⁷ Bakics (Bakić, Bakith) Pál 1525-ben érkezett, és ő hozta magával a törökök nagy támadásra való készülődésének hírért, amely 1526-ban be is következett.

ter (Petar Monasterlija) egy másik csapattal érkezett Magyarországra. Az ő átcsábításuk az ország hadászati érdeke és Tomori Pál személyes érdeme volt.¹⁰⁸ De a magyar hadvezetés sem 1521-ben sem 1526-ban nem tudta kihasználni a szerbek katonai erejét a török ellenében. A magyar hadvezetés azt sem tudta megakadályozni, hogy a törökök a fenti két évben feldőlják a Szerémséget, így az ott letelepült szerbség tömegesen menekült északra, ahol a Duna-Tisza védelmében, illetve a Maros mentén húzta meg magát, aminek majd súlyos következménye lett Cserni Jován kiskirálysága.¹⁰⁹

3. A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN

Mohácsnál mind a magyar, mind a török oldalon küzdöttek szerbek, és például Radić Bozić, Manuel Bakíć és Jaksics Péter (Petar Jakšić) ott is halt meg – a magyar seregben harcolván.¹¹⁰ Később a szerb nemesek többsége, mint például a Bozityok, Petrovics Péter vagy Bakics Pál is (az egyébként szintén délszláv származású) Szapolyai János pártjára álltak. Szapolyainak igen sok délszláv származású familiárisa volt, s mivel már erdélyi vajda korában velük vette körül magát, kortársai „tót királynak” is gúnyolták¹¹¹

Cserni Jován „cársága”

Mohács után komoly katonai tényezővé vált az 1521-es és 1526-os török támadáskor szerémségi lakóhelyeiről felrebbentett, északra menekült, majd a Maros mentén ide-oda vándorló szerb tömeg. Vezére is akadt, Cserni Jován (Ivan Nenad, a „Fekete Ember”) személyében, aki a mintegy 20.000 fős szerb tömeget hadrendbe állította.¹¹² A „Fekete Ember” mozgalma vallásos jelleget öltött, Cserni magát Istentől rendelt népvezérnek hirdette, ezért szentnek kijáró hódolattal vették körül a szerbek. Profétát láttak benne, aki képes lehet visszadni szabadságukat, ezért még a török megszállás alatt lévő területről is gyűltek táborába a szerbek.¹¹³ Cserni szolgálatait először Szapolyai Jánosnak ajánlotta fel, aki a Duna-Tisza közének déli részén jelölt ki az általa vezetett szerbek számára lakóhelyet, közel a Szerémséghez, hogy visszafoglalhassák egykori otthonukat, illetve hogy élő pajzsot alkossanak Magyarország és a török között. Jován eleinte sikerrel támadott és vett be kisebb török helyőrségeket, viszont idővel függetlenítette magát a királytól. Cserni az egykori szerb despoták utó-

¹⁰⁸ Urosevics im. 33.

¹⁰⁹ Szakály im. 18.

¹¹⁰ Katus im. 41.

¹¹¹ Ács im. 111.

¹¹² Szakály im. 19.

¹¹³ Hadrovics: A magyarországi szerb kérdés 12.

dának hirdette magát, és saját birodalom építésébe fogott. Serege élén kiterjesztette hatalmát a Duna és Erdély határa közötti egész Alsó-Magyarországra és Erdélybe is betört. Cserni Jován 1527 áprilisában Ferdinánd pártjára állt, és harcot indított a tiszántúli és erdélyi magyar nemesi erők ellen, akik nagyon nehezen bírtak vele és jól szervezett seregével.¹¹⁴ Cserni csapatai Szegednél legyőzték Szapolyai vezérét, Perényit, mire Czibak Imre elfogta és lefejeztette Csernit. Halála után vezető nélkül maradt serege szétforgácsolódott.¹¹⁵

A szerb történetírás általában Jován cár kiskirályságában látja a magyarországi szerbek önállósági mozgalmának kezdeteit¹¹⁶, minthogy ő próbált meg először szerb jellegű területet megszervezni Dél-Magyarország területén. Ám a szerbek nem álltak egyöntetűen mögötte, minthogy – sokszor rablóbandára emlékeztető – serege a magyarországi szerb urak birtokait sem kímélte, akik emiatt ellenségeivé lettek. Jovan cár mozgalmá vállásos jellegét elveszítve szociális zavargássá fajult, majd a két király – illetve a nevető harmadik: a török – egymás elleni hadakozásába olvadt.¹¹⁷

Cserni Jovan szétvert hadának egyik része visszatelepült a Szerémségbe, és hamar török zsoldba állt: már az 1529-es török hadjáratban Magyarország ellen fogott fegyvert: a Duna-Tisza közötti magyarságon állt bosszút 1527-es sérelmeiért. Mivel Ferdinánd király udvarában komoly erőfeszítéseket tettek a török zsoldban harcoló szerbek átállításáért, Jován egykori katonái közül többen álltak Beriszló István despota és Bakics Pál naszádos főkapitány zászlaja alá.¹¹⁸ Akik Ferdinánd mellett küzdöttek a török ellen, azok szolgálatait kiváltságokkal hálálta meg.¹¹⁹

Cserni Jovan egykori katonáinak egy másik csoportja Szapolyai János király szerb despotájának, Radić Bošićnak a szolgálatába állt, és a Temesközben letelepülve hozzájárult a terület etnikai összetételének megváltoztatásához.¹²⁰

A török uralom állandósul

A török északi terjeszkedésével, ahogy a szerbek egyre inkább beletörődtek a török fennhatóság megszilárdulásába, a szerb elem a XVI. század közepére szinte teljesen kikopott a magyar hadszervezetből, viszont a török oldalon egyre többen küzdöttek Magyarország ellen. Ennek az is lehetett az oka, hogy a régi szerb nagybirtokos családok kihaltával, illetve az utolsó despota utódainak

¹¹⁴ Szakály im. 19–20.

¹¹⁵ Heka im. 63.

¹¹⁶ L. szobrát Szabadka főterén!

¹¹⁷ Hadrovics: A magyarországi szerb kérdés 12.

¹¹⁸ Szakály im. 20.

¹¹⁹ Margalits im.

¹²⁰ Szakály im. 20.

beolvadásával, a magyar társadalom felső szintjein lassan már senki nem képviselte őket. Nemességük alig lévén a vármegyei szinten sem szólhattak bele a magyar közéletbe, a felügyeletükkel megbízott katonai parancsnokok meg nem tudtak megfelelő védelmet nyújtani nekik. A szerb katonaság és parasztság tehát kívülrekedt a magyar társadalmon. A hazai szerbség ezért is volt annyira fogékony a török csábításaira: az 1551–1552-es temesközi várháborúk idején már inkább velük tartottak, mint a magyar védelemmel.¹²¹

Bács vármegyében a korabeli jobbágynévsorok alapján látható, hogy 1520 körül még túlnyomórészt magyar, míg 1550 körül már főként szerb települések vannak. Ez azért is jelentett különös gondot a magyarságnak, mert a szerbek hamar felismerték, hogy a török uralom állandósulásával inkább megéri számukra, ha a törökhöz húznak. Ezért a török uralom előbb a Szerémségben, majd előbb-utóbb a Tisza-Maros, végül pedig a Duna-Tisza közén is erős szerb bázisra támaszkodhatott.¹²² A török több falut segéderőként hadrendjébe is beépített, ezek voltak az ún. eflak-falvak.¹²³ A szerbek aztán a törökök segédcapataiként többször végigdúlták a magyarok által lakott vidékeket, ami a két nép közötti gyűlölség magvát vetette el.¹²⁴

A szerb egyház a hódoltság korában

A szerbek török iránti szolgálatkészsége abból is fakadt, hogy egyházuk a XVI. század derekán alkut kötött a török hatalommal. A középkorban Szerbiában kialakult pravoszláv egyházszerkezetük ugyanis a török uralom alatt némileg helyettesítette a szerb államot. Az 1557-ben felújított ipeki (szerbül Pec, ma Koszovóban található) patriarkátus a görög klérustól elválva önálló szerb pravoszláv egyház visszaállítását eredményezte, és nagyban hozzájárult, hogy a szerb nép megőrizze kulturális és egyházi hagyományait. Ipek joghatósága alá tartoztak a török által meghódított szerblakta területek északra egészen Budáig (itt 1557-ben megszerveződött a legészakibb szerb püspökség¹²⁵), délre pedig mindenfelé, egészen Bulgáriáig, ahol szerb szórványok éltek az Oszmán Birodalomban. Ebben a szervezetben egyesültek a szerbek, ez pótolta középkori államukat. A pátriárka volt a nemzet legfőbb vezetője, aki világi funkciókat is ellátott, a XVI. és XVII. században például külpolitikai tevékenységet folytatott a törökkel szembenálló birodalmakkal a szerb nemzet nevében, például Oroszországgal és a Habsburgokkal, mihelyt a török valahol vereséget szenvedett.¹²⁶

¹²¹ Szakály im. 21.

¹²² Szakály im. 22.

¹²³ Novaković – Perović im.

¹²⁴ Ács im. 157.

¹²⁵ Vujicsics: A Duna menti szerbek művészeti emlékei 13.

¹²⁶ Hadrovics: A magyarországi szerb kérdés 5–30.

A törökök a szerb egyházat – adófizetési kötelezettség fejében – elismerték a szerb nép képviselőjének, egyházi bíraskodási jogkört és egyházi adószedési jogot biztosítottak számára. Ennek következtében Szerbia konszolidálódott a török birodalomban, de a magyarországi túlnyomórészt szerb lakta részek (például a Temesköz) is.¹²⁷

A szerbek szerepe a hódoltság korában

Az 1514. évi parasztháborúhoz és a mohácsi csatabelihez hasonlóan mindig összetett és ellentmondásos volt a szerbek szerepe a magyar történelemben, így a hódoltság korában is. Míg például a komáromi várat szerb naszádosok (sajkások) is védték osztrák zsoldban; addig az esztergomi várat ugyancsak szerb martalócok tartották megszállva.¹²⁸ Általában is elmondható, hogy a magyarországi „török” martalócok többsége – akár görögkeleti hitét is megtartott – szerb volt. Esztergomhoz hasonlóan a magyarországi várak török őrségének nagyobb része muszlim hitre tért vagy görögkeleti vallását megtartott szerbekből állt, s a törökök mozgósítható haderőként számoltak a dél-magyarországi falvakban élő szerbekkel is. Ezért a magyar hatóságok mindig is bizalmatlanok voltak a szerbekkel a megszállt területeken. Még ha adót hoztak is, gyakran – nem is indokolatlanul – kémet láttak bennük.¹²⁹

A hódoltság alatt a szerbek számos magyar városban megkaparintották a kereskedelmet, amely pozíciójukat – bár számuk a felszabadító harcok végére majd erősen megcsappant – sokhelyütt még a XIX. században is megtartották. Sok városban alakult ki ekkor szerb városrész, ún. zbeg (lásd pl. *Izbég* Szentendre mellett) vagy mehala, mint például Baján, Budán, Pesten, Vácon, Esztergomban, Komáromban, Győrben (melynek szerb neve Jánok), Tatán, Pápán, Szombathelyen, Egerben, Szegeden, Kalocsán, Debrecenben, Temesváron, Aradon stb. E városokban a szerb lakosság a hódoltság után sem szűnt meg, ahogy hagyományos kereskedő életformája sem. Milyen érdekes, hogy Komárom várának és városának szerb lakói és katonasága volt az egyetlen kis szerb oázis, ami sosem volt török uralom alatt!¹³⁰

¹²⁷ Az ipeki pátriárka ide is kinevezhetett metropolitákat: 1552 és 1690 között 15 ilyen székhely működött Magyarország hódoltsági részén. Ezeken felül 38 férfi és két női zárdáról tudunk (Szakály im. 25).

¹²⁸ Urosevics im. 37.

¹²⁹ Szakály im. 24.

¹³⁰ Vujicsics: A Duna menti szerbek művészeti emlékei 14.

A tizenötéves háborúban

Bécs, Pozsony és Gyulafehérvár csak egy alkalommal, 1594-ben tudta az általában az ellenséghez szító szerbeket a török ellen tömegesen fellázítani. A Temesközben élő szerbek Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem és Rudolf császár segítségével bízva mintegy 15.000-en felláztak a török ellen, visszafoglaltak néhány környékbeli várat, és legyőzték a temesvári pasa, a lippai, gyulai és csanádi bégek csapatait, így a Bánság nagyobb részét magukénak tudhatták. De az erdélyi segítség késett, így a felkelés halálra volt ítélve. A sorsdöntő csatára Nagybecskerekennél került sor, ahol Hasszán belgrádi bég vezetésével, a budai bég segítségével vérbe fojtották a felkelést.¹³¹ A bánági szerbek egy része ekkor Erdélybe (főként Arad, Gyulafehérvár és Szeben környékére) menekült, ahol püspökséget is szervezetek számukra.¹³² A Bánságban maradt szerbek többsége hamarosan visszatért a török hűségére; akik viszont nem, azok a tizenötéves háborúban hajdúként harcoltak tovább.¹³³

A tizenötéves háború folyamán a magyarság etnikai határa mindenhol a nemzetiségek javára módosult. Így a szerbek is – minthogy Boszniából és Ószerbiából kaphattak utánpótlást – birtokba vettek az Alföldön olyan területeket is, ahol egészen addig fennmaradt a középkori magyar településhálózat.¹³⁴ A Dunántúlon is előretörték, Tolna és Fejér vármegye lakossága a XVI. század második felére legalább fele részben szerb volt¹³⁵, de Budától északra is megjelentek szerb települések.¹³⁶ A szerb egyházi szervezet térhódítását mutatják azok az adatok, melyek több tucat szerb kolostorról és több szerb püspökségről tudnak többek között Szegeden, Pécsen, Budán, Borosjenőn, Lippán, Aradon, Becskereken, Versecen, Temesvárott.¹³⁷ A török alatt a Szerémségben és Szlavóniában – egészen az Árpád-korig nyúló előzmények után – a XVI. században kolostoregyüttes alakult ki, melyen kívül a Tolna megyei Grábócon (szerbül Grabovac) jött létre ma is fennálló szerb kolostor.¹³⁸ A források tanúsága szerint viszont (az egyetlen korábbi alapítású Ráckevét kivéve) nem voltak jelentős mezővárosaik, nem volt tagolt társadalmuk, tehát például nem voltak parasztnábobjaik, míg a magyar mezővárosok a hódoltság korában is

¹³¹ Urosevics im. 35.

¹³² Katus im. 43. Az odatelepült szerbeket az erdélyi fejedelmek később sokat zaklatták, hogy térjenek protestáns hitre (Margalits im.).

¹³³ Szakály im. 25.

¹³⁴ Szakály im. 22. Egy 1525-ös bácskai jobbagynévsor neveinek túlnyomó többsége még magyar (Kristó im. 114).

¹³⁵ Evlia Cselebi XVII. századi török utazó szerint Székesfehérvár, Szekszárd, Szigetvár, Kanizsa lakóinak többsége magyarul is beszélő „bosnyák” (Katus im. 49).

¹³⁶ Szakály im. 22.

¹³⁷ Katus im. 50.

¹³⁸ Vujicsics: A Duna menti szerbek művészeti emlékei 14.

– heroikus küzdelem árán ugyan, de – fennmaradtak. A hódoltsági belkereskedelemben sincsenek jellemzően jelen a szerbek, a belső határokon főként magyar kereskedők neveit őrizték meg a feljegyzések. A korabeli utazók pedig, akik találkoztak magyarországi szerbekkel, visszamaradott, megcsontosodott társadalmakról beszélnek, ahol a nép saját pópái által szellemi sötétségben van tartva.¹³⁹ A beszámolók szerint a szerb nép nagy többsége földbe vájt házakban lakott, mezőgazdaságot pedig csak annyira művelt, amennyire alapvető létfenntartásához szükséges volt. Viszont mégis jó, hogy voltak egyáltalán lakosai a középső országrésznek, mert különben hatalmas terület maradt volna teljesen megműveletlenül.¹⁴⁰

A török alóli felszabadulás előestéjén

Az 1681-es soproni országgyűlés kimondta a Magyarországon letelepedett szerbek általános fegyverfogási kötelezettségét, és a XVII. század végén csakugyan, ki tudja honnan, újra vannak szerb katonák a magyar végvárakban.¹⁴¹ Bár a szerblakta területek egy államon belül sem alkottak külön territóriumot, a szerbek rendelkeztek olyan középkori kiváltságokkal, amelyeknek újbóli elismertetése vagy megerősítése lényeges szerepet játszott nemzeti törekvéseikben. Helyzetüket majd csak I. Lipót (1657–1705) és utódai rendezték, akik a középkori kiváltságaik után elsőként biztosítottak privilégiumokat országuk területén a szerbeknek. Ez a jogállapot-rendezés majd csak akkor történt meg, amikor 1690-ben Csernovics (III.) Arzén pátriárka vezetésével minden addiginál nagyobb szerb tömeg – mintegy 200.000 szerb – települt az országba.¹⁴²

4. A SZERBEK NAGY KIVÁNDORLÁSA ÉS BETELEPÜLÉSE, A „VELIKA SZEObA SZRBA”

Magyarország felszabadítása

1683-ban, a Bécs sikertelen török ostromát követően indult felszabadító háború és Balkán-hadjárat nagyobb részt a törökök oldalán mozgósította a magyarországi szerbeket. Ez azt is jelentette, hogy a visszavétel után a szerbek többsége a középkori határokig majd Szerbiába hátrált; erről az évekig üresen álló, korábban szerblakta területek is tanúskodnak. Ám a helyben maradtaknak nem kellett megtorlástól tartaniuk, sőt, sokszor az újonnan szervezett vár-

¹³⁹ Szakály im. 23–24.

¹⁴⁰ Hadrovics: Vallás, egyház, nemzettudat 41.

¹⁴¹ Szakály im. 25.

¹⁴² Arató 1975. 24.

örségekbe is bevették őket.¹⁴³ Tehát a magyarországi délszláv lakosság egykor török zsoldban katonai szolgálatot teljesítő része vagy a törökkel együtt kivonult az országból, vagy itt maradvá megkísérelhetett beilleszkedni a császári seregbe. Az utóbbiak voltak kisebbségben. Sőt, a századfordulón a magyaroktól elkülönülten, homogén tömbökben élő kelet-baranyai és tolnai szerbek egy része is visszaindult a Balkánra.¹⁴⁴

A császári felszabadító seregek elképesztő pusztulást tapasztaltak Dél-Magyarországon: például Bajától Apatinig mentükben nem találtak élő fát, és Tolnától Szegedig alig volt kút, ahol megittathatták volna a lovakat; de ők maguk is hatalmas pusztítást vittek végbe a török pusztítást átvészelt nép megsarcolásával.¹⁴⁵

A nagy betelepülés

A császári seregek 1688-ban és 1689-ben sikert sikerre halmoztak, és úgy látszott, hogy Isztambulig nem lehet őket megállítani. Ezért a felszabadító harcokban a magyarországiakkal ellentétben a balkáni szerbek tömegesebben csatlakoztak az egyesült keresztényekhez. A csatlakozott szerbeknek nem sok hasznát tudták venni, viszont majd nyomtatékul szolgáltak III. (Csernovics) Arzén (III. Arsenije Čarnojević – egyes forrásokban Crnojević) ipeki pátriárka és Enea Silvio Piccolomini¹⁴⁶ tábornagy közötti prizreni tárgyalásokon, ahol megalkudtak a felszabadulást követő állapotokról: szerbség majdani jogi és egyházi státuszáról.¹⁴⁷

1690. április 6, az Invitorium

I. Lipót király 1690. április 6-án kelt kiáltványa, melyet *Invitorium*ként is emlegetnek (minthogy a török elleni harcra hívta a szerbeket), e tárgyalások eredményeként született meg. I. Lipót felhívását „a Balkán népeihez” intézte, és harcot hirdetett Szerbia visszafoglalásáért. A szerbeket arra kérte, hogy élelemmel és fegyveres felkeléssel támogassák felszabadító serege hadműveleteit.¹⁴⁸ Mivel a balkáni területekre csak a magyar Szent Korona tartományaiként for-

¹⁴³ Szakály im. 25–26.

¹⁴⁴ Ács im. 156.

¹⁴⁵ Kőhegyi Mihály: A szerbek felköltözésének (1690) történeti előzményei. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 65–68.

¹⁴⁶ Nem azonos a XV. századi olasz humanistával, az egykori II. Pius pápával (1458–1464)!

¹⁴⁷ Szakály im. 26.

¹⁴⁸ Katus im. 50. Ám arra is kérte az invitorium a szerbeket, hogy lakóhelyeiket *ne* hagyják el. Az *Invitorium* eredeti szövegéből viszont a „non” szót némely szerb történészek nem vették figyelembe, hogy úgy értelmezessék azt, mint ami kifejezetten Magyarországra hívja őket (Thim József: A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig. Nagybeacska, 1892. 93.).

málhatott jogot, magyar királyként ígérte meg a szerbeknek, hogy a felszabadított területeket a Magyar Királysághoz csatolja, de azt egy vajda (vojvoda) irányításával elkülönített tartományként kezeli.¹⁴⁹ A király az Invitoriumban azt is ígérte a szerbeknek, hogyha segítik az ő hadseregét, akkor biztosítja számukra a vallásszabadságot (templomokat építhetnek, érsekük püspököket szentelhet stb.), maguk közül választhatják egyházi és világi vezetőiket, mentesíti őket különféle közterhektől és adóktól stb. Ugyanekkor levelet is írt III. Arzén ipeki pátriárkának, a szerb egyház akkori fejének, amiben ígéretet tett arra, hogy az híveivel Magyarországra jöhet, s kiváltságokkal letelepedhet, ha az akció nem sikerülne és török büntetőhadjárattól kellene tartaniuk.¹⁵⁰

I. Lipót 1690. áprilisi privilégiuma tehát egyfajta ígérvény volt a töröktől visszafoglalandó balkáni területek berendezésének tárgyában. A felhívás nyomán fegyveresen csatlakozó 3400 szerbből külön ezredet szerveztek Nestorović Pál parancsnoksága alatt. Ámde a háború menete szinte kibocsátása pillanatában hatályon kívül helyezte az Invitoriumban foglalt ígéreteket. Piccolomini halála után ugyanis a császáriak gyorsan elvesztették az Albániával határos területeket, így III. Arzén és kalugyerei¹⁵¹ is hamarosan Belgrád környékére kényszerültek menekülni.¹⁵²

Az 1690. június 18-ai belgrádi népgyűlés

Az osztrák sikerek lankadását látva 1690. június 18-án a szerb főemberek III. Arzén pátriárka vezetésével Belgrádban tartott népgyűlésükön hozzáláttak menekülési útvonaluk előkészítéséhez.¹⁵³ A gyűlés határozatainak értelmében Gyakovics Ézsaiás (Isaija Đaković) borosjenői püspököt Bécsbe küldték, hogy konkrét kedvező feltételeket alkudjon ki a nép számára az akkor egyedül biztonságosnak látszó Magyarországra való áttelepülésükhöz.¹⁵⁴ Az Invitoriumban foglaltak ígéreteknél viszont lényegesen szerényebbek – csak egyházi jellegűek – voltak a szerbek mostani kérései: szabad vallásgyakorlás, szabad pátriárkaválasztás, a Juliánus-naptár használatának engedélyezése, a görögkeleti egyházjog alkalmazása a papi bíráskodásban és az egyházkormányzatban, illetve adómentesség.¹⁵⁵ Azért kell hangsúlyozni, hogy a szerbek ebben a történelmi helyzetben nem kértek mást, mint egyházi autonómiát, mert a későbbiekben

¹⁴⁹ Szakály im. 26.

¹⁵⁰ Ács im. 157.

¹⁵¹ Görögkeleti szerzetes.

¹⁵² Szakály im. 27.

¹⁵³ Pál Tibor: A szerbek nagy kivándorlása In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 81.

¹⁵⁴ Gavrilović, Slavko: A szerbség magyarországi bevándorlásának és megtelepedésének kérdései In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 92.

¹⁵⁵ Margalits im.

erről „megfeledkezve” a csak az Invitatoriumban megígért különálló területet (élén az általuk választott vajdával) követelték, mint amihez nekik a császári ígéretek alapján joguk van. Csak az Invitatorium tartalmazott tehát ígéretet önálló szerb hivatal és terület megszerzésére, amiből majd az önálló szerb vajdaság létrehozásának igénye nőtt ki.

Az 1690. augusztus 21-ei diploma

I. Lipót 1690. augusztus 21-én kelt diplomájában¹⁵⁶ szavatolta a szerbeknek¹⁵⁷ a fentebb előszámlált kívánságokat, tehát egyházi autonómiájukat, ami a szabad vallásgyakorlatot, a szabad érsekválasztást, a Juliánus-féle naptár használatát, a görögkeleti egyházjog érvényben hagyását a papi bíraskodás és az egyházkormányzás terén és az érsekeknek és püspököknek a templomok, kolostorok és bizonyos világi javak feletti kizárólagos ellenőrzési jogát jelentette, valamint mentesítésüket minden „tizedtől és kvártélyozástól”¹⁵⁸.

A diplomában többek között ez áll: „mindnyájatoknak ígérünk, – fenntartván mindenekelőtt a vallási és vajdaválasztási szabadságot, a kiváltságokat és jogokat, – mentességet minden közteher és adó alól...” továbbá ígéri: „A török járom kiütése után pedig ... visszaadván jogait mindenkinek, vissza a vallás szabadságát, a kiváltságok mentességét ... bármily ingó vagy ingatlan javak szabad birtoklását, amelyeket a végekben a töröktől elfoglalandanak”; továbbá: „hogy a keleti egyházbeli görög szertartású rációk szokásához képest, magokat az ó naptárhoz szabadon tarthassátok, és hogy ... szabadjon magatok között és magatoktól rác nemzetbeli és nyelvű érsekül azt tennetek, kit az egyházi és világi rend egymás közt választand; és ezen érsektöknek szabadságában álljon valamennyi görög szertartású keleti egyházzól intézkedni, püspököket felszentelni, városokba és falvakba rác papokat helyezni...”¹⁵⁹ A fentiekén kívül adómentességet is élveztek minden olyan adó alól, „ami a török előtt sem volt szokásban”¹⁶⁰, de a tized, beszállásolás és fuvar alóli mentesség csak a papságra és a katonáskodókra (és rájuk is csak a katonáskodás ideje alatt) volt érvényes.¹⁶¹

¹⁵⁶ A szerbekkel kapcsolatos uralkodói iratok (1690. aug. 21., 1691. dec. 11., 1691. aug. 20., 1694. máj. 11. stb-stb.) eddigi legteljesebb gyűjteményes kiadása Szalay László művében (A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861.) található a folyó szövegbe szerkesztve. Szalay a források fontos részleteinek fordítását közli.

¹⁵⁷ Heka im. 63.

¹⁵⁸ Gavrilović im. 92.

¹⁵⁹ Szalay im. 28–29. Idézi: Király Péter: Adalékok a magyarországi szerbek történetéhez. In.: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból (Székely György 70. születésnapjára) Budapest, 1994. 167.

¹⁶⁰ Heka im. 63.

¹⁶¹ Gavrilović im. 94.

I. Lipót tehát mentesítette az egyháziakat az adó, a beszállásolás és a tized alól. Sőt, minthogy a bünösök az egyházi jog alapján a pátriárka bírósága, ítélete alá tartoztak, a polgári bíraskodás is a papok kezébe került! Az egyház élvezhette templomainak, kolostorainak és tagjainak javait, alapítványait, tehát finansziális önállóságot élvezett. Tehát a szerbek kívánságai, melyek kiváltságokká lettek, szavatolták számukra a görögkeleti egyház önkormányzatát, ami lehetővé tette egyházi kongresszusok rendszeres összehívását is. Egyházi kongresszusaikon egyházi és világi rendjeik választották az egyházfőt, akinek joghatósága a magyar királyoktól nyert előjoga alapján – akárcsak a régi, a török uralom alatt élő alatti pátriárkáké – mindazon területekre kiterjedt, ahol szerbek éltek Görögországtól Bosznián át Horvátorszáig. E kongresszusokat a pátriárka vezette, aki így szimbolikusan továbbra is a szerb nemzet feje maradhatott. Az egyházi autonómia alappillérei tehát a szabad pátriárkaválasztás és az ügyeit intéző egyházi-nemzeti kongresszus megtartása volt.¹⁶²

A fentiekkel az uralkodó teljességgel eleget tett a szerbek kéréseinek, mert azok politikai jogokat nem kértek, mivel a Magyarországra telepedést csak ideiglenesnek tartották. A szerbek abban bíztak, hogy nemsokára visszatérhetnek Koszovóba, ahonnan kivándoroltak.¹⁶³

Mindazonáltal Bécs az 1690. augusztus 21-én kelt diplomájában ígéretet is hatályon kívül helyezhette volna, mert újra fordult a hadiszerencse, és a császáriak Nis majd Belgrád elvesztésével még nagyobb Magyarország felé menekülő szerb tömegeket kellett befogadniuk, ami felé nem tartoztak szívességet tenni. Ám megtartották szavukat, így számolhattak a magyar rendek majdani tiltakozásával is.¹⁶⁴

1690. október 8., Belgrád kapitulációja, a „Szeoba” megtörténte

Látván, hogy Belgrád újra a török kezébe kerül, már 1690 szeptemberében Magyarország határán voltak a szerbek. És még mielőtt 1690. október 9-én Belgrád is török kézre került volna, az utolsó szerb csapatok is átkeltek a Száván Magyarországra.¹⁶⁵ A török bosszújától féltő szerbek III. Arzén pátriárka, sok püspök és szerzetes (szerbül kalugyer) vezetésével jöttek Magyarországra. Az 1690-es nagy szerb betelepülés jelölésére szerbül külön fogalom szolgál: *Velika szeoba Szrba*; mintegy magyarországi „honfoglalásuk” megnevezéseként.

A tömeges menekülés a törököt is meglepte, mert az esemény után Belgrád környékén több napi járőrföldre nem lehetett embert találni.¹⁶⁶ Hogy milyen nagy

¹⁶² Arató 1975. 25–26.

¹⁶³ Heka im. 63.

¹⁶⁴ Szakály im. 27.

¹⁶⁵ Pál im. 81.

¹⁶⁶ Kőhegyi im. 70.

számban hagyhatták el lakóhelyeiket a szerbek, arra közvetve utalhat a tény, hogy Köprili 1690-ben bűnbocsánatot és több évi adómentességet hirdetett a szerb népnek, ha visszatér.¹⁶⁷ A nagyvonalú beszámolók 30-40 000 kivándorló családról beszélnek, ami 200.000 főt jelentene (ez valószínűtlenül nagy szám), de biztos, hogy jelentős számban érkeztek.¹⁶⁸ III. Arzén egyik beadványában csak annyit mond, hogy többen vannak 30.000-nél.¹⁶⁹

A „nagy kivándorlás” útja a Duna jobb oldalán a Szerémségen át Baranyaiba, valamint Baját érintve egészen Budáig, Szentendrét, Komáromig, sőt Győrig vezetett. Csernovics és hívei főként a Duna mentén telepedtek le, III. Arzén maga Szentendrére jött, ahol korábbi szerb előzmények nyomán a hazai szerbség újkori kulturális és egyházi központját alapozta meg.¹⁷⁰

Magyarországon mostoha körülmények fogadták a szerbeket, aminek következtében sokan visszatelepültek, különösen azután, hogy a törökök amnesztiát hirdettek.¹⁷¹ A császáriak távlati tervében az szerepelt, hogy határőrként telepítik le őket a szávai és az al-dunai határ mentén, amivel nagyobb anyagi ráfordítás nélkül nyernek határőröket, míg a magyar főurak magyar határőrökkel népesítették volna be az Alvidéket. Persze a letelepítés az eleinte bizonytalanodó császáriaknak sem ment ilyen simán. A szerbek még évekig olyan Buda és Eszék között ide-oda vándorló néptömeg voltak, akik nemcsak hogy semmiféle adót nem voltak hajlandók fizetni, hanem mindenütt rettegésben tartották a török alól csak imént felszabadult területeken élő magyar polgári lakosságot.¹⁷²

A szerb vallási-feudális nemzeti öntudat és önkormányzat Magyarországra plántálása

III. Arzén és népe vallási-feudális nemzeti öntudatot és kész önkormányzati rendszert hozott magával Magyarországra, sőt a bevándorlás által az „egyetemes” szerb egyház súlypontja is Magyarországra tolódot át.¹⁷³ Az I. Lipót és utódai által adott kiváltságok a Balkánról hozott évszázados szokásjogokra és nem a hazai viszonyokra épültek. Tehát a török uralom alatt kifejlesztett szerb egyházi autonómia (ami szinte egy vazallus államot alkotott az oszmán birodalomban) továbbélésére és továbbfejlesztésére Magyarországon került sor. A kö-

¹⁶⁷ Thim: 1892. 94.

¹⁶⁸ Szakály im. 26. De van olyan neves kutató is, aki két-háromszázezer szerb bevándorlót valószínűsít (Hadrovics László: A déli szláv népek kultúrája. In.: A magyarság és a szlávok. Szerk.: Szekfü Gyula. Budapest, 1942. Új kiadás: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. 120.)

¹⁶⁹ Katus im. 51.

¹⁷⁰ Pál im. 81.

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² Szakály im. 27–28.

¹⁷³ Hadrovics: A magyarországi szerb kérdés 12.

zépkori szerb állam leigázása után az autokefál szerb görögkeleti egyház olyan teokratikus keretet biztosított az önszerveződéshez, amit a pátriárka és hívei a Balkánról magukkal hoztak Magyarországra, s a magyar királytól kapott egyházi kiváltságokkal új viszonyok közé plántáltak át. A vallási oldal a nép életével, az egyházi szervezet az állammal fonódott össze elválaszthatatlanul. Ez a fajta belső önállóság, mely a magyar jogrendbe sehogyan sem illeszkedett, a későbbiekben a magyar rendek és a szerbek között felmerülő konfliktusok melegágya volt.¹⁷⁴

Az 1690. december 11-ei pátens

A szerbek és magyarok sok kölcsönös panasza miatt 1690. december 11-én a király pátenszt, az ún. „Oltalmi Irat”-ot adta ki a szerbek számára a magyar kancellária útján. Ezzel a szerbeket az ország törvényhatóságainak hatásköréből kivette, és közvetlenül a király hatalma alá helyezte.¹⁷⁵

Az 1691. március 4-ei pátens

A császári-királyi haditanács 1691. március 4-ei dekrétumával a szerbek által választott alvajdát, Monaszerli Jánost (Jovan Monasterlija) megerősítette e tisztségében. Sőt, Monaszerli 1691. április 4-én – szintén királyi kinevezéssel – az összes szerb csapatok főparancsnoka is lett. Monaszerli az általa vezetett ún. „rác milícia” élén már 1691-ben részt is vett a török ellentámadást megállító szalánkeméni ütközetben. A király választása azért esett egy kevésbé ismert szerb tisztre, és az ő katonai hatáskörét is azért szűkítette le majd a későbbiekben, mert félt a szerbek politikai alapon való egyesülésétől úgy a Balkánon, mint a saját birodalmában.¹⁷⁶ Ezért inkább vallási vezetőiket részesítette előnyben (l. már a március 24-i pátensben!)¹⁷⁷ Sőt, Monaszerli halála után nem is került sor többé sem vajdaválasztásra, sem -kinevezésre: Raskovics Mózes lett a következő, akit az udvar a szerbek számára kinevezett, de őt már csak „ezredesükül”.¹⁷⁸

Az 1691. március 24-i pátens

A szerbek érsekei viszont egy 1691. március 24-i pátenssel bizonyos szempontból világi urakká is tétettek. Ebben a pátensben, mely korábbi kiváltságaikat mind megerősítette, az szerepelt, hogyha a hívő utód nélkül hal meg, vagyona az egyházra száll. Kimondta továbbá, hogy „a hívek mind lelki, mind világi tekin-

¹⁷⁴ Arató 1975. 24–25.

¹⁷⁵ Heka im. 63.

¹⁷⁶ Lukics im. 41.

¹⁷⁷ Gavrilović im. 93.

¹⁷⁸ Lukics im. 41.

tetben az egyház fejétől függnék”. Bécs azért volt ilyen engedékeny a szerbekkel szemben, mert remélte, hogy hamarosan hazatelepülhetnek a Balkánra. A karlócai béke után azonban Magyarországon maradtak privilégiumaikkal együtt, melyeket – lásd alább! – későbbi királyaink is megerősítettek, bár többen, főként Mária Terézia, igyekeztek szűkíteni a görögkeleti egyház jogkörét világi ügyekben.¹⁷⁹

Az 1691. augusztus 20-ai pátens

Az 1691. augusztus 20-ai pátenssel az udvar a magyar kancellária útján kiadta az ún. második kiváltságlevelet, amely megerősítette a szerbek addigi jogait. Az 1690-es jogok megerősítésén túl a pátriárka jogkörét ismételten kiterjesztette. Ilyenek álltak a pátensben, hogy „mindenki az érsektől, mint az egyház fejétől függ úgy vallási, mint világi dolgokban”. A pátriárkának megadta azt a jogot, hogy a magtalanul elhalt hívő vagyonát megörökölje (ez a kaducitás), – ezeket már a március 24-i pátensben is olvashattuk –; de a pátensben az is szerepelt, hogy a pátriárka alacsonyabb rangú tiszteket nevezhet ki a szerb csapatoknál; hogy bírászkodhat bizonyos világi ügyekben, és hogy megerősíthet céhstatútumokat. Az ilyen felhatalmazások a magyarországi szerb egyház főpapját alapjában teokratikus, de világi elemekkel átszőtt hatalommal ruházták föl népe fölött.¹⁸⁰ A kiváltságlevél közvetve azt is megengedte, hogy a szerbek népi-egyházi kongresszust tartsanak, hiszen engedélyezte, hogy a szerb nép és papság saját soraiból válassza meg püspökeit és érseket. (Ez a kérdés majd csak III. Arzén pátriárka halála után merült fel, amikor új egyházfőt kellett választani¹⁸¹, addig csak népgyűlésekről, azaz a pátriárka és a tisztek közötti megegyezésekről beszélhetünk, mint amilyen az 1694-es bajai gyűlés volt.)¹⁸²

Mivel 1691-ben még egyáltalán nem veszett el a remény a szerbek hazaköltözésére, a kiváltságlevél kimondta azt is, hogy a császár „minden lehető segítséget meg fog adni arra, hogy a rác nemzet előbbi hazájából az ellenség kiűzéséig s a nép oda visszavezettségéig”¹⁸³. I. Lipót tehát leszögezte, hogy amint módjában lesz, vissza fogja őket telepíteni régi lakóhelyükre, a Balkánra, sőt egy osztrák bizottság majd 1699-ben komolyabban is foglalkozott a visszatelepítés kérdésével, de ezt a karlócai békekötés ugyanabban az évben semmissé tette, minthogy Szerbiát a török kezén hagyta.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Arató 1975. 25.

¹⁸⁰ Pál im. 82.

¹⁸¹ A szerb kongresszusok helyének, idejének és fő témáinak összefoglalását lásd: Margalits Ede: Szerb történelmi repertórium I. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1918. 225–254.

¹⁸² Gavrilović im. 93.

¹⁸³ Idézi: Király im. 167.

¹⁸⁴ Thim 1942. 196.

Ez a császári pátens tehát összességében kiterjesztette a szerb egyház jogait, és azon közös óhajnak adott kifejezést, hogy a hadi helyzet változásával a szerb nemzet mielőbb visszatérhessen ősi hazájába saját állami és közigazgatási kezei közé.¹⁸⁵

Az 1695. március 4-ei pátens

I. Lipót 1695. március 4-én újabb kiváltságlevelet bocsátott ki a szerbek számára, melyben megerősítette korábbi kiváltságait. Ennek a pátensnek az volt a nagy újdonsága, hogy – I. Mátyás V. törvényének 3. cikkelyére és II. Ulászló II. törvényének utolsó cikkelyére való hivatkozással¹⁸⁶ – a katolikus egyháznak fizetendő tized alóli mentességet kiterjesztette minden görögkeleti hívőre azzal a kikötéssel, hogy ezentúl a görögkeleti egyháznak kötelesek azt fizetni, és így papjaikat és püspökeiket eltartani.¹⁸⁷ Bár néhány évig valóban III. Arzén maga szedte be híveitől a tizedet, de hamarosan az udvar megvonta tőle ezt a jogot, és egy meghatározott pénzüsszeget (mintegy kegydíjat) juttatott neki a tizedjövedelem helyett, ami után a tized beszédése újból az állam feladatkörébe tartozó tevékenység lett.¹⁸⁸

A három „sarkalatos” kiváltságlevél

Mint láttuk, a király által a szerbeknek adományozott három kiváltságlevél (1690. augusztus 21., 1691. december 11. és 1695. március 4.) egyike sem tartalmazott külön terület kihatására vonatkozó ígéretet. Ez utóbbit kizárólag az 1690. április 6-ai felkelésre hívó ún. Invitatorium tartalmazta *ígéretként* akkora, amikor majd kiűzik területükről (tehát a Balkánból és nem Magyarországról!) a törököt. I. Lipót mind a három kiváltságlevelet abban – az akkoriban még reálisnak tűnő – hiszemben adta a szerbeknek, hogy a török kiűzése az addigi tempóban folytatódik, és a szerbek hamarosan visszatérhetnek hazájukba. Az 1699-ben megkötött karlócai béke után viszont a szerb területek török uralom alatt maradtak, és a Magyarországra menekült szerbek nem mertek visszamenni korábbi hazájukba, a Balkánra, viszont a Balkánra kapott ígéreteket úgy te-

¹⁸⁵ Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. Budapest, 1946. 12.

¹⁸⁶ Darkó Jenő: A karlócai érsekség egyházszerkezete és görögkeleti népessége a XVIII. században az összeírások tükrében. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 114–115.

¹⁸⁷ Hegedűs Antal: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. században Magyarországon. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 128.

¹⁸⁸ Gavrilović im. 94.

kintették, mintha azok Magyarországon is éppúgy érvényesek lettek volna, és ezt el is akarták ismertetni.¹⁸⁹

A szerb határőrség megszervezésének kezdetei

1693-ban az udvar, a Haditanács és a Kamara hozzálátott a szerbek északról délre való áttelepítéséhez, s megkezdték a katonai egységekbe, a határőrségbe szervezésüket is; valamint a polgári és katonai feladatokkal megbízott lakosság szétválasztását. Ezen intézkedések következtében került sor a szerbek 1694-es bajai gyűlésére, ahol már külön terület kialakításának kérdése is fölmerült a szerbek részéről: a Pakrac és Požega környéki Kis Vlaskát (Szlavónia középső részét) és a Szerémség egy részét követelték¹⁹⁰, ahol a szerbek a kapott kiváltságok értelmében, mint katonák a pátriárka, az alvajda és a többi előjárók hatalma alatt egy tömörszerű külön közösséget alkothassanak, akik csak a császár fennhatóságát ismerik el.¹⁹¹ Az udvar viszont ellenezte a tervet, és megróttta az előjárókat a gyűlés megtartása miatt, hiszen már akkor el volt határozva a szerbeknek a későbbi Maros menti határőrvidékre telepítése.¹⁹²

A bécsi haditanács első ízben 1694. május 1-jén mondta ki, hogy a szerbeknek külön területet fog adni,¹⁹³ majd I. Lipót 1694. május 11-én a Duna-Tisza között jelölte ki számukra,¹⁹⁴ és az udvari Haditanács 1694. május 31-i döntésében megígérte nekik, hogy átköltözhetnek a Duna és a Száva közötti területre, ahol csak a császártól függenek majd, s fel lesznek szabadítva minden más függőségtől.¹⁹⁵ 1695-ben és 1696-ban az udvar tovább szervezhette a nemrég felszabadult területek közigazgatását: Szlavóniában és Bácskában bevezették a kamarai közigazgatást, és megkezdődött a szlavóniai határőrvidék és a dunai sajkás egységek szervezése.¹⁹⁶

¹⁸⁹ Hegedűs im. 128–129. Szeperációs mozgalmuk hamar megkezdődött. Már 1706. június 16-i felterjesztésükben külön területet és udvari hivatalt kértek, majd 1709-ben főpapjaik részére helyet az országgyűlésben, hogy jogaikat megvédhessék. 1704-ben és 1708-ban már arra hivatkoztak, hogy a császár politikai önállóságot ígért nekik, de azt elhallgatták, hogy az nem Magyarországra, hanem a Balkánra vonatkozott (Thim 1942. 196.).

¹⁹⁰ Pál im. 83.

¹⁹¹ Gavrilović im. 94.

¹⁹² Pál im. 83.

¹⁹³ Ez a tiszai-marosi-dunai katonai határőrvidék létrejöttével majd meg is történt (1702–1751) (Király im. 167.).

¹⁹⁴ Heka im. 64.

¹⁹⁵ Gavrilović im. 95.

¹⁹⁶ Pál im. 83.

A dél-magyarországi helyzet stabilizálódik

Az 1691. augusztus 19-i szalánkeméni, majd az 1697-es zentai győztes csatával sikerült végérvényesen kiszorítani a törököt a Bácskából és ezzel biztosítani a Bácskát a Habsburg birodalom számára, aminek eredményeképpen északról is érkeztek telepések erre a vidékre.¹⁹⁷ Miután a Habsburgok tartományai és az Oszmán Birodalom is kimerült az 1683 óta tartó folyamatos háborúzásban, 1699. január 26-án a Szerém vármegyei Karlócán¹⁹⁸ (a Szent Liga többi tagjainak képviselője részvételével) 25 évre békét kötöttek a egymással, aminek eredményeképpen az egész Bácska és a Szerémség I. Lipót uralma alá került. A békekötés után gyorsulhatott fel a betelepült szerbek déli határra telepítése¹⁹⁹, úgyannyira, hogy február 5-én a bécsi Haditanács határozatot hozott a déli határ védelmére a tiszai és marosi határőrvidék felállításáról.²⁰⁰ A karlócai béke világossá tette a szerbek számára, hogy érdemes berendezkedniük új hazájukban, mert egyhamar nem lesz lehetőségük visszatelepülni. Sőt, a békekötés közvetlen következménye volt az is, hogy Bécs kevéssel ezután már nem bánt olyan szörmentén a szerbekkel, mint korábban, hanem jogaik megnyirbálásába kezdett: megtiltotta a pátriárkának püspökkinevezést, a pátriárka titulus használatát, és joghatóságát Szentendre környékére szűkítette. Az agresszív lépések miatt ekkor kb. ezer szerb család költözött vissza az Oszmán Birodalom területére.²⁰¹

5. A SZERBEK A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOMBAN A XVIII. SZÁZADBAN

A Tisza-Maros vidéki szerb határőrvidék és a határőrök státusza

1699 júniusában I. Lipót utasítására megszervezték a szerb határőrvidékeket, elsőként a Tisza- és a Maros vidéket.²⁰² 1702-re aztán a Haditanács által irányított dunai és marosi határőrvidéken kb. 20.000 szerb határőrt telepítettek le, akik szabadparaszti kiváltságok fejében teljesítettek fegyveres szolgálatot.²⁰³ A sáncokban és őrházakban (ún. csárdákokban) örökdő határőrök mentesültek az egyházi és földesúri adóktól, és csak egyes állami adókat kellett megfizetniük: szállást és előfogatot kellett biztosítaniuk az átvonuló katonaságnak, valamint

¹⁹⁷ Pál im. 84.

¹⁹⁸ Ma Sremski Karlovci, Szerbia; a középkorban Karom volt az itteni magyar város neve.

¹⁹⁹ Szakály im. 28.

²⁰⁰ Benda Kálmán főszerk.: Magyarország történeti kronológiája I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981–1982.

²⁰¹ Pál im. 84.

²⁰² Kemény im. 12.

²⁰³ Szakály im. 28.

az erődítési munkákban kellett dolgozniuk.²⁰⁴ A határőrök katonai szolgálat fejében családonként 16–18 hold földet kaptak, és szabadon használhatták az erdőket.²⁰⁵ A katonai határőrvidék közvetlenül a Haditanács, közelebről a német várparancsnokok rendelkezése alatt állott, vagyis ennek révén a szerbek ki voltak emelve a magyar kormányservek, az országgyűlési rendek és a vármegye rendelkezései alól.²⁰⁶ A bevándorló szerbek javarészt tehát a katonai határőrvidéken, a Nagykikindai és a Tisza menti kerületben és a Sajkás zászlóaljban telepítették le, ahol teljesen autonóm életet élhettek a bécsi Haditanács közvetlen katonai és polgári igazgatása alatt.²⁰⁷ Vámmentességet is élveztek saját területükön, így kivették részüket a határmenti kereskedelemből is: északra szarvasmarhát, délre iparcikkeket közvetítettek.²⁰⁸

Bár a szerbek a határőrvidéken mentesek voltak a jobbágyság úrbéri terheitől és a közvetlen vármegyei igazgatástól, két dologból mégis fakadtak problémák.²⁰⁹ Az egyik, hogy a kamarai szerveknek is volt beleszólásuk a határőrvidéki ügyekbe; a másik, hogy noha a vármegyék területén éltek, a határőrök mégsem tartoztak az újjászerveződő vármegyék joghatósága alá. Magát a területet azért sem vonhatták ki a vármegyék joghatósága alól, mert a Határőrvidéken is éltek (sokszor egyazon településen belül) határőrök és magánföldesúri vagy kamarai jobbágy jogállású szerbek.²¹⁰ A határőrvidékek létrehozása után ugyanis a szerb nép két nagy egységre lett osztva: a határőr katonákra és a kontribucionalistákra, akik fokozatosan a jobbágyságba olvadtak. A határőrvidéken élők ügyei az udvari haditanács és a katonai hatóságok, míg a kontribucionalisták ügyei a bécsi udvari kamara fennhatósága alá tartoztak; viszont azoknak a szerbeknek az ügyeit, akik magyar földesúr fennhatósága alá kerültek, a magyar vármegyék, a magyar udvari kancellária és a magyar országgyűlés, a későbbiekben pedig a budai helytartótanács intézték.²¹¹

²⁰⁴ Pelyach István: Szerbek Magyarországon 1848 előtt. In.: Erdődy Péter szerk.: Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 41.

²⁰⁵ Katus im. 52.

²⁰⁶ A magyar rendeknek csak 1751-ben sikerült elérniük, hogy a határőrvidéket megszüntessék, s hogy e terület visszakerüljön a magyar állam és a megyék törvényhatósága alá (Király im. 167).

²⁰⁷ Hegedűs im. 131.

²⁰⁸ Szakály im. 28.

²⁰⁹ Hegedűs im. 131.

²¹⁰ Szakály im. 28.

²¹¹ Gavrilović im. 96–97.

*Konfliktusok a magyar hatóságok rendelkezése
alól kivett szerbekkel*

A fentiek szó szerint annyit jelentettek, hogy Magyarországon a magyaroknak sokszor nem volt beleszólásuk a rácok ügyeibe. Márpedig a szerbekkel összeütközésre adódott alkalom, és nemcsak a földesúrnak vagy a vármegyének, hanem az egyszerű parasztnak is. Az egyszerű büntényeken, mint rablás, emberölés, melyek „nem mentek újságszámba” a rácok által lakott falvakban – mint azt Tolna vármegye főispánja 1699-ben írta –, a szerbeket rendszeresen életmódjuk is konfliktusba sodorta a magyarokkal. A több generáción át vándorló, katonáskodó szerbeknek nem ment máról-holnapra a letelepedés és a békés polgári vagy paraszti életformára való átállás. A szerbek nagy része még sokáig vándorló életmódot folytatott, de a letelepedettek jó része sem akart sem földet művelni, sem katonáskodni. Gyakori probléma volt például, hogy azt hangoztatták, hogy a töröktől visszafoglalt terület a császáré, tehát ők a császár katonái lévén ott legeltethetnek, ahol nekik tetszik. Ezeken felül pedig, ahol csak lehetett, kivonták magukat a megyei adófizetés terhe alól, amit viszont a magyar jobbágyokon keményen bevasaltak akár a rác szomszédja helyett is.²¹² A magyarok meg legfeljebb panaszlevelet írhattak Bécsbe a kormánynak, ha az ő földjükön legeltettek vagy ha marháikat elhajtották. Mint Kecskemét történetének lapjain olvasható, csak a nevezett város határából 14.000 marhát hajtottak el 1703 és 1705 között a „kiskunsági pusztán ólálkodó rácok”.²¹³

A szerbeknek is voltak sérelmeik: a vármegyei adót és a tizedet, melyet a császár rendelete folytán nem kellett volna rajtuk behajtani, néhol mégis megpróbálták beszedni tőlük. Valamint erőszakos katolizálási kísérletekkel zaklatták őket, ami elől több szerb falu népe is elmenekült.²¹⁴

A szerbek jogállása rendi sérelem is

A magyar rendek természetesen mindig is az alkotmány sérelmének tartották, hogy a szerbeket az ő megkérdezésük és beleegyezésük nélkül engedték be az országba, majd pedig különleges jogokkal ruházták föl.²¹⁵ A szerbek – gondoljunk csak bele – olyan kollektív, egyházinak mondott, de tulajdonképpen nemzeti alapú kiváltságokat kaptak, amelyekkel – a magyarokat is beleértve! – az ország egyetlen más nemzetisége sem rendelkezett. Nem sajnálva a szerbektől a vallásszabadságot, jó, ha belegondolunk, hogy míg a bécsi udvar teljes

²¹² Ács im. 159–160.

²¹³ Heltai Nándor: Kecskeméti századok. In.: Heltai Nándor–Juhász István: Kecskemét, Panoráma Kiadó, Budapest, 1984. 26.

²¹⁴ Ács im. 160.

²¹⁵ Pál im. 84.

vallási autonómiát biztosított számukra, hogyan viszonyult ez idő tájt például a magyar protestánsokhoz...

Rendi sérelem volt az is, hogy az újonnan, 1702–3-ban szervezett Tisza-Maros katonai határőrvidék és az 1718-ban alakított Temesi bánóság (tehát az a két terület, ahová szintén sok szerb telepedett) 1741-ig, illetve 1779-ig nem illeszkedett a vármegyerendszerbe, tehát a Szent Korona országának testébe, hanem közvetlenül Bécs alá tartozott, és onnan is irányították. A magyar rendek már a Határőrvidék megalakításakor is jogosan sérelmezték, hogy a király saját esküjével került szembe, amikor az ország területén, melynek területi egységét megvédelmezni esküdött, bizonyos fokú autonómiát biztosított a szerbeknek, hiszen a Határőrvidékekkel olyan területeket hozott létre, amelyeket teljesen kivont az országgyűlés hatásköre alól.²¹⁶

Bécs viszont a szerbekre mint saját tulajdonára „Patrimonium Domus Austriae” tekintett, mivel a szerbek olyan területre telepedtek, amelyet a Habsburg uralkodó fegyverei foglaltak vissza, amibe a Magyar Királyságnak semmi beleszólása nincs, csak a császár rendelkezhet velük. Mivel azonban a szerbek a Magyar Királyság területén éltek, a politikai hatóságok szerint a szerbek ügyei a királyság belügyei, tehát azokat mint „Provinciale et politicum Hungariae” kellett volna tekinteni.

A Rákóczi-felkelés alatt

II. Rákóczi Ferenc már jóval a szabadságharc előtt felismerte, hogy a Habsburgokkal szembe forduló magyar nemzeti küzdelmeknek elemi érdeke, hogy a harcias rácokat maga mellett tudja, mert amennyivel erősödik így saját tábora, annyival gyengül az ellensége, sőt, úgy a Portával is „bátorságosabb” összeköttetése lehet, minthogy országa a szerb lakta területek mentén érintkezik az Oszmán Birodalommal, és a határokat éppen szerbek őrzik. 1698-ban, már a Habsburg-ellenes összeesküvés első tervezetései során kapcsolatot keresett III. Arzén pátriárkával, aki 40.000 fegyverest ígért Rákóczinak. Ám Bécs ezt megneszelte, ezért a pátriárkát Bécsbe rendelték, ahol évekig háziőrizetben tartották.²¹⁷

A szabadságharc alatt Rákóczi többször is csatlakozásra hívta fel a szerbekeket, akik között nem talált tömegesen hívekre, csak olyanok lettek hívei, akik a privilegizált közösségen kívül éltek, például Hunyad vármegyében. A szerbek állásfoglalását egyházi vezetésük iránymutatása határozta meg, amely a kiváltságok megőrzése érdekében a Bécs iránti hűségre szólította fel őket, hiszen az fogadta be őket, és kiváltságaikat is tőle kapták.²¹⁸ Így az 1703-ban kitört Rá-

²¹⁶ Szakály im. 33.

²¹⁷ Benda Kálmán: Magyar–rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. In.: Köpeczi Béla et al. szerk. Rákóczi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 143.

²¹⁸ Pál im. 84.

kóczi-felkelésben a szerbek az udvar mellé álltak.²¹⁹ A szabadságharc folyamán mindvégig jelentős kuruc erőket kötöttek le a Tisza-Maros-Dráva vonalán²²⁰, és visszaszítóan brutális irtóhadjáratokat vezettek magyar települések ellen.²²¹

A rácok már 1703 júniusában végigpusztították a kuruc-pártivá lett bihari falvakat, aminek megtorlása után Rákóczi 1703. augusztus 9-én a székelyhídi táborból kiáltványt intézett a szerbekhez, amit szeptember 18-án Jovan Tököly-Popovićnak, az aradi rác határőrezredek parancsnokának is elküldött. Ám levélét ellenségesen fogadták, sőt Tököly János Rákóczi levelét – mely kedves gesztus – válasz nélkül rögtön Bécsbe továbbította.

I. Lipót ekkoriban olyan híreket is kapott, hogy a rácok haboznak, melyik oldalra álljanak, ezért amikor 1703-ban III. Arzén hozzá fordult, hogy erősítse meg kiváltságaikat, Lipót november 22-én biztosította III. Arzént jóindulatáról, és felszólította, hogy cserébe mozgósítsa híveit a kurucok ellen, amit az meg is tett.²²²

A sorozatos rác pusztítások arra sarkallták Rákóczit, hogy ha békésen nem lehet, fegyverrel rendezze a helyzetet, de nem tett le a diplomátikus megegyezés lehetőségéről sem, amit az év folyamán kiadott több kiáltványa is bizonyít.²²³ 1704. szeptember 18-án Gyöngyösön keltezett és III. Arzénnek címzett levelével²²⁴ megismételte felhívását. Rákóczi a rácokhoz szóló kiáltványaiban adómentességet és a hajdúvárosokkal egyenlő szabadságot ígért városaiknak, de fegyveres kiűzetést helyezett kilátásba arra az esetre, ha szembeszegülnek.²²⁵ Ám Rákóczi kiáltványai mind visszhangtalanok maradtak, bár a szerbek hagyományos udvarhűségük ellenére sem voltak mindig elégedettek Béccsel, minthogy az gyakran nem váltotta be ígéreteit. A határőrvidéki szerbek elégedetlensége például 1706 óta egyre nőtt, mert német tiszteknek voltak alávetve, el volt zárva előlük az előléptetés lehetősége, újonnan választott pátriárkájukat, Gyakovics Ézsaiást III. Arzénhoz hasonlóan Bécsbe hurcolták, sőt terveket köváltak egyházuknak a görög katolikus unióba kényszerítésére.²²⁶

I. József, hogy az ingadozó szerbeket megerősítse hűségében, 1706. augusztus 7-én az osztrák udvari kancellária, szeptember 26-án pedig a magyar udvari kancellária által is megerősítette az apja (I. Lipót) által adott kiváltságaikat, és

²¹⁹ Hegedűs im. 130.

²²⁰ Szakály im. 29.

²²¹ A rácjárások és az egyes öldöklések kimerítő leírását és válogatott szakirodalmát lásd: Wellmann Imre: A népesség sorsa a szabadságharc idején. In.: Köpeczi Béla et al. szerk. Rákóczi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 45–55.

²²² Benda im. 146.

²²³ Benda im. 147.

²²⁴ Lukics Demeter: A magyarországi szerbek viszonya az egyházi unióhoz. Budapest, 1889. 39.

²²⁵ Katus im. 53. Rákóczi 1703. aug. 9-i székelyhídi kiáltványának szövege megtalálható: Benda im. 144–145.

²²⁶ Benda im. 153.

a pátriárkának kiterjedt birtokot adományozott az Eszékhez közel lévő Dályán (ma Dalj, Horvátország), valamint Tököly-Popoviót nemeslevéllel és aranylánccal tüntette ki.²²⁷ Az egyházfőnek adományozott jövedelmező birtok és a császártól kapott kegydíj lényegesen meghatározta aztán a pátriárka és így népe továbbra is császárpárti álláspontját.²²⁸

Rákóczi még minden alkalommal megpróbált a rossz szerb–magyar viszonyon változtatni. Előbb román, majd orosz közvetítéssel egészen 1709-ig igyekezett békére bírni a szerbeket.²²⁹ 1707-ben például maga Nagy Péter cár ajánlotta fel, hogy közvetít a kurucok és a szerbek között, és garanciát vállal Rákóczi ígéreteiért, de a szerbek nem hajlottak a jó szóra, és mivel a dunántúli és Duna-Tisza közötti települések állandóan ki voltak téve irtóhadjárataiknak, Rákóczi arra a következtetésre jutott, hogy a rácok a magyarok „természetes ellenségei”. Szintén ő maga így fogalmazott: „A rácok ... által ekkoráig ügyünknek nagyobb kárát tapasztaltuk, hogysen ellenségünknek minden erejétül.”²³⁰ Ezért Rákóczi többször volt kénytelen megtorlóhadjáratot indítani ellenük, sőt azt is elhatározta, hogy ha engedelmességre nem szoríthatja őket, akkor kiűzi az országból; de nagyon nehéz volt visszatornia a rácok dúlásait, mert ők nem voltak letelepedve, sőt a töröknél is menedéket találtak.²³¹ A végsőig kielezett szerb–magyar ellentétek a szabadságharc idején komoly népességfogyasztó tényezővé váltak.²³²

Pravosláv egyházi belügyek a század elején

1706-ban III. Arzén *pátriárka* meghalt. Az utána következő egyházfő, a III. Arzénhoz hasonlóan erélyes Gyakovics Ézsaiás (Isajja Đaković) a karlócai *metropolita* (azaz érsek) nevet vette föl, minthogy időközben újra lett ipeki pátriárka a szultán kegyelméből.²³³

²²⁷ Benda im. 149.

²²⁸ Pál im. 85.

²²⁹ Szakály im. 30.

²³⁰ Idézi: Wellmann im. 50.

²³¹ Wellmann im. 48.

²³² Pál im. 85. L. pl. a pécsi, az 1707-es kecskeméti és az 1704-es veszprémi rácjárásokat! A kecskeméti rácjárás a korabeli leírások szerint nagyobb veszteségeket okozott a városnak, mint az egész törökkor (Wellmann im. uo. és Heltai im.).

²³³ A karlócai metropolita hivatalosan önálló volt, de 1766-os beszüntetéséig elismerte az ipeki pátriárka fennhatóságát, amikor is a legfőbb szerb egyházi méltóság a karlócai metropolita lett, aki ettől kezdve újra viselte a pátriárka címet is. Az egyházfő jurisdicciója – részben világi ügyekben is – kiterjedt az összes Habsburg monarchiabeli szerbre Temesvártól Budáig és a Tengeremlékig. (Heka im. 64.)

Az 1708-as „labanc” országgyűlésen

Gyakovics Ézsaiás metropolita 1708-ban a pozsonyi labanc országgyűlés elé vitte a szerb kiváltságok ügyét, azt remélve, hogy az udvarhú gyülekezet majd becikkelyezi azokat.²³⁴ Gyakovics azon felül a szerbek kívánságait 11 pontban foglalta össze. Ezek között szerepelt az önálló terület kiharítása; az egyházi unióval való zaklattatás beszüntetése; a tized alóli mentesség biztosítása; saját metropolitai hatalmának elismertetése; a szerbeknek a vármegyei közgyűlésekbe és a városi tanácsulésekre való meghívattatása; és végül a legfontosabb: minden kiváltságuknak az országgyűlés általi becikkelyezése azaz törvényerőre emelése. Ám ezekről nem határozott az országgyűlés – ahogy 1708-ban semmi másról sem –, mert hatalmas pestisjárvány tört ki és az országgyűlés hamar feloszlott.²³⁵ A Gyakovics 1708-ban bekövetkezett halálát követő egyházi gyűlésen, a magyarországi szerb egyház akkori székhelyén, a krusedoli (1713-ig Krušedol-Prnjavor, a Szerémségben; ezután Karlóca lett a székhely) gyűlésükön a szerbek fölvetették az önálló közigazgatású terület kívánságát²³⁶, de ezzel a kívánsággal a következő évtizedekben – egészen az 1790-es temesvári országgyűlésig – majd nem találkozunk.²³⁷ Ugyanitt követelték a kiváltságaikban biztosított, és ügyeik intézésére összeülő kongresszust, valamint képviseletet a magyar országgyűlésen és a vármegyei és a városi magisztrátusok ülésein, óhajaik törvénybe iktatását és hogy a magyar országgyűlés cikkelyezze be kiváltságaikat²³⁸, követelték továbbá két görögkeleti tanácsos alkalmazását a magyar kancellárián, akiket az egyházi-nemzeti kongresszuson választottak volna meg.²³⁹ A magyar rendek minden követeléstől mereven elzárkóztak, bár Bécs sem lett volna hajlandó mindnek teljesítésére.²⁴⁰ Gyakovics metropolita halála után az udvar egy ideig nem engedélyezte az érseki szék betöltését, hanem annak élére adminisztrátorokat helyezett.²⁴¹

A kiváltságokat nem inartikulálták, de a királyok sokszor megerősítették

Az uralkodók a szerbeknek *eredetileg* azért adományoztak alapvetően egyházi, vallási jellegű kiváltságokat, hogy lelkesítsék őket a török elleni harcra azzal is, hogy területeik felszabadítása után is garantálják nekik Szerbiában,

²³⁴ Darkó im. 115.

²³⁵ Szalay im. 44–45.

²³⁶ Heka im. 64.

²³⁷ Gavrilović im. 99.

²³⁸ Hegedűs im. 130.

²³⁹ Gavrilović im. 96.

²⁴⁰ Arató 1975. 27.

²⁴¹ Pál im. 85.

az ipeki patriarkátus területén vallási és nemzeti jogait. Viszont a háborúk kedvezőtlen kimenetele miatt Magyarországon rekedt szerbek hazátlan nemzetűek lettek, és ebben a helyzetben kérték a későbbi királyokat az I. Lipót adta kiváltságok megerősítésére.

A szerbeknek arra lett volna igazán szükségük, hogy kiváltságait a magyar országgyűlés becikkelyezze, mert a törvényerőre emelt kiváltságok a magyar jog részévé válván a rendekre is kötelezőek lettek volna. 1708-ban – mint láttuk – a pestisjárvány miatt napirendre sem tűzték, hogy a magyar országgyűlés cikkelyezze be kiváltságait, később pedig, III. Károly (1711–1740) korában azért nem, mert a győztes hadjáratok nyomán fölcillant visszaköltözésük reménye. Mária Terézia országgyűlései pedig főként az örökösödési háború kérdéseivel voltak elfoglalva. Majd csak a II. József halála utáni, az 1790-es országgyűlésen fejlődött odáig a helyzet, hogy már nem lehetett elodázni a kiváltságok becikkelyezésének kérdését.²⁴²

Mínthogy „csak” az uralkodó ismerte el a szerbek kiváltságait, azok nagyon ingatagok voltak. A kiváltságok erejének gyengeségét mutatja, hogy királyaink milyen sokszor erősítették meg azokat, hogy növeljék azok tekintélyét. Ám a királyok is csak feltételesen erősítették meg ezeket. Amikor például I. József 1706. augusztus 7-én a saját belső, majd szeptember 29-én a magyar kancellária által is²⁴³ kiadta megerősítő levelét, fenntartotta a jogot, hogy a kiváltságokat idővel módosítsa; a kiváltságok érvényességét pedig ahhoz a feltételhez kötötte, hogy tartalmuk ne ellenkezzen az ország törvényeivel.²⁴⁴ III. Károly 1713. augusztus 2-án és 1715. április 10-én²⁴⁵, Mária Terézia pedig 1743-ban ismerte el I. Lipót szerbeknek adott kiváltságait, de egyikből sem hiányzik a „salvo jure alieno” formula²⁴⁶, ami arra utal, hogy kiváltságaik „csak addig érvényesek, ameddig nem sértik mások jogait”.²⁴⁷ Mária Terézia I. Józsefnél is jobban hangsúlyozta azt a jogát, hogy a kiváltságokat a változó korkövetelményeknek megfelelően átalakítsa és tökéletesítse (=privilegia ulterius explicandi ac in meliorem pro temporum conditione formam redigendi).²⁴⁸ Ami mind azt mutatja, hogy nemcsak a magyaroknak, de a szerbeknek is meg kellett küzdeniük jogaikért az udvarral.

²⁴² Hegedűs im. 130.

²⁴³ Szalay im. 42.

²⁴⁴ Hegedűs im. 129.

²⁴⁵ Margalits im.

²⁴⁶ Hegedűs im. 129.

²⁴⁷ Gavrilović im. 98.

²⁴⁸ Hegedűs im. 129.

A Temesköz visszafoglalása

Amikor Savoyai Jenő 1716-ban a Temesi bánságot, majd 1717-ben Belgrádot visszafoglalta IV. (Jovanovics Sakabent) Arzén (Arsenije Jovanović Šakabenta) ipeki pátriárka az osztrák sereghez való csatlakozásra hívta fel népét. 1716-ban, Temesvár és a Temesköz visszavételével és főleg Belgrád 1717-es visszafoglalásával olyan vagy ritkán vagy leginkább szerbek által lakott területek kerültek Magyarországhoz, amelyek újabb átrendeződést indítottak el a magyarországi szerbség körében. A terület nagyságánál és szerb jellegénél fogva a Temesköz felé tolódott a magyarországi szerbek súlypontja; Belgrád visszavétele pedig újból felcsillantotta a reményt, hogy a magyarországi szerbek visszatérhetnek hazájukba. Jó példa az utóbbi várakozásra a tolnai rácok esete, akik ettől a reménytől hajtva már 1716-ban a Szerémségbe és Szlavóniába húzódtak.²⁴⁹ Az 1718. július 21-i pozsareváci békével nemcsak a Bánság, hanem Szerbia és Bosznia egy része is felszabadult a török alól. A szerbek viszont ahelyett, hogy most visszatelepítésüket követelték volna, 1723-ban és 1729-ben ismételten követelték, hogy kiváltságait a magyar országgyűlés is ismerje el.

1716-ban Temesvár székhellyel (Bécs irányítása alá tartozó) koronatarományt, s azon belül határőrvidéket hoztak létre. Hamarosan megindult a Temesköz nagyarányú újratelepítése, aminek során szerbek és románok mellett németek érkeztek erre a vidékre.²⁵⁰ A Temesköz visszafoglalásával Arad, Bács és Bodrog vármegye az ott már szükségtelenné vált határőrvidék délebbre tolasát és a visszamaradt Maros és Tisza menti területek felosztását követelte. Minthogy az udvar sokáig vonakodott ezt megtenni, a határőrök és a megyék közti viszályok még több, mint húsz évig elhúzódtak.²⁵¹

A magyarországi szerb egyház a XVIII. században

A magyarországi szerb egyház eleinte az ipeki pátriárka Magyarországra költözésével kapott szilárdabb szervezetet, majd az ipeki patriarkátus visszaállítását követően az 1716-tól Karlócán székelő metropolita irányításával fejlődött.²⁵² A szerbek az 1716–17-es háború, illetve Belgrád felszabadulása után szerették volna egyesíteni a belgrádi és a karlócai érsekséget, de ezt III. Károly – minthogy nem állt érdekében egy országhatáron átnyúló befolyással rendelkező, erős érseki központ létrejötte – nem nézte jó szemmel, sőt a névleg egyesült érsekséget (ráadásul ezúttal belgrádi központtal) 1739-ig csak adminisztrátorok irányíthatták.²⁵³

²⁴⁹ Szakály im. 30.

²⁵⁰ Heka im. 59.

²⁵¹ Pál im. 86.

²⁵² Szakály im. 31.

²⁵³ Pál im. 86.

Mikor a szultán 1766-ban az ipeki pátriárkát letétette, ezzel meg is szüntette a birodalma területén fekvő ipeki patriarkátust, így a balkáni szerbek a konstantinápolyi görög vezetés alatt álló egyházhoz kerültek. Ipek szerepét tehát a szerémségi Karlóca vette át.²⁵⁴ Az autonóm magyarországi szerb egyház élén a karlócai érsek (metropolita) állt, aki 1766. után teljesen önálló, mindenki egyházi hatalmától független (autokefál) volt. 1848-ig volt csak metropolita (tehát érseki) rangja az itt székelő főpapnak, amikor is pátriárkává választották.²⁵⁵

A magyarországi szerb egyház vallási intézmény mivoltán túl a magyarországi szerbek egyetlen közös szervezete is volt. Papjai nemcsak egy társadalmi rendnek, hanem ennek a szervezetnek is tagjai voltak. Ez magyarázza a szerbek ragaszkodását egyházukhoz és papjaikhoz. A XVI. században, mikor a tekintélyes szerb családok kihaltak, az egyház jelentősége csak nőtt, ennek köszönhető, hogy a magyarországi szerbek egy más nyelvű és katolikus királyságban megőrizték nyelvi és vallási identitásukat.²⁵⁶

A szerb görögkeleti egyház Oroszországtól mindig remélhetett támogatást, de a XVIII. század végéig még nem a szláv összetartozás, hanem a görögkeleti közösség alapján. Ausztria uniós törekvései miatt szüksége is volt erre. Oroszországból egyházi-iskolai könyveket, tanítókat kértek és kaptak. Így jött létre például egy orosz hatásokat mutató ún. szlaveno-szerb egyházi nyelv. Állandó volt tehát az érintkezés a szerbek és Oroszország között, ezért a szerb nemzeti mozgalom és ideológia orosz orientációja révén magában rejtette a pravoszlávián kívül a modernebb, az etnikai alapú szláv gondolatot is.²⁵⁷ A görögkatolikus unióhoz a szerbek közül nagyon kevesen csatlakoztak. Azért nem lett „divatos” számukra unitussá lenni, mert a szerb identitásnak sarokköve volt az görögkeleti vallás. De azt is meg kell jegyezni, hogy a szerb egyházfők főképp az orosz támogatással a hátuk mögött tudták kivédeni az uniós kísérleteket, melyek változó erővel, de szinte az egész XVIII. században „elnyeléssel” fenyegették őket.²⁵⁸

A karlócai metropolita fő jövedelmi forrásai az egyházi adók, a hagyatékok, és a Verőcei megyében fekvő dályai uradalom volt, ezeken kívül korlátozott fekvőséggel a zárdák is rendelkeztek. A karlócai érsek alá az alábbi püspökségek tartoztak: a Budai (eleinte tabáni, majd szentendrei székhellyel), a Bácsi (szegedi székhellyel), a Temesvári, a Verseci, az Aradi, és a Karánsebesi püspökség Magyarországon; valamint a Pakráci, a Varasdi, a Kostajnicai és a

²⁵⁴ Arató 1975. 26.

²⁵⁵ Ács im. 159.

²⁵⁶ Rókay im. 61.

²⁵⁷ Arató 1975. 26.

²⁵⁸ Hadrovics: A magyarországi szerb kérdés 33.

Károlyvárosi püspökség Horvátországban.²⁵⁹ Ezekhez járult még – egy 1785-ös összeírás szerint – 26 kolostor, melyek közül több is akkor már akár 300 éves múlttal bírt Magyarországon.²⁶⁰ A metropolitát a püspökök és a világi (katonai és polgári) előkelők választották a nemzeti egyházi kongresszuson.²⁶¹

A szerb nemzeti-egyházi kongresszusok

A magyarországi szerbek legfontosabb koordináló szerve tehát a szerb nemzeti-egyházi kongresszusok intézménye (más néven a szábor) volt, ami teljesen újszerű képződmény volt Magyarországon, és semmilyen módon nem illeszkedett Magyarország rendi kormányzatába.²⁶² A kongresszusokat rendszertelen időközönként a szerb egyház belügyeinek rendezésére hívták össze, általában akkor, amikor az előző halála miatt új metropolitát kellett választani.²⁶³ Az ilyen gyűléseknek nem volt olyan státusuk, mint a magyar és a horvát országgyűléseknek, amelyek a magyar és a horvát államiságot jelképezték, hanem csak a szerb, illetve az „illír” nemzetbe és egyházába tartozó más népek (cincárok, görögök, örmények, románok) vallási-etnikai különállóságát jelképezték. A gyűlések munkáját erősen korlátozták az udvar által a gyűlésekre delegált császári biztosok, akik által az udvar saját politikáját erőszakolta a szerbekre, szűkítve ezáltal 1690-ben adott kiváltságaikat. Azonkívül a gyűlések munkáján kívül semmilyen saját hatalmi és közigazgatási szerv nem állt az érsekségen (=metropólia) kívül rendelkezésükre, amelynek tevékenységét a magyar megyei és a császári hatóságok erélyesen és sikeresen korlátozták és szorították vissza.²⁶⁴ Bár 1727-ben Bécs még arra is kísérletet tett, hogy a kongresszust helyettesítse egy 12 egyházi, 24 katonai és 36 polgári tagból álló egyházi főtanáccsal, de ebből semmi sem lett.²⁶⁵

A szerb kongresszusok túlnyomórészt egyházi és iskoláztatási ügyekkel foglalkoztak, tulajdonképpen csak azzal lett volna szabad foglalkozniuk. Ám (minthogy a magyarországi nemzetiségek közül a szerbeket érte el először az európai nacionalizmus szele) minduntalan foglalkoztak politikával is. A szerbek egyházi kiváltságaikat politikaiakká kívánták tenni, és az egész nemzetre (a

²⁵⁹ Szakály im. 31. A Nagyszebeni (román) püspökség csak 1761-től tartozott a szerb metropolita alá, s a románok egyik fő sérelmét jelentette, hogy autonómia helyett a szerb egyházfőtől függenek (Szentpéteri József főszerk.: Magyar Kódex III. Kossuth Kiadó, Budapest, 2000. 325–326 és 349.).

²⁶⁰ Darkó im. 115–116.

²⁶¹ Szakály im. 31.

²⁶² Uo.

²⁶³ Pl. 1790-ben választották meg Stefan Stratimirovićet, akinek 1837-es haláláig, tehát negyvenhét éven keresztül nem hívtak össze új kongresszust (Szakály im. 31.)!

²⁶⁴ Gavrilović im. 93–94.

²⁶⁵ Szakály im. 31.

görögkeleti szerbekre) érvényes jogokat területileg is érvényre akarták juttatni. Nem csoda az, hogy az egyházi kongresszusokon foglalkoztak ezzel, hiszen a szerb privilégiumok megvitatására, illetve megvédésére vagy bármiféle politikai szerveződésre más fórumuk nem volt.²⁶⁶

Katolizálási kísérletek

A szerbeknek nemcsak a magyar rendekkel voltak érdekkülönbségeik és összetűzéseik. Az udvar a határőrök kiváltáigait szűkítő és azokat figyelmen kívül hagyó politikája, valamint vallásüldözése és a szerbeknek reguláris katonai egyenruhába kényszerítése felkelésekhez vezetett. A haditanács például 1735-ös rendeletével, mely kötelezte őket külföldi hadszíntéren is harcolni, a határőrök bősziült haragját vívta ki. A határőrök ehhez hasonló sérelmei 1722-ben, 1735-ben, 1736-ban és 1755-ben határőr-lázadásokhoz is vezettek.²⁶⁷ Ráadásul a katolikus egyház mindig is skizmatikusnak („szakadárnak”) tartotta a szerbeket, akik a katolikus püspökök, különösen a pécsi, a kalocsai és a diakóvári (Đakovo, ma Horvátország) és a jezsuiták nyomásának mindig is ki voltak téve, akik a bécsi udvar hozzájárulásával azon munkálkodtak, hogy a szerb pravoszláv egyházat a katolikus egyházzal való unióra kényszerítsék.²⁶⁸

1735. a legnevezetesebb a Habsburg-ellenes szerb felkelés: Szegedinác Péro felkelése

Sajnos csak egy nevezetes eset van a történelemben, amikor magyarok és szerbek közösen léptek fel a Habsburgok ellen. 1735-ben Szegedinác Péro (Pero Segedinac) vezetésével Mezőtúr és Békésszentandrás környékén parasztfelkelés tört ki. Ebben bizonyos érdekkülönbözőség ellenére magyarok és szerbek vállvetve vettek részt a közös ellenség ellen. Mindkét nép az elhúzódozó osztrák-török háborúk terhei mellett vallási sérelmek miatt is ragadott fegyvert, hiszen a Habsburgok erőszakos katolizáló szándéka éppúgy sértette a békési református magyarokat, mint az itteni görögkeleti szerbeket. A felkelőknek, akik még Rákóczi is hazavárták vezetőjükül, nem hallgatták meg kéréseit. A felkelést leverték; vezetőit – mint Pérot is – kivégezték. A felkelés leverése után a szerbek üldözése kezdődött: a lázadók pajait elfogták, templomaikat, zárdáikat elvették.²⁶⁹

²⁶⁶ Uo.

²⁶⁷ Pál im. 86.

²⁶⁸ 1690 elején a pécsi püspöknek sikerült rávennie a baranyai és szlavóniai szerb papság jelentős részét az unióra, de sok sikert amúgy nem sikerült elérniük görögkatolikussá tételükben (Gavrilović im. 91–92.).

²⁶⁹ Margalits im.

A második szeoba, a második szerb vándorlás

Az újabb, 1737–1739-es szerbiai háborút megelőzően a császári udvar 1737 márciusában tárgyalásokat kezdett a szerb főpapokkal egy, a törökök elleni népfelkelés megindítása érdekében, amit IV. (Jovanovics Sakabent) Arzén (Arsenije Jovanović Šakabenta) ipeki pátriárka is jóváhagyott.²⁷⁰ 1737. június 15-én III. Károly kiadta ún. laxenburgi felhívását, amelyben a szerbeket és a kimenteket (katolikus albánokat) a török elleni felkelésre szólította fel, és kiváltságokat is ígért nekik. Mintegy 5000 felkelő támogatta az osztrák seregeket, akiket a törökök 1737–1738 telére a Szerémségbe szorítottak, így 1737 végére már csak Belgrád és környéke maradt a császáriak kezén.²⁷¹ Mivel a császáriak – akárcsak 1690-ben – ismét elvesztették Belgrádot, a ipeki pátriárka vezetésével újra nagy szerb menekülőhullám érkezett Magyarországra.²⁷² Erre az utolsó nagy szervezett kivándorlásra 1739 júliusában és augusztusában IV. Arzén pátriárka, Raskovics Atanáz (Antonije Rašković) és Vuk Isaković őrnagy vezetésével került sor. IV. Arzén az 1739. július 22-i, Grocka melletti, a háború kimenetelét eldöntő vereség után menekült Magyarországra, s bejövetele után hamarosan – császári kinevezéssel – a magyarországi szerbek érseke lett. A betelepülők, akiknek számát több ezer és több tízezer közé teszik, Magyarország déli vidékein telepedtek le, és többnyire határőrök lettek.²⁷³ Ezt az eseményt a szerbiai történetírás a második szerb vándorlásként avagy *második szeobaként* is emlegeti.²⁷⁴

Mária Terézia uralkodása alatt

Az 1741-es országgyűlésen a magyar rendek a Bács, Bodrog, Csongrád, Arad, Csanád és Zaránd vármegyétől elszakított katonai helyek, valamint a Temesi bánság bekebelezését (reinkorporációját) sürgette, ugyanakkor a rendek kiálltak a görög katolikus unió mellett is, mely követelésüket nemes egyszerűséggel így fogalmazták meg: „a skizmatikus püspökségek töröltessenek el”.²⁷⁵

Mária Terézia – akinek örökösödési háborúiban (1741–1748-ig) mintegy 14.000 szerb katona harcolt²⁷⁶ – szorult helyzetben lévén megígérte a magyar országgyűlésnek, hogy felszámolják a Tisza-marosi és dunai hatátrörvidéket, amelyet azután a szlávóniai és a szerémségi kamarai területekkel együtt be fog illeszteni Magyarországra, ugyanakkor buzgó katolikusként munkálkodott

²⁷⁰ Az 1690-es kivándorlás után a törökök ismét felújították a szerb egyházszervezetet ipek (Pec) központtal (Pál im. 86).

²⁷¹ Pál im. 86.

²⁷² Szakály im. 30.

²⁷³ Pál im. 86–87.

²⁷⁴ Novaković – Perović im. 99.

²⁷⁵ Szalay im. 49.

²⁷⁶ Margalits im.

unitussá tételükön.²⁷⁷ A határőrvidék reinkorporációja az 1741-es 18. törvény-cikkben nagyjából valósággá is vált, azzal a kitételrel, hogy a Temesi bánóság csak akkor kebeleztetik majd be, ha a hadi helyzet lehetővé teszi, mert pillanatnyilag erősebb a török fenyegetettség.²⁷⁸ A királynő a Tisza-marosi és dunai határőrvidék felszámolása után a délszláv többségű Újvidék, Zombor és Szabadka városának szabad királyi városi rangot adott. A határőrvidék felszámolásával elégedetlen szerbek – mintegy 2200 szerb család – költözött ekkor a Bánátba.²⁷⁹ 1774-ben viszont létrehozták a nagyikindai kiváltságos kerületet²⁸⁰, ahol a szerbek minden feudális szolgáltatástól mentes szabad bérlőkként élhettek saját választott tanáccsal és bírósággal.²⁸¹

Az Illír Udvari Deputáció létrejötte

Az 1744-es kongresszuson a szerbek összefoglalták aktuális követeléseiket. Kívánságaik között szerepelt egy három egyházi és tíz világi tagból álló „nemzeti magisztrátus” létesítése, mely Bécsben székelne, és mint állandó nemzeti küldöttség védelmezné a szerb szabadságjogokat²⁸²; és egy vagy két Bécsben székelő miniszter a szerbek jogainak védelmére.²⁸³ A szerbek követelései között szerepelt még, hogy Magyarország egész területén engedtesse meg nekik a hatalmi szervekben való részvétel, és hogy szabadon birtokolhassanak ingatlanokat, és akadály nélkül foglalkozhassanak kereskedelemmel, valamint kézművesiparral, a parasztság pedig mentesítve legyen a jobbágyi terhektől.²⁸⁴ Megfogalmazták továbbá egy nemzeti pénztár létesítésének szükségességét, amelynek alapját a szerbség teremtené meg.

Mindinkább nyilvánvaló lett, hogy az egyházi kongresszus az egyházi és az ezzel összefüggő oktatási helyett a politikai ügyek fórumává vált, de ezt Bécs nem akarta. Így a szerbeknek csak az a kívánsága teljesült, hogy velük külön hivatal foglalkozzék.²⁸⁵ Így jött létre az 1745-től 1777-ig fennállt bánati ill. Illír Udvari Deputáció, mely az első két évben csak Illír Udvari Bizottságként (comissio) működött, majd 1747-ben Illír Udvari Küldöttség (deputáció) rang-

²⁷⁷ Gavrilović im. 98.

²⁷⁸ Szalay im. 51.

²⁷⁹ Király im.

²⁸⁰ Heka im. 59.

²⁸¹ Katus im. 54.

²⁸² Gavrilović im. 98.

²⁸³ Arató 1975. 27.

²⁸⁴ Gavrilović im. 98.

²⁸⁵ Arató 1975. 27.

jára emeltetett.²⁸⁶ A deputáció hatásköre a görögkeleti románokra is kiterjedt, őket is beleértették az illír fogalomba.²⁸⁷

Bár a deputáció élén sosem álltak szerbek²⁸⁸, csak az intézmény alacsonyabb hivatalaiban tevékenykedhettek; a deputáció (mint sajátos minisztérium a szerb ügyek intézésére) háromévtizedes fennállása megerősítette a szerbek nemzeti és vallási különállóságának tudatát. Még akkor is igaz ez, ha a deputáción keresztül kiadott regulamentumok nagy mértékben sértették a magyarországi szerbek érdekeit, hiszen jogukat csak egyházi és oktatási kérdések szintjén kezelték. A deputáció 1777-es beszüntetése után a magyarországi megyékben élő szerbek a magyar udvari kancellária, míg a határvidéken élők a bécsi udvari haditanács fennhatósága alá kerültek, aminek folytán – mondani sem kell – sokat romlott jogi-politikai státuszuk.²⁸⁹

A szerbek Oroszországba települése

A székelyek madéfalvi veszedelméhez és kitelepüléséhez hasonló esemény játszódott le akkor, amikor a szerbek Mária Terézia katolizáló szándékán kívül azt is megérték, hogy 1750-ben kollektív katonai szolgálatra akarták kötelezni őket. A határőrök ezúttal is föllázdak ezek ellen, de a felkelést leverték.

Nagy Péter orosz cár, majd Erzsébet és II. Katalin cárnő kihasználva a magyarországi szerbek elégedetlenségét, a Habsburg birodalomban élvezettnél nagyobb szabadságot ígért azoknak, akik készek Oroszországba települni és ott szintén határőrök lenni.²⁹⁰ Orosz agitátorok 1751-ben a Dnyeper és a Donyec vidékén hatalmas területeket ajánlottak föl a magyarországi szerbeknek, hogy a krími tatárok betöréseitől védjék az országot. Az oroszok hívására jelentős számú – kb. 30.000 – magyarországi szerb ki is települt.²⁹¹ Orosz részről Fjodor Visnyevszkij vezérezredes²⁹², szerb részről pedig Horvat-Otkurtics Jovan kapitány vezetésével (majd 1752-ben és 1753-ban Preradovics és Sevicz tisztek vezetésével) vándoroltak ki a szerbek Oroszországba, ahol Kiev és Odsák avagy a Dnyeper és a Bug folyók között között letelepedtek és megalapították Új-Szerbiát („Nova Szerbija”). Ám az oroszok nem tartották be a szavukat, és a terület már 1765-ben elvesztette nevét, önállóságát, kiváltságait és beillesztették az orosz közigazgatási rendszerbe, ami után a szerbek hamarosan eloroszosodtak.²⁹³

²⁸⁶ Gavrilović im. 99.

²⁸⁷ Arató 1975. 27.

²⁸⁸ A hivatal élén eleinte az udvari hivatalnok Kolowrat Ferdinánd állt (Lukics im. 58.).

²⁸⁹ Gavrilović im. 99–100.

²⁹⁰ Király im.168.

²⁹¹ Szakály im. 30.

²⁹² Ács im. 162.

²⁹³ Király im. 169. és Lukics im. 59–60.

Mária Terézia látván a szerbek nagy kivándorlását, 1751-ben kiadott páten-sében két ígéretet tett nekik. Egyrészt, hogy felhagy a katolikus unióba való kényszerítésükkel; másrészt, hogy a határőrvidék megszüntetésével nehezebb helyzetbe került Tisza és Maros menti szerbeket a Bánsági határőrvidékre fogja telepíteni. Ezek az ígérek viszont nem teljesültek, mert már két évre rá újra elkezdődött erőszakos katolizálásuk, ami pedig 1755-ben újra a szerbek felke-léséhez vezetett.²⁹⁴

A szerbek társadalmi helyzete

A szerbek a viszonylag összefüggően szerbek által lakott Alvidéktől északra országszerte megtalálhatók voltak. A városokban általában külön negyedekben, az ún. rácvárosokban éltek, ahol mindenféle iparral és kereskedelemmel foglalkoztak; paraszti szórványaik pedig Somogy, Tolna vármegyékben, a Csepel-szi- geten és Szentendre környékén voltak. Ezek a területek nem taroztak a határ- őrszervezethez, de rájuk is kiterjedt az 1690-től kiadott és sorra megerősített privilégiumok hatálya.²⁹⁵ A szerbek többsége viszont az ország legterméke- nyebb déli síkságain élt, ahol mezőgazdasággal foglalkozott, ráadásul kedvező feltételek között, hiszen az alacsony népsűrűség és a munkaerőhiány követke- zésében jóval kedvezőbb feltételekkel és kevesebb szolgáltatással volt megterhel- ve, mint az ország északibb részein élő parasztság.²⁹⁶ A szerbek fontos szerepet játszottak a XVIII. századi Magyarország kereskedelmi életében is. A görögke- leti vallásuk után összefoglaló néven „görögöknek” nevezett balkáni kereske- dők, akik között szép számmal voltak szerbek is, az ország kül- és belkereske- delméből is oroszlanrészt vállaltak.²⁹⁷ Az áruszállítás túlnyomórészt vízi úton történt, ezért a Duna mentén Zimonytól Győrre a legtöbb városban a szerbeket a leggazdagabb kereskedők és hajótulajdonosok között találjuk.²⁹⁸ Gondoljunk pl. a komáromi Brazovics Atanázra az Jókai Aranyemberéből!

Az első illír regulamentum

Az 1769-es szerb egyházi kongresszuson Hadik András képviselte az ural- kodót, ő vezényelte le a tanácskozásokat. Minthogy a szerbek kérései nem tel- jesültek, s az illír udvari deputáció nem elégítette ki őket, újra régi nemzeti sérelmeiket hangoztatták. A szerbek a egyházi kongresszusuk végén az ural-

²⁹⁴ Thim: 1892. 99.

²⁹⁵ Szakály im. 31.

²⁹⁶ Katus im. 56.

²⁹⁷ L. részletesebben: Eckhart Ferenc: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. In.: Századok, 1918./III.

²⁹⁸ Katus im. 54.

kodótól ezúttal jogállásuk rendezését kérték kértek. Ez két év múlva az illír regulamentum nevű a szerbek helyzetére vonatkozó átfogó rendelkezés kibocsátásával meg is történt.²⁹⁹

Mária Terézia 1771. július 20-án adta ki a Regulamentum constitutionis Nationis Illyricae-t avagy röviden az első illír regulamentumot, melyben átfogóan szabályozta a magyarországi szerbek jogállását.³⁰⁰ A regulamentumban többek között az állt, hogy míg az illír nemzet Ausztriához hűséges lesz, „kiváltságainak és különös előjogainak legteljesebb használatában és birtokában, ahogy eddig, úgy fog oltalmaztatni ezentúl is”.³⁰¹ A regulamentum kimondta, hogy a pátriárka „csak egyházi kérdésekben főpapja az illír nemzetnek, de egyáltalán nem feje világi ügyekben” illetve a fentiekhez: „ezen nemzet, klérusával együtt, miként az ország egyéb lakosai a helyi hatóságoktól és a magyar királyi udvari kancelláriától fog függeni”.³⁰² A regulamentum tehát leszögezte, hogy a privilégiumok csak egyházi jellegűek, és hogy a szerbek nem a nemzeti kongresszus vagy az egyház, hanem az ország (a Magyar Kancellária) és az adott országrész (tehát a vármegyei és városi magisztrátusok) közigazgatási, bírói; a határőrvidéken pedig a katonai hatósága alá tartoznak.³⁰³ Az 1771-es regulamentum hatálya a Dráva-Száva közére és az 1778-ban Magyarországhoz közigazgatásilag is visszacsatolt Bánátra is kiterjedt. Ezek a fejlemények a szerbek számára rendkívül kedvezőtlenek voltak, igazán nem ezt várták, amikor az 1769-es szabaron kívánsággal folyamodtak a királynőhöz.³⁰⁴

Az 1777-es (a második) illír regulamentum

Az 1774-es és az 1776-os szerb egyházi kongresszuson – a regulamentum ellenére, melyek azokat el akarták törölni – sem kerültek le a napirendről a nemzeti kívánságok, melyek a szerbek kiváltságainak szélesítését célozták.³⁰⁵

Az udvar az 1774-es és 1777-es kongresszusok után is kitarzott álláspontja mellett, és újabb 1777 január 2-án regulamentumot adott ki, mely a szerb egyházi kongresszus hatáskörébe tartozó ügyeket részletesebben szabályozta, tehát megtiltotta, hogy egyházi, iskolai és alapítványi ügyeken kívül bármi másról szó essék. Két új polgári színezetű kívánságot – tudniillik a görögkeletiek (pravoszlávok) bir-

²⁹⁹ Arató 1975. 27.

³⁰⁰ Szalay im. 66–67. L. ott a szövegét is!

³⁰¹ Arató 1975. 27.

³⁰² Idézi: Hegedűs im. 129.

³⁰³ Arató 1975. 27.

³⁰⁴ Ezekre válaszul az 1790-es temesvári gyűlésen hosszú idő után újra az önálló szerb terület kiszakításának követelése kapott majd hangsúlyt, valamint igyekeztek megerősíteni a szerbek pozícióit az egységesülő magyar közigazgatáson belül azért, hogy a hivatalviselésben a katolikusokkal egyenlő elbírálást követeltek (Szakály im. 34).

³⁰⁵ Arató 1975. 28. és Szalay im. 68–69.

tokjogának biztosítását Horvátországban és a szerb ifjúság részvételi lehetőségét a kongresszus tanácskozásain – az udvar a feudális jogrendre való hivatkozással utasította vissza. (Az utóbbi a horvát előjogok biztosítása miatt lett elutasítva.) Az indoklásban az szerepel, hogy minden ország és tartomány a maga ősi jogaiban tartassék meg, és akik az országba befogadtattak, azok alkalmazkodjanak.³⁰⁶ Ezután tehát a szerbek kongresszust is csak királyi engedéllyel tarthattak, s azon is szigorúan csak alapítványi, egyházi és iskolai ügyeket tárgyalhattak.

1778-ban Mária Terézia feloszlatta a Tisza–Maros-határőrvidéket, így az 1718 óta a bécsi udvar igazgatása alá tartozó Temesi Bánság ismét magyar közigazgatás alá került, kivéve a Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes központtal szervezett német, szerb és román határvidéket. Ugyanekkor a legalább tíz évet szolgált tisztek nemességét és tíz évig adómentes földet kaptak.³⁰⁷

A harmadik regulamentum

1779. július 16-án kelt a Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis című újabb uralkodói irat. A szerb panaszok miatt került sor erre az újabb szabályozásra, de nem történt változás az alapkérdésben, mert az udvar újra leszögezte, hogy csak vallási dolgokban függenek a metropolitájuktól, egyébként úgy, mint az ország más lakosai, ők is a helyi hatóságoktól, majd a provinciális magisztrátusoktól, aztán a magyar királyi udvari kancelláriától függenek. Kimondta továbbá, hogy bár metropolitát szabadon választhatnak, de annak hűségesküt kell tennie a királynak, ami után az őt megerősíti. A metropolita lett az alapítványok felügyelője egy pappal, egy katonával s egy előkelő polgárral együtt.³⁰⁸

II. József (1780–1790) uralkodása alatt

Az 1781. október 25-én kiadott türelmi rendelet, mely a felekezeteknek megfelelő anyagi feltételek esetén engedélyezte a templomépítést és a paptartást, és kivonta őket a katolikus püspökök ellenőrzése alól, valamint engedélyezte, hogy a nem katolikusok is betölthessenek minden állami hivatalt. Így a rendelet nemcsak a protestánsoknak, de a görögkeletieknek is szabadabb vallásgyakorlatot biztosított.³⁰⁹ Egy rövid időre pedig annak reménye is felcsillant, hogy a szerbek hazaköltözhetnek a Balkánra, amikor az 1787–1789-es osztrák-török háborúban II. József hadai (ismét) visszafoglalták Belgrádot és néhány kisebb várat, de a szerbiai hódoltságot ekkor sem sikerült felszámolni.³¹⁰

³⁰⁶ Uo.

³⁰⁷ Ács im. 163.

³⁰⁸ Arató 1975. 28. és Szalay im. 70–71.

³⁰⁹ Heka im. 66.

³¹⁰ Szakály im. 30.

6. A SZERB NEMZET ELISMERTETÉSÉÉRT VÍVOTT KÜZDELEM KICSÚCSOSODÁSA

Az 1790-es temesvári kongresszus (szábor)³¹¹

„A szerb nemzeti eszme otthonát Magyarországon kell keresni, hiszen amíg hazájukban török elnyomás alatt szenvedtek, addig Magyarországon különleges helyzetük volt.”³¹²

II. Lipót császár trónraléptekor a magyar rendek szigorítani akarták a koronázási hitlevelet, nehogy megismétlődjön II. József önkényuralma. II. Lipót viszont ennek az igyekezetnek a letörésére használta fel a magyarországi szerbek mozgalmait. Tulajdonképpen a magyar rendek puhítására hívta össze Temesvárra a – magyar kancellária által is ellenzett – szerb kongresszust, hogy azzal zsarolhassa a rendeket. A király számítása bejött, a magyar rendek a temesvári kongresszus határozatainak hatása alatt elálltak a koronázási levélben követelt újabb biztosítékoktól, mire II. Lipót megkoronáztatta magát.³¹³

1790 februárjában

1790 februárjában II. József halála után a szerb főpapság, a papi és a világi értelmiség és a határőrtisztek szükségesnek tartották régi kiváltságaik újbóli biztosítását. A szerbek Putnik Mózes (Mojsije Putnik) metropolitával az élen azon munkálkodtak, hogy a magyar országgyűlés is ismerje el és emelje törvényerőre az udvartól nyert XVII. és XVIII. századi privilégiumaikat. Ezek becikkelyezésével pedig fogadja el a szerbet a horváthoz hasonló történeti-politikai nemzetként Magyarországon.³¹⁴

1790. március 22-én Putnik II. Lipóthoz írott levelében azt kéri, hogy megjelenhessen a pozsonyi országgyűlésen, azért, hogy ott a szerb érdekeket képviselhesse, és síkra szállhasson a privilégiumok becikkelyezéséért.³¹⁵ Nagy és széleskörű társadalmi nyomásra írt levelet Putnik II. Lipótnak. A szerb közösségek ugyanis levelek egész sorát juttatták el hozzá, melyekben egyházi és nemzeti kívánságaiknak adtak hangot. Az osztrák udvar kapva kapott az ajánlaton, remélve, hogy azt a magyar törekvések ellen használhatja.³¹⁶ II. Lipót 1790. március 27-i rendeletében tehát engedélyezte azt, hogy szerb főpapok és világi-

³¹¹ A kongresszus legelső, az eredeti dokumentumokra támaszkodó leírását lásd: Szalay im. 72–112.!

³¹² Heka im. 66.

³¹³ Thim 1942. 197–198.

³¹⁴ Arató 1975. 28.

³¹⁵ Szalay im. 72.

³¹⁶ Arató 1975. 28–29.

ak részt vegyenek a magyar országgyűlésen, és hogy létrejöjjön egy külön szerb udvari kancellária.³¹⁷

A magyar rendek a szerbek országgyűlési képviseletére vonatkozó kérését elutasították, mondván: „a szerbek még idegenek az országban, püspökeik nem jöhetnek az országgyűlésre, sem képviselőik, mert viszonyaik nincsenek törvényesen rendezve, hanem csak privilégiumokon alapulnak”³¹⁸ – mint azt Batthyány József bíboros megfogalmazta. A szerbek a magyar álláspont hallatán önálló nemzeti kongresszus megtartásának engedélyezését kérték a királytól, hogy legyen, ahol összefoglalhatják szándékaikat II. Lipót meg is engedte, hogy Temesváron összejöjjön egy százfős szerb kongresszus, amely a szerbek „belügyeit” vitatja meg.

Putnik a kongresszus előkészületeinek idején meghalt. Ekkor olyan irányzat kerekedett felül a szerbek körében, mely a magyar nemességgel szakítani akart, és nem tartotta szükségesnek sem a részvételt az országgyűlésen, sem a kiváltságok becikkelyezését. Petrovics Péter (Petar Petrović) temesvári püspök és érseki adminisztrátor, Jakov Sećanac magyar helytartótanácsi tisztviselő és határőrvisztek álltak ennek élén, akik csak az egyházi-nemzeti kongresszus tevékenységébe vetették bizalmukat.³¹⁹

Jelentős szerb-pravoszláv mozgalom bontakozott ki a kongresszus összehívásának és küldöttválasztásainak kapcsán Magyarország déli részén, főleg a határőrvidéken. Ahhoz hasonló méretű, mint ekkoriban a magyar társadalomban is. Számos helyen megfogalmazták követeléseiket, és ezeket instrukcióként adták meg küldötteiknek. Sok község, határőrezred és egyén fordult közvetlenül a száborhoz kívánságával, még paraszti kívánságok is eljutottak oda. Petíció-aláírási akciók is születtek.³²⁰ Már a rendelet évében, augusztus 21-én össze is jött tehát a gyűlés, ami aztán november 22-ig együtt is maradt.

1790. augusztus 21-én meg is kezdte működését a szábor. A választás útján delegált 100 küldött negyedrészt tartozott a katonai, a polgári-világi, az egyházi és a nemesi rendbe. (Teljes jogú küldötként tevékenykedtek itt a bukovinai és erdélyi – főként román – egyháziak is.) A kongresszus 3 hónap alatt 24 érdemi ülést tartott. Ezalatt megvitatták a karlócai érsekség juriszdikciója alá tartozó népek, tehát a magyarországi görögkeleti szerbek és románok (tehát az „illírek”) nemzeti, politikai, kulturális és egyházi problémáit. 1790. október 29-én megválasztották az új metropolitát Sztratimirovics István (Stefan Stratimirović), budai püspök személyében.³²¹

³¹⁷ Ez az intézmény csak 1790–1792-ig állt fenn, mert a magyar rendek nagy felháborodására és tiltakozására megszüntetett.

³¹⁸ Idézi: Margalits 1918. 234.

³¹⁹ Arató 1975. 28–29.

³²⁰ Arató 1975. 30.

³²¹ Arató 1975. 29.

A kongresszus királyi biztosa Johan Schmidfeld tábornok, péterváradai várparancsnok volt. Az ő tájékoztatásából tudjuk, hogy a kongresszuson rögtön két egymással szembenálló tábor alakult ki: a klérus és a nemesség képviselte az egyiket; a másikat pedig a kereskedőpolgárság, a világi értelmiség és a határőrtsztek. A két tábor közötti ellentét a nemzetfogalmak különbözőségén nyugodott, és majd a külön terület követelésének kérdésében mutatkozott meg leginkább.³²²

A kisebbik tábor, a nemesség és egyes egyháziak prominens képviselője Tököly Száva (Sava Tekelija), Arad megyei nemes (Jovan Tököly-Popović unokája) volt. Tököly és a hozzá hasonló nemesek esetleg már századok óta Magyarországon éltek, a natio hungarica tagjának érezték magukat, de ugyanakkor lelkes pravoszlávok és szerbek is voltak. Tevékenyen részt vettek a száboron és nagy aktivitással védték egyházukat, hiszen a pravoszlávia védelmére együttal a szerbség védelmét is jelentette. Ugyanakkor magyar nemességüket és középkori eredetű jogaikat nagyobb kiváltságnak tartották, mint az 1690-es privilégiumokat. Tököly a kongresszuson kifejtette, hogy szerinte az 1690-es privilégiumok a szerbek jogait a „törvények teréről a kiváltságokéra nyomták le”, és ezáltal „a fajunkbeli hazafiak ... a jogosság állapotából a kegyelemre szorítottak le”. És ez a fajta jogállapot-vesztés Tököly szerint nemcsak a nemességre, hanem egyes egyháziakra is igaz, mondván: a szerb nép püspökei korábban „a törvények pajzsa alatt éltek Magyarországon”, de „a patriarkai méltóság miatt alávették ama jövevény érsek hatóságának”. „A régi főpapok tehát ...nem maradtak törvényes püspökök; hanem eltűrtékké váltak, midőn az érseki hatóság a vallásunkat követő valamennyi polgárokra, a jövevényekre és a régiekre egyaránt terjesztetett ki.”³²³

Tököly Száva szerint a szerbek igazi hazája Szerbia: onnan jöttek, és a privilégiumok területi ígéretei is Szerbiára vonatkoznak.³²⁴ Bár egyetértett a privilégiumokban foglalt görögkeleti egyenjogúsággal, de a hazai törvényekkel ellenkezőnek tartotta külön terület kiszakítását Magyarország testéből.³²⁵ Mint mondta: „nem a földterület egymaga, ... hanem az abban lakozó népek polgári állapota, a nemzetnek saját közjoga ... adják meg külön minden nemzetnek a formát, a létezését”. Tököly nézete tehát nagyon közel állt a magyar rendek által képviselt magyar politikai nemzet koncepciójához.³²⁶

Ám Tököly szerint fontos volt, amit a magyar nemesek viszont elleneztek, hogy a szerbek rendszeresen megtartsák száborukat, ahol egyházi-nemzeti kérdéseiket vitassák meg, és hogy valamennyi a görögkeletiekkel foglalkozó hiva-

³²² Arató 1975. 30–31.

³²³ Idézi: Arató 1975. 31.

³²⁴ Arató 1975. 32.

³²⁵ Arató 1975. 31.

³²⁶ Idézi: Arató 1975. 32.

talban alkalmazzanak e nemzethez tartozó tisztségviselőket, hiszen – bár nem a terület – hanem ez biztosítja a nemzet fennmaradását. Tököly álláspontjának kevertsége (a magyar nemesi és a szerb szempontok ötvözése) miatt egyik táborhoz sem tartozhatott igazán, bizonyos szempontból mind a magyar nemesiségtől, mind szerb övéitől elhatárolta magát.³²⁷

Johan Schmidfeld tábornok, a szábor királyi biztosa sugalmazására Jovan Sečujác határőrtábornok – a katonai és papi vezetőkkel egyetértésben – a Tököly Száva vezetésével felvonult magyarbarát szerb tábort leszavazta, és követelte szerb nemzeti terület megállapítását, a szerb nemzet jogi személyiségének elismerését, illír (szerb) udvari kancellária létrehozását és a határőrvidék változatlan fenntartását az udvari haditanács főségével.³²⁸

A kongresszus hosszú viták után úgy döntött, hogy a szerb terület követelését eljuttatja a királyhoz. A már régóta Magyar- illetve Horvátországhoz tartozó Szlavóniára, valamint a Szerémségre és Bácskára nem mertek igényt formálni – noha ott is jelentős számban éltek szerbek (a Szerémségben például abszolút többségben), ezért a magyar országgyűlés rendelkezése alá éppen csak visszahelyezett, (román, német, magyar és szerb lakosságú) Temesi Bánságra pályáztak, azt akarták szerb autonómiává alakítani. Úgy gondolták, hogy azt könnyebb lesz kiharcolni Magyarországból, mint bármelyik másik területet, és bár a Bánságban kisebbségben éltek a szerbek, de éltek ott görögkeleti románok is, akiket szintén „illírnek” lehetett tekinteni feudális egyházi nézőpontból. A modern etnikai szemlélettől tehát még távol vagyunk a területi követelés tekintetében.³²⁹ (És távol leszünk 1920-ban is, sőt távol vagyunk ma is.)

A többségileg elfogadott javaslat képezte a kongresszusi tárgyalások alapját, mely három pontban foglalta össze a szerbség sarkalatos követeléseit. Ezt 1790. szeptember 7-én II. Lipóthoz is eljuttatták. Az első pontban a jogi és területi követelés együtt fogalmazódott meg: a nemzeti-egyházi privilégiumok megerősítését kérték, és olyan különálló territóriumot, ahol ezek megvalósulhatnak. E külön terület szervesen beletagozódott volna az osztrák birodalom feudális autonómia-rendszerébe. Ez lett volna az a vajdaság, amelynek külön kormányzóval és udvari hatósággal kellett volna rendelkeznie a Habsburg birodalom-beli viszonyoknak megfelelően.³³⁰ A Béccsel való legszorosabb kapcsolat kívánalmára utal az a tény, hogy Sándor Lipót főherceg nádort kívántak majdani vajdájukul.³³¹ Ugyanakkor saját fórumuk megmaradását is kívánták: a szokásos kongresszus – valahányszor a közösség szüksége úgy kívánja – hívathassék egybe. A második pontban a görögkeleti vallás elismerését és törvényesítését

³²⁷ Arató 1975. 32.

³²⁸ Kemény im. 12.

³²⁹ Arató 1975. 32.

³³⁰ Arató 1975. 30.

³³¹ Arató 1975. 34.

követelték. A harmadik pontban a jövőre vetették tekintetüket: ha a határörvidéket polgárosítják, a határörök ne jussanak jobbágsorsra, hanem alkotmányosan s egyéb szabadságokkal és kiváltságokkal ruháztassanak fel^{332,333}

1790. szeptember 17-én a király kedvezően reagált a szábor javaslataira, és megígérte, hogy császárrá koronázása után alaposan átvizsgálja az „illír nemzet minden kérését és kívánalmát”, és újból felállítja az illír kancelláriát. Bécs ilyen fokú engedékenysége csakis a magyar nemesség szarvának letörésére irányulhatott, amely akkor igen sok jogot követelt a királlyal szemben a koronázási hitlevélben. A király kedvező válasza (tkp. „leirata”) nyomán a kongresszusban kiküldött bizottságok hozzákezdtek a szerb követelések pontos kidolgozásához. A kidolgozást sok vita, és a magyarbarátszerb nemesség teljes veresége jellemezte.³³⁴

Az elkészült tervezet három részből állt.³³⁵ Az első az általános kívánságokat sorolta föl, a görögkeleti vallású világiak és a klérus jogainak biztosítása terén. Ide tartozott, hogy legyen jogegyenlőség a hivatalviselésben és a nemesítésnél. Követelték a nem katolikusok hivatalviselését és birtokbírhatását megtiltó törvények hatályon kívül helyezését; (hogy töröljék el például azokat a horvát törvényeket, amelyek alapján a görögkeletiek ott ki vannak zárva a birtoklásból); hogy minden görögkeleti egyházközségben triviális iskolát kelljen fölláttani. Követelték, hogy Újvidék, Zombor és Temesvár magisztraturájában a tanácsosok fele; és minden második évben a bíró is legyen pravoszláv vallású; Szabadkán, Szegeden, Pesten és Budán két-két, a többi szerblakta városban pedig egy-egy görögkeleti vallású tanácsos is legyen a magisztrátusban. Követelték a megszegényítő kifejezések, mint „rác, skizmatikus és pópa” eltörlését, és állami ösztöndíjak juttatását a görögkeleti tanulóifjúságnak. A tervezet második része tartalmazta az általános kívánságok végrehajtásának módját. De ebben a pontban – mégpedig az első helyen – szerepelt a legjelentősebb szerb követelés is: külön szerb terület, külön szerb udvari és tartományi hivatalok felállítása. A harmadik rész az egyes rendek és kerületek külön követeléseit tartalmazta: a határörvidékiek szerb oktatási intézményeinek felállítását, katonai akadémiákra felvételüket, szerb tiszték számára a legmagasabb tisztí rang elérésének lehetőségét, a katonák robotterhének csökkentését és a földek újabb osztályozását. A nemesek a megyegyűléseken részvételi és szavazati jogot; a

³³² Mikor ezt kérelmezték, a Maros menti határörvidék beolvasztásának tapasztalatából indultak ki. Attól óvták volna a pravoszláv (szerb és román) határörséget, hogy a megyék joghatósága alatt földesúri terheket rakjanak rájuk. Tehát a rendi-egyházi kongresszus (szábor) már igen korán nagy néptömegek érdekeit vette figyelembe. (Arató 1975. 30) Ezért aztán a kormányzések és a megyék élénk figyelemmel kísérték a paraszti mozgolódást és hangsúlyozták, hogy az úrbéri kérdések csakis a megyék hatáskörébe tartoznak, ezekkel a kongresszus nem foglalkozha (Arató 1975. 31).

³³³ Arató 1975. 30.

³³⁴ Arató 1975. 32.

³³⁵ Arató 1975. 33.

Szerém és Verőce vármegyei szerb nemesek pedig azt kérték, hogy a főispánjuk a metropolita, illetve szerb úr legyen, illetve, hogy a földekkel rendelkező zárdák is képviseltethessék magukat a vármegyegyűlésen.³³⁶ Kérték a Mária Terézia-féle urbárium megtartását.³³⁷

A temesvári szerb kongresszus kívánságai magyar rendek részéről csak addig voltak alkotmányosnak tarthatók, amíg nem jelentették az ország alap-törvényeinek, területi egységének és alkotmányos jogainak felborítását. Eddig a határig egyébként a magyar rendek el is mentek.³³⁸ 1790. november 14-én a magyar rendek a királyhoz küldött feliratukban megfogalmazták ideológiai koncepciójukat és javaslatukat, melynek lényege a szerb ügy szempontjából ennyi: „állam az államban ne képeztessék”; és: „a központi törvényhatóságok különféleségéből csak súrlódások és zavarok származnak”, illetve „a nem egyesült görög szertartásúak... az ország többi lakosaival közös kedvezésekben és javakban részesülnek”. Javasolták viszont a rendek, hogy „vallásuk szabad gyakorlatában soha ... ne háborgattassanak, hanem szabadon megtartassanak”.³³⁹ Tehát a magyar rendek szerint szó sem lehetett területi önállóságról, külön hivatalról vagy a privilégiumok elfogadásáról, viszont a vallásszabadságot a szerbek számára is követelték.³⁴⁰

1790. december 24-én az udvari konferencia foglalkozott a szerbek kívánságaival. Először is a vallásszabadságot biztosította a magyar rendek kérésének megfelelően, majd elismerte hivatal- és birtokképességüket, egyházi, alapítványi és iskoláztatási kiváltságait. Továbbá privilégiumaik alapján megerősítette egyházi szervezetüket. Ez azonban még nem dőlt el teljesen, mert az udvar és a magyar országgyűlés közt megfogalmazási kérdésekben vita dűlt, de 1791. január 15-én az udvari konferencia megállapodott a végleges szövegben. Ám a kancellária és a magyar országgyűlés javaslatára azután is történtek változtatások a magyar felfogásnak megfelelően. A magyar rendek mégsem voltak elégedettek a törvényjavaslattal³⁴¹, hiszen az udvari konferencia a teljes területi önállóság kivételével minden mást elfogadott, amivel a magyar rendeket gyengíthette a „Divide et impera!”-elv alapján. Az újonnan szervezendő iskolák alapítását engedélyezték, jogegyenlőséget biztosítottak a hivatalviselésben, engedélyezték a birtokszerzést és a görögkeleti vallást a protestáns vallásokkal azonos joggal törvényesítették.³⁴²

³³⁶ Szakály im. 33–34.

³³⁷ Arató 1975. 33.

³³⁸ Kemény im. 13.

³³⁹ Idézi: Arató 1975. 33–34.

³⁴⁰ Arató 1975. 34.

³⁴¹ Uo.

³⁴² Uo. és Szentpéteri, 325–326, 349.

A szerbek polgári egyenjogúsítása

A rendek 1791 március 5-i feliratukban hangsúlyozták, hogy a görögkeletiek (itt a szerbeket értették) „az állam egész jogát közösen bírják a magyarokkal, magyaroknak tartván őket is”, az autonóm tartomány kialakítására vonatkozó igényt ezért mereven elutasították. Pálffy Károly magyar kancellár mondta ki ekkoriban a magyar közgondolkodást hosszú ideig meghatározó axiómát: „a szerb mint nemzet Magyarország területén nem létezik”.³⁴³

Az 1790–91. évi országgyűlés X. és XVII. törvénycikke tehát az osztrák udvarnak a magyar rendekre gyakorolt következetes nyomásaként születhetett meg. Az országgyűlés befogadta a szerbeket a magyar politikai nemzet tagjai közé, nem tekintette őket „idegen népnek”. Ugyanakkor a XXVI. törvénycikkben elismerte a kiváltságok mindazon pontjait, melyek „az ország alapokmányával nem állnak ellentétben”, tehát a szerbek oktatási és kulturális autonómiáját, és ebben a száz év utáni körülményekhez igazodva benne van mindaz, amit Lipót 1690-es évekbeli privilégiumai biztosítottak a szerbeknek.³⁴⁴ A magyar rendek kimondták, hogy a szerbeknek egyenjogúságuk van az ország többi polgárával, de különleges kiváltságaik nem lehetnek.³⁴⁵ Az 1791-es XXVI. törvénycikk elfogadta egyházi privilégiumaikat is. Ennek következtében a metropolita és a szerb püspökök helyet kaptak a Felső Táblán.³⁴⁶ Minthogy Karlóca joghatósága a románokra is kiterjedt, így 1791 után ők is bevett felekezetnek számítottak.³⁴⁷

Az 1791-es XXVII. törvénycikk aztán hosszú vita eredményeképp született, és megfelelt a magyar nemesi érdekeknek. Megajándékozta a szerbeket az állam minden jogával, s az eddigi vendégnépet a magyar nemzet részévé emelte.³⁴⁸ Leszögezte: „Nem igaz, hogy mi a szerbeket nem szeretjük. Mi velök mint idegenekkel soha nem bántunk, hiszen törvényeinkben megosztottuk velök minden jogunkat”. A törvénycikk kimondta a vallásszabadságot, a hivatal- és birtokszerzés jogát és az alapítványi, iskoláztatási és mindazon kiváltságokat, „melyek az ország alapokmányával nem állnak ellentétben”.³⁴⁹ Ugyanakkor a törvénycikk elvben tiltakozott az udvari szerb kancellária, mint a magyar országgyűléssel utólag közölt, alkotmányellenes intézmény létrehozása ellen.³⁵⁰

³⁴³ Idézi: Szakály im. 34.

³⁴⁴ Hegedűs im. 132.

³⁴⁵ Heka im. 67.

³⁴⁶ Szakály im. 35.

³⁴⁷ Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig. Korona Kiadó, Budapest, 1997. 128.

³⁴⁸ Szalay im. 74.

³⁴⁹ Idézi: Arató: 1975. 34.

³⁵⁰ Kemény im. 13.

Változások szerb társadalomban

A szerbek polgári egyenjogúsítását a szerb társadalomban bekövetkezett változások alapozták meg. A magyarországi szerbek már nem az a csak katonáskodásra, legfeljebb állattenyésztésre alkalmas tömeg volt, ami beköltözésekor, hanem a magyarországi munkamegosztásba beilleszkedve jelentős polgári és értelmiségi rétege is kialakult.³⁵¹ Tehát tulajdonképpen Magyarországon indult meg a szerb társadalom differenciálódása, a kereskedői rétegből fejlődött ki a jómódú polgári osztály, s kialakult a szerb nemesség is.³⁵² A Magyarországon kialakult szerb értelmiségi réteg volt az, amely oly sokat tett a felvilágosodás eszméinek saját népe közötti elterjesztéséért, és igyekezett egy kissé visszább szorítani az egyház befolyását a szerb nép körében. A határőrkerületek polgárosításával pedig azoknak tiszti és legénységi állománya a maga szintjén épülhetett bele a környező civil társadalomba. Mária Terézia 1751-ben például 45 Tisza-vidéki határőrortistnek adott armálist, aki azután a be is kapcsolódtak a vármegyei közéletbe. Az egykori határőrök közül azok, akik vállalták a jobbágysorsot, a szabadalmas mezővárosok lakóival kerültek egy szintre, a többiek pedig beépülhettek a határőrvidék területén fekvő lendületesen fejlődő városok polgárságába.³⁵³

Az udvari „illír” kancellária felállítása...

Mint látjuk, az udvar (és természetesen az országgyűlés) nem teljesítette a kongresszus minden követelését (például a magyar rendekre tekintettel az önálló terület követelését), a király csak – a korábbi illír deputációhoz hasonló illír kancellária felállítását engedélyezte.³⁵⁴ Az udvarnak a dunatáji népek egyenlenségeire építő politikája eredményeképpen 1791 végén – kifejezetten magyarelles célzattal – meg is kezdte működését az udvari „illír” kancellária, melynek élén az aulikus Balassa Ferenc gróf állt³⁵⁵, s melybe két szerb tanácsosként, néhány pedig mint tisztviselő került be.³⁵⁶

...és megszüntetése

Az illír kancellária olyannyira szálka volt a magyar rendek szemében, hogy I. Ferenc II. Lipót halála után rögtön (1792. augusztus 26-án, alapítása után mindössze 16 hónappal) kénytelen volt beolvasztani azt a Magyar Kancellári-

³⁵¹ Szakály im. 36.

³⁵² Hadrovics László: A déli szláv népek kultúrája. In.: A magyarság és a szlávok. Szerk.: Szekfü Gyula. Budapest, 1942. Új kiadás: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. 120.

³⁵³ Szakály im. 36.

³⁵⁴ Arató 1975. 33.

³⁵⁵ Kemény im. 13.

³⁵⁶ Gavrilović im. 101.

ába.³⁵⁷ Az osztrák udvar tehát hamar cserbenhagyta a szerbeket, ha nem volt szüksége rájuk, illetve fontosabb volt neki a magyar rendek együttműködése.³⁵⁸ 1792-ben az illír kancellária megszüntetése után – a szerb történész szerint – a szerbek szinte olyan helyzetbe kerültek, mint a temesvári kongresszus előtt voltak, annyi különbséggel, hogy a magyar országgyűlés most már mint „görög rítusú nem egyesült lakosoknak” elismerte polgári jogait, tehát hogy anyagi javakat birtokolhattak és közhivatalt viselhettek, egyházukat annak törvényei szerint kormányozhatták, és létrehozhattak iskolákat és alapítványokat, illetve élvezhették kiváltságaikat, ha azok nem ellenkeznek a Magyar Királyság alkotmányával.³⁵⁹ Mivel tehát a szerb kiváltságok lényege összeegyeztethetetlen volt a magyar törvényekkel, azok az általános polgári jogokra lettek leegyszerűsítve, illetve azokra, amelyek a vallásra, iskolákra, alapítványokra vonatkoznak; az uralkodónak pedig továbbra is megmaradt az a joga, hogy megerősítse a metropolita és a püspök megválasztását, engedélyezze a kongresszusok megtartását és azokra királyi biztosokat nevezzen ki. Bár a szerbek a későbbiekben – érsekeik és püspökeik által – képviseltethették magukat a magyar országgyűlésen, nem szívesen jelentek meg ott, inkább fordultak az udvarhoz a későbbiekben is.³⁶⁰ Később Terlaits Gergely és Jorgovits Pál vezetésével, szerb és román részvétellel még történt egy kísérlet az illír kancellária visszaállítására, de nekik sem sikerült elérniük annak újbóli felállítását.³⁶¹

7. NYELVI-KULTURÁLIS MOZGALOM ÉS NEMZETI ÉBREDÉS A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

A magyarországi szerbek kulturális intézményei

A magyarországi szerbség az „anyaországinnál” sokkal jelentősebb kulturális intézmény-hálózattal rendelkezett, hiszen a török uralom alatt lévő területek sokáig teljesen el voltak zárva ennek lehetőségétől is. 1726-ban megalapították a karlócai papneveldét³⁶², majd 1727-ben királyi leirat tette lehetővé, hogy a metropolita középiskolát hozzon létre, amit meg is tett. Orosz tanítókat hívott, akik Dályán, Eszéken és Karlócán megkezdték a szerb középfokú oktatás kiépítését.³⁶³

II. József uralkodásától kezdve a szerb egyház által fenntartott iskolákba is eljutott a jozefinizmus világiasabb szemlélete a Bécsben fordított tankönyvek

³⁵⁷ Szakály im. 35.

³⁵⁸ Arató 1975. 33.

³⁵⁹ Gavrilović im. 101.

³⁶⁰ Uo.

³⁶¹ Arató 1975. 33.

³⁶² Arató 1983. 70.

³⁶³ Szakály im. 36.

révén.³⁶⁴ Létrejöttek a polgári általános iskolák és gimnáziumok³⁶⁵, aminek eredményeképpen a magyarországi szerbek megismerkedhettek a nyugat-európai kultúrával, ami nagy hatással volt az újkori szerb irodalomra és képzőművészetekre.³⁶⁶

A szerbek gazdasági és társadalmi felemelkedése tette lehetővé, hogy a XVIII. század második felében a magyarországi iskolákban már mindenütt vannak szerb ifjak³⁶⁷, akik közül az első szerb tanítók, jogászok, írók kerültek ki.³⁶⁸ 1790-ben a szerbek alapítványt hoztak létre papneveldek létesítésére, ahol az erdélyi és bukovinai görögkeleti papság utánpótlásáról is gondoskodni kívántak.³⁶⁹ 1791-ben – a délszláv területeken elsőként – elindították saját újságjukat, 1825-ben pedig egy európai színvonalú irodalmi-történelmi folyóiratot, a Szerb Évkönyvet (a Srbska letopis-t), amely azóta is folyamatosan megjelenik, és így Európa legrégebb tudományos folyóirata.³⁷⁰ 1826-ban több gazdag szerb kereskedő támogatásával megalapították legfőbb kulturális intézményüket, a Szerb Maticát (Matica Srpska).³⁷¹ Ez az irodalmi és tudós társaság azonfelül, hogy a szerb nyelvű irodalmat és művelődést támogatta, az összes szláv népek Maticáinak ősképe lett.³⁷² A Bécsben képzett szerb tanfelügyelők mintaiskolákat, azaz tanítóképzőket hoztak létre Zomborban³⁷³, Eszéken és Temesvárott; Tököly Száva pedig 1837-ben kollégiumot (a Tökölyanumot szerbül: Tekelijánum) alapított a Pesten tanuló szerb egyetemisták számára, ami által azok jobban bekapcsolódhattak az ország szellemi központjának közéletébe.³⁷⁴ Sőt, a magyar színesektől átengedett pesti színpadon indult el a szerb színjátszás is 1813-ban.³⁷⁵ Az egyetemes szerbség könyveinek nagy része pedig az Egyetemi Nyomdában készült, minthogy sokáig ennek a nyomdának Magyarországon monopóliuma volt a cirill betűs könyvek nyomtatására.³⁷⁶ A fenti intézményekkel megteremtődtek a hazai szerb értelmiség kifejlődésének feltételei.³⁷⁷

³⁶⁴ Szakály im. 37.

³⁶⁵ Elsőként a karlócai nyílt meg 1791-ben (Arató 1983. 70.).

³⁶⁶ Heka im. 65.

³⁶⁷ Pesten, Pozsonyon és Szegeden kívül még Eperjesen is alakult ifjúsági szervezetük a 19. század első felében!

³⁶⁸ Hadrovics: A déli szláv népek 120.

³⁶⁹ Szakály im. 37.

³⁷⁰ Gavrilović im. 102.

³⁷¹ Arató 1983. 67.

³⁷² Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 99.

³⁷³ Szentendrén nyílt az első szerb tanítóképző 1812-ben, ami 1816-ban Zomborba költözött (Arató 1983. 70).

³⁷⁴ Szakály im. 37.

³⁷⁵ Katus im. 58.

³⁷⁶ Szakály im. 37.

³⁷⁷ Gavrilović im. 102.

Tököly Száva volt az első szerb, aki jogi doktori címet szerzett a pesti egyetemen 1786-ban³⁷⁸, de utána egyre többeknek sikerült felsőfokú képezést szerezniük, úgyannyira, hogy a század közepére a magyarok és a németek mellett a szerbek körében volt a legtöbb értelmiségi Magyarországon.

A szerb nemzeti eszme ébredésének egyik fő állomása a szerb nyelv és kultúra műveléséhez kapcsolódik.³⁷⁹ Ennek lényege – lényeges viták után – az volt, hogy az egyházi vezetők által szívósan védelmeszt (orosz, ószláv és szerb elemeket tartalmazó) ún. szlavenoszerb műnyelv helyett a nép nyelvét tették irodalmi nyelvvé.³⁸⁰ Megindult a könyvkiadás (, melynek évtizedeken keresztül egyetlen központja Pest volt), és a szerzők az egykori szerb államot dicsőítő és nemzeti hőseikről szóló magasztaló verseket írtak. A népköltészet gyűjtése és kiadása is virágba szökött, amelynek alkotásai a legjobb magyar irodalmárok (Kazinczy, Kölcsey, Bajza, Toldy és Székács József) tolmácsolásában magyarul is megjelentek.³⁸¹ A reformkorban a magyar és szerb írók nagyon jó kapcsolatot ápoltak egymással, erre jó példa az eгри szerb pap fiának, a magyarul és szerbül egyaránt alkotó Vitkovics Mihálynak és magyar íróbarátainak viszonya. 1814-ben Bécsben megindult a Srbske novine című szerb politikai lap, majd ugyanabban az évben Vuk Karadžić népdalgyűjteménye és szerb nyelvtana, mely az irodalmi szerb nyelv alapjait tette le.³⁸²

Nem csoda hát, hogy amikor a XIX. század első felében a török uralom alól felszabaduló szerb fejedelemség egyre nagyobb önállóságra jutott, a magyarországi születésű szerbek voltak azok, akik ott nyugati minták szerint az állami, jogi és kulturális intézményeket képesek voltak megszervezni. Csak három példa a magyarországi születésű szerb értelmiségiek szerbiai tevékenységére: Hadzsics János (Jovan Hadžić) szerkesztette a polgári törvénykönyvet és ő szervezte meg az igazságszolgáltatást; Popvić Sterija János, író szerkesztette az iskolatörvényt és a tanterveket; a gazdasági élet fellendítésén pedig Nikolić Anasztáz fáradozott. Nem túlzás azt állítani, hogy a XVIII. század óta Magyarországon európaizálódott szerbség a XIX. században a szerbiai nemzetrész tanítómestere lett.³⁸³

³⁷⁸ Vujicsics Sztoján: Szerbek Pest-Budán. Városháza, Budapest, 1997. 40.

³⁷⁹ Heka im. 67.

³⁸⁰ Kemény im. 24.

³⁸¹ Katus im. 59.

³⁸² Heka im. 67. Jellemző az ekkori szerbiai társadalom és nyelvszemlélet mecsontosodottságára, illetve az egyház hatalmára és maradiságára, hogy Karadžić munkáit a fejedelemség területére hosszú ideig be sem engedték (Hadrovics: A szerb kérdés 9.).

³⁸³ Hadrovics: A déli szláv népek 121.

A szerb politikai elit a reformkorban

A szerb társadalom politikailag legmérvadóbb tényezője a polgári-nemesi származású, mérsékelt konzervatív réteg, az egyházi hierarchia és a Teodor Pavlović (Pavlovics Tivadar) pesti kiadású lapja körül tömörülők voltak. Az ő programjuk szorgalmazta, hogy „az egyház, az iskola és az irodalom tartalmazza azt a törekvést, amely népünk evilági és túlvilági megváltását irányozza elő”. Az egyháztól elsősorban azt várták, hogy őrködjön az egyházi iskolák autonómiája fölött, és tegyen meg mindent azért, hogy a népi-egyházi gyűlések sűrűbben legyenek megtartva. Egy hasonlóan jelentős értelmiségi csoportban pedig elsőként fogalmazódott meg, hogy nem kell a kulturális-politikai tevékenységet túlságosan a papságra és annak szerveire bízni, hanem inkább egyházi-népi közösségeknek kellene azok gondját viselnie, amelyek össznépi érdekeket valósíthatnának meg.³⁸⁴

A magyar reformerek a szerbekről

A szerbek körében is ugyanaz a folyamat zajlott le a reformkorban, ami a magyarok között. Az ő irodalmi-nyelvi mozgalmuk is politikai színezetű volt, akárcsak a magyaroké.³⁸⁵ A reformellenzék többnyire egyetértett a nemzetségek elmagyarosításában, de míg Széchenyi meggyőzősen és példamutatáson alapuló magyarosításra gondolt, addig voltak szélsőségesebbek is.³⁸⁶ Kossuth így fogalmazott 1847-ben: *Én soha, de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart, elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, akik más nyelvet beszélnek, de egy nemzetnél több itt nincsen.*³⁸⁷

Az 1842-es szábor és az 1843–44-es országgyűlés

A király 1842. április 14-ei határozatával Rajacsics Józsefet (Josif Rajačić) kinevezte karlócai görögkeleti érsekké³⁸⁸, miután az 1842-es karlócai kongresszus őt megválasztotta erre a tisztségre. Ezen a száboron Hadzsics János jogász és tanár felségfolyamodványt szerkesztett, amelyben a kongresszuson résztvevő 53 társával együtt sérelmezte az illír kancellária hiányát, és egy nemzeti kongresszus összehívásának engedélyezését kérelmezte. Bár a kormány elvileg

³⁸⁴ Gavrilović im. 102.

³⁸⁵ Az 1843–44-es országgyűlés II. törvénycikke a törvényhozó és a végrehajtó hatalomban el is érte, és a bíraskodás legfelsőbb szintjéig is, hogy a magyar lett az államnyelv (Szakály im. 37.).

³⁸⁶ Szakály im. 38.

³⁸⁷ Mo. tört. X/VI,164.

³⁸⁸ Heka im. 68.

engedélyezte a szábor összehívását, de egy bizottságra bízta annak napirendjének, a tanácskozás idejének és helyének eldöntését, amely bizottság állandó időhúzással megakadályozta, hogy az csakugyan összehívassék.³⁸⁹

A száboron kívül az országgyűlés volt az a fórum, ahol a szerb mozgalom hallathatta hangját az ott megjelenő főpapok által. Az 1843–44-es országgyűlésen különösen a vallási törvény tárgyalásakor fejtettek ki jelentős tevékenységet a szerb főpapok Rajacsics vezetésével. Különös felháborodást váltott ki közöttük, hogy a protestánsok teljes vallásszabadságát biztosító törvény nem vonatkozott rájuk. 1843 szeptemberében az országgyűlésen a pátriárka sérelmezte azt is, hogy nincs görögkeleti vallású főtisztviselő az országban, hanem a magasabb közhivatalokat mind katolikusok és protestánsok töltik be. Mint kimondta, bár az 1790–91-es országgyűlés megengedte, hogy közhivatalt vállaljanak, ők a valóságban mégis csak „a kolostor vagy a katonai tábor” közül választhatnak. Mindezekért újfent kérelmezték a nemzeti kongresszus megtartásának engedélyezését.³⁹⁰

8. AZ 1848–49-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC SODRÁBAN

A forradalom előestéjén a magyarok és a szerbek közötti viszony nem tűnt elmérgesedettnek, annál is inkább nem, hogy a szerb polgárság hangadó elemei és lapjuk, a *Serbske narodne novine* (Szerb Nemzeti Újság) Béccsel szemben a magyarokkal tartott, sőt majd később meg a szabadságharc mellett foglalt állást³⁹¹, de ez a fórum is felszólalt a magyarosító törekvések ellen³⁹², mert, mint megfogalmazták: „azok szakadást idéznek elő, ami a hazát veszélyezteti”.³⁹³ Valószínűleg a szerbek látszólagos nyugalma és valóságos megosztottsága is hozzájárult ahhoz, hogy a forradalom vezetői nem vették észre, hogy a jobbagyfelszabadítás és az általános polgári jogok kiterjesztése nem lesz elég a nemzetiségeknek, így a fegyvertársnak ajánlkozó és nemzeti elismertetésüket remélő szerb liberális küldötteket minden ígéret nélkül bocsátották haza Pozsonyból.³⁹⁴

Az 1848–49-es ellentétek és véres harcok abból a feszültségből adódtak, hogy a magyar rendek határozott véleménye az volt a szerbek területi önállósá-

³⁸⁹ Arató 1983. 237.

³⁹⁰ Arató 1983. 238.

³⁹¹ Szakály im. 38.

³⁹² Szerb sérelem volt, hogy az 1844-es 2. tc. értelmében az egyházi anyakönyveket 1847-től magyarul kellett vezetni. Aztán a magyar hatóságok megtiltották szerb kandáriumok terjesztését, és testi fenytéssel léptek azok olvasói ellen (Arató 1983. 239).

³⁹³ Idézi: Arató 1983. 240.

³⁹⁴ Szakály im. 38.

gáról, hogy „állam az államban ne képeztessek”; a cseh és az udvari kancellária mintájára megszervezendő szerb udvari hivatalról pedig, hogy „a központi törvényhatóságok különféleségéből csak surlódások és zavarok származnak”.³⁹⁵

A „nagyserb” elképzelések

A szerbiai kormányzat 1844 óta komolyan foglalkozott a délszlávoknak egy államban (vagyis szerintük egy nemzetben) való egyesítésének gondolatával, mely szerintük természetesen szerb vezetéssel jött volna létre. Ilija Garašanin belügyminiszter 1844-ben kiadott Tervezete (szerbül Načertanije³⁹⁶) szerint a török birodalom esedékes felbomlásakor külföldi segítséggel fel kell szabadítani a török uralom alatt rekedt délszlávokat, akiknek területeit Szerbiához kell csatolni; majd ha pedig a Habsburg Birodalom végórája jön el, az ottani délszláv területeket is Szerbiához lehet csatolni.³⁹⁷ Ezt a gondolatmenetet a hazai szerbség vezetői is magukévá tették. Tehát a magyarországi szerb vezetők jelentős részének ki nem mondott célja nemcsak az országon belüli autonómia volt, hanem, hogy az majd előbb-utóbb Magyarországból kiválva egyesüljön a Szerb Fejedelemséggel. A forradalom kitörése után, mikor úgy látszott, hogy a Habsburg Birodalom végórája csakugyan elkövetkezik, a szerbiai kormány rögtön ügynököket küldött Magyarországra, hogy ezt előmozdítsák.³⁹⁸

Márciusi közös öröm

A hazai szerbek eleinte lelkesedéssel fogadták az alkotmányos szabadságjogokat, nem távolodtak el a magyaroktól. Lelkesen csatlakozott a 12 ponthoz Baja, Zombor, Szabadka, Újvidék városok és Szerém, Verőce vármegyéék délszláv lakossága is.³⁹⁹ A szerbek a József-napi országos vásár alkalmából Pesten tartózkodó vidéki társaik részvételével 1848. március 17-én a Tökölyánum (Tekelijánum) udvarán közgyűlést tartottak. Itt semmi olyan követelés nem hangzott el, ami békés megegyezés útján ne lett volna rendezhető⁴⁰⁰. Sőt, a

³⁹⁵ Hegedűs im. 130.

³⁹⁶ L. részletesebben: Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: Déli szomszédaink története. Bereményi Kiadó, Budapest, 1994. 63.

³⁹⁷ Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976. 186.

³⁹⁸ Niederhauser 1977. 101.

³⁹⁹ Katus im. 70.

⁴⁰⁰ Követelték nemzetiségük elismerését, nyelvük használatát a közügyek intézésénél, vallásszabadságot, évente tartandó népgyűléseket és hogy a császáral a magyar kormányt kiiktatva tárgyalhassanak stb. Ezeket a követeléseket a többi szerb községgel is elfogadtatták, de elismerték a magyar nemzet elsőbbségét és a magyart mint állami nyelvet (Gavrilović im. 103).

gyűlés résztvevői másnap rokonszenv-tüntetést tartottak a márciusi szabadságpontok kivívása alkalmából⁴⁰¹: a magyarokkal együtt vonultak fel a szerb fiatalok magyar és szerb zászlók alatt a Nemzeti Múzeum elé Jakov Ignjatovic vezetésével.⁴⁰²

De a szerbek már a forradalom első napjaiban kifejezték szándékukat saját nemzetiségi érdekeik megvalósítására, ami miatt összetűzésbe kerültek a magyar kormánnyal, mely azt vallotta, hogy csak egyetlen politikai nemzet létezhet az országban. Hadzsics János és Rajacsics József pedig azért szálltak síkra az országgyűlésen, hogy a művelődési minisztérium mellett hozzanak létre egy kancelláriát a szerb iskolai és egyházi ügyek intézésére, és legyenek saját bíróságok és hivatalaik, ahol a saját nyelvükön intézhessék ügyeiket.⁴⁰³

A szerbek március 17–19-i pesti és március 27-i újvidéki gyűlésükön fogalmazták meg kívánságaikat.⁴⁰⁴ Bár elismerték a magyart mint állami nyelvet „minden közös állami és közös hazai viszonyokban”, de követelték, hogy „a magok nemzetisége is elismertessék és nyelvük szabad használása összes ügyekben és tanácskozásaikban... törvény által megerősíttessék”, továbbá követelték egyházuk önkormányzatának és egyenjogúságának biztosítását, iskoláik és közművelődésük szabad és független igazgatását, nemzetgyűlés összehívását, a szerb értelmiség alkalmazását a felsőbb hatóságoknál, illetve a határőrvidék polgárosítását és a polgári szabadságjogoknak a határőrökre való kiterjesztését⁴⁰⁵. Az újvidéki szerbek 16 pontos követelését küldöttség vitte Pozsonyba, ahol Kossuth maga ajánlotta azokat képviselőtársai figyelmébe, és teljesítésüket is megígérte.⁴⁰⁶

A szakítás

A magyar-szerb viszony megromlásának első fázisa az az incidens volt, ami 1848. április 9-én Pozsonyban Kossuth és az újvidéki szerb küldöttség tagjai, Kostić Sándor és Sztratimirovics György (Đorđe Stratimirović) között történt.⁴⁰⁷ Kossuth személyes találkozásukkor leszögezte, hogy csak egy politikai nemzetet ismer el az országban, a magyart, de a szerbek továbbra is nemzeti

⁴⁰¹ Kemény im. 24.

⁴⁰² Katus im. 70.

⁴⁰³ Gavrilović im. 103–104.

⁴⁰⁴ Az újvidéki szerbek petíciójának szövege megtalálható: Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 147–149.

⁴⁰⁵ A határőröket érintő újvidéki követelés azt a kívánságot fogalmazta meg, hogy a határőröket a jobbágyokhoz hasonlóan tegyék földjük teljes jogú tulajdonosává (Acs im. 251.).

⁴⁰⁶ Katus im. 73.

⁴⁰⁷ Kemény im. 24.

jogokról és önkormányzatról beszéltek, amit – mint Sztratimirovics mondta – ha nem kapnak meg a magyaroktól, tudják „kihez kell fordulniuk” (tehát az ellenforradalmi bécsi udvarhoz). Erre válaszul hangzott el Kossuth baljóslatú mondata: „Ez esetben a kard fog dönteni közöttünk.” A magyar elutasítás hírére Rajacsics József érsek, a hazai szerbség szellemi vezére Bécsbe utazott, ahol érintkezésbe lépett a horvátok vezetőivel, (például Ljudevit Gajjal), akik ekkorra már eldöntötték, hogy szembeszállnak a magyarokkal. Bécsben aztán megállapodtak abban, hogy a továbbiakban összehangolják cselekedeteiket és kölcsönösen segítik egymást.⁴⁰⁸

De még a nevezetes április 9-ei eset után – ha egyáltalán megtörtént – sem volt biztos, hogy fegyveres konfliktusra kerül sor, hiszen a követjárás után született Ergovics Uros pesti szerb újságíró röpirata (Szerb szózat a magyar nemzethez), ami erős kritikai hangja ellenére nem zárja ki a békés megoldás lehetőségét.⁴⁰⁹ Azon kívül pedig nem odavetett kijelentések váltanak ki sorsdöntő történelmi folyamatokat.

A pillanatnyi történelmi helyzetben a szerbek inkább régi beidegződéseiknél és aktuális érdekeiknél fogva helyezkedtek szembe a magyarokkal. Minthogy a magyarországi szerbség (vallási és nemzeti) függetlenségi törekvései elsőként mindig magyar érdekebe ütköztek, létrejött a szerbség körében egy magyar ellenségkép, amelynek kialakulásához az is hozzájárult, hogy Bécs és Belgrád nyílt és rejtett eszközökkel folyamatosan ellentétet szított a magyarok és a magyarországi szerbek között. Bécs ígéretekkel és fenyegetésekkel tartotta őket sakkban egymással; Belgrád pedig a pánszláv és nagyszerb eszmék terjesztésével elszakadásra biztatta a magyarországi szerbeket. A szerbeknek a magyarokkal való szembefordulását az is inspirálhatta, hogy az egyidejűleg kiéleződött horvát–magyar ellentétek felvillantották egy szerb–horvát szövetség lehetőségét, ami a szerbek sikerének esélyeit nagyban megnövelte a magyarokkal szemben.⁴¹⁰

Az 1848 áprilisi törvények

A polgári Magyarország alapjait lerakó 1848. március–áprilisi törvények nemzeti és felekezeti különbség nélkül az ország minden lakosára kimondták a jobbágyi függőség és a jobbágyterhek megszüntetését, a törvény előtti egyenlőséget és a legfontosabb polgári szabadságjogokat. Ezért a magyar liberális középnemesség abban a tévhitben élt, hogy az egyéni polgári szabadságjogokkal a nemzetiségi kérdést is megoldotta. Kossuth így fejezte ki ezt az ebben kételkedőknek: „Kicsinyhitűek! Nem ismeritek ti a szabadságnak varázshatalmát: erősebb ez, mint a nemzetiség, a vallás, a vér és baráti rokonság, me-

⁴⁰⁸ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 65.

⁴⁰⁹ Kemény im. 24.

⁴¹⁰ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 64–65.

lyeket mind egyesíteni képes a hazafiságban”.⁴¹¹ Kossuthék tévedtek. A nemzetiségiekben 1848-ban a polgári szabadságjogok irántihoz hasonló erővel tört fel a kollektív nemzeti(ségi) jogok iránti vágy is.

A magyar kormány csak lassan vette észre, hogy ha nem elégíti ki körültekintően a nemzetiségiek igényeit, akkor az milyen veszélyeket rejthet számára. Ez történt például a három temesközi határőrezred és a titeli zászlóalj sajkás grancsárai esetében. Mire eltörölték a határőrezredek kincstár számára végzendő robotmunkáját, és ígéretet tettek a az állami közmunka-kötelezettség korlátozására is, ami a határőrök követelése között szerepelt, addigra már meggyőződéssé vált az érintettek körében, hogy helyzetükön csak egy autonóm vajdaság létrehozása segíthet.⁴¹² Sajnálatos, hogy a szerbek és a horvátok mozgalma éppen a határőrök megnyerésével tudott magának fegyveres bázist teremteni a magyar szabadságharc ellen.⁴¹³ Márpedig a bécsi kormány és Jelasics horvát bán közreműködésével a szerb határőrök a magyar kormány és a nemzet ellen fordultak.⁴¹⁴

Bár a magyar kormány törvényben biztosította a görögkeleti egyház önkormányzatát és egyenjogúságát, és a szerbek nemzeti-egyházi gyűlését is összehívta, ez már nem volt elég a szerbeknek. Április közepétől a karlócai gimnázium és papnövelde tanári köréből elindult, és a szerb községek programjaiban mindenfelé hamar elterjedt azon követelések listája⁴¹⁵, melyeknek lényege és célja már az önálló szerb vajdaság megalakítása volt.⁴¹⁶

Az 1848. május 1–3-i⁴¹⁷ karlócai népgyűlés

Az 1848. május 1–3-i karlócai népgyűlésen (szkupstinán) Rajacsics József metropolita volt a szerbek szellemi vezére.⁴¹⁸ Karlócan a szerb nép küldöttei nyilvánították politikai függetlenségüket és szabadságukat.⁴¹⁹ A kongresszuson összegyűlt szerbség – a politikai status quora való tekintet nélkül – többé nem

⁴¹¹ Idézi: Katus im. 71–72.

⁴¹² A magyar kormány késlekedésének az is oka volt, hogy félt attól, hogyha felszabadítja a határőröket, akkor az udvar majd a császári hadsereg meggyengítésével fogja vádolni (Ács im. 257.).

⁴¹³ Ács im. 257.

⁴¹⁴ Heka im. 60.

⁴¹⁵ Ezek voltak az ún. „karlócai követelések”.

⁴¹⁶ Gavrilović im. 104.

⁴¹⁷ A szerbek által használt Juliánus-naptár szerint: május 13–15-ig. A magyar szakirodalomban is általában így szerepel. A gyűlés határozatainak magyar fordításban megtalálható: Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 167–169.

⁴¹⁸ Heka im. 68.

⁴¹⁹ Gavrilović im. 104.

mint „a kiváltságos nemzetiség”, hanem mint „a magyarországi szerb nemzet” kívánta megoldani céljait.⁴²⁰ A kongresszus határozatai ezért voltak még a terület önkormányzat kérdést nem tekintve is elfogadhatatlanok a korabeli magyar politikai vezető réteg számára.

Karlócán esélyük sem volt a belső-magyarországi szerb küldötteknek, akik továbbra is a megegyezés szükségességét hangsúlyozták, amikor még a Pozsonyból csalódottan hazatért szerb liberális követek is úgy látták, hogy csak fegyverrel lehet engedményekre kényszeríteni a magyar kormányt.⁴²¹ Az egybegyűltek határozatot hoztak a szerb vajdaság létrehozásáról, amely a Szerémségből, Bácskából, Baranyából, a katonai határőrvidékből, a sajkás, a kikindai és a becsei kerületből, valamint a Temesközből állott.⁴²² Egyébként a „szerb” vajdaság határain belül a szerbek abszolút kisebbségben voltak. A területen élő 309.855 szerbvel szemben 414.947 román, 396.156 német, 256.164 magyar és 135.891 egyéb nemzetiségű lakost tartottak nyilván.⁴²³ Vajdát is választottak az ogulini határőrezredes Suplikác István (Stevan Šupljikac) személyében. A szerb érsekséget pedig patriarkátusnak, Rajacsicsot pátriárkának kiáltották ki.⁴²⁴ Megválasztották a főbizottságot is, amely a pátriárkával együtt irányította a Vajdaság ügyeit, és felkészítette a szerb népet a magyarok elleni harcra.⁴²⁵ A szerb vajdaság politikai szövetségre lépett az ún. Háromegy Királysággal, mely Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát jelentette.⁴²⁶

A karlócai kongresszus határozatai (1848. május 3.):⁴²⁷

1. A szerb nemzet az ausztriai ház és a közös magyar korona alatt szabad és független.
2. A szerb Vajdaság (Vojvodina) a Szerémségből és a határőrvidékből, Baranya és Bács megyékből a Sajakások kerületével, az egész Temesi bánorságból és annak határőrvidékből áll.
3. A szerb vajdaság a szabadság és egyenlőség alapján szoros kapcsolatba lép a Horvát-, Szlavón- és Dalmátországgal.
4. A köztük való viszony részleteinek szabályozása céljából a Vajdaság részéről egy nagybizottmány (Odbor) választatik, mely szükség esetén a nemzeti kongresszust is összehívhatja.

⁴²⁰ Kemény im. 25.

⁴²¹ Szakály im. 39.

⁴²² Heka im. 68.

⁴²³ Kemény im. 25.

⁴²⁴ Gavrilović im. 104.

⁴²⁵ Novaković, Relja – Perović, Milutin im. 220.

⁴²⁶ Heka im. 68.

⁴²⁷ idézi: Kemény im. 25.

5. A királyt megkéri, hogy a románok számára is biztosítsa a nemzeti szabadságot.
6. A magyar kormány által hirdetett egyházi gyűlést nem fogják megtartani.
7. A nemzeti ügy kezelésének költségeit a nagyválasztmány a pátriárkával egyetértésben a nemzeti pénztárból fogja fedezni.
8. A nagyválasztmány és a pátriárka küldöttséget fog kinevezni, mely e határozatokat a király elé terjeszti.
9. A nagyválasztmány a legközelebbi horvát országgyűlésre követeket fog kiküldeni, akik ott a szerb nemzet érdekeit képviselik.

De hát miért nem lehetett esélyük sem a belső-magyarországi szerb küldötteknek, akik továbbra is a magyarokkal való megegyezés szükségességét hangsúlyozták? Mert egy szélsőségesen nacionalista csoport, Rajacsics, Sztratimirovics és Miletics Szvetozár (Svetozar Miletic) nemzetiségi politikus vezetésével eleve elébe akart vágni a magyar kormány által hirdetett szerb egyházi gyűlésnek s ezzel a magyar békéltető ajánlatnak. Nekik azért nem állt érdekükben a magyarokkal való megegyezés, mert a saját hatalmi céljainak elérése érdekében mindenképpen szakítaniuk kellett a magyarokkal. És ennek érdekében ők vitték keresztül a – még Bécs számára is – irreálisan sokat követelő kongresszusi határozatokat.⁴²⁸

Rajacsics deputációja

A szkupstina után egy ott megválasztott küldöttséggel Rajacsics az uralkodóhoz indult, de útközben a horvát száborban előterjesztette és elfogadtatta a karlócai szkupstina határozatait⁴²⁹, majd a frissen horvát bánná kinevezett Jellasics Józseffel (Josip Jelačić) megtárgyalta a horvát–szerb szövetség részleteit, sőt Jellasics beiktatásakor Rajacsics végezte el az egyházi szertartást, amire pedig se előtte, se utána nem volt példa, hogy tudniillik egy horvát katolikus bán szerb pravoszláv ceremóniával iktattassék tisztségébe.⁴³⁰

Ferdinánd császár Innsbruckban csak magánkihallgatáson volt hajlandó fogadni a Rajacsics vezette szerb küldöttséget, ahol kinyilvánította, hogy nem ismeri el a szerbeket politikai nemzetnek Magyarországon, sem pedig a törvénytelenül megtartott nagygyűlés egyéb határozatait. Az uralkodó a magyar országgyűléshez és kormányhoz utasította a szerbeket, minthogy az uralkodó szerint a szerb vallási közösség ügyében egyedül ők illetékesek. A magyar kormány viszont természetesen nem ismerte el a májusi szkupstina legalitását, és

⁴²⁸ Kemény im. 25.

⁴²⁹ Gavrilović im. 104.

⁴³⁰ Heka im. 68.

azt a következtetést vonta le, hogy összeesküvés történt egy, az országon belül alakítandó független szerb királyság létrehozása érdekében.⁴³¹

Bár a Karlócán működő ideiglenes szerb nemzeti választmány május 22-én felhívást tett közzé, melyben a „magyar polgártársakkal” azt akarja megértetni, hogy a szerb nemzet céljai a magyarokéval megegyezők, és hogy „a szerb nemzet csak a maga jogait kívánja fenntartani és nem törekszik arra, hogy mások jogait elnyomja”; együttműködés már nem jöhetett létre.⁴³²

Fegyveres készülődés Karlócán – az első összecsapások

Míg Rajacsics erkölcsi és politikai támogatásért kilincsel Zágrábban és Innsbruckban, Karlócán főbizottság alakult, amelynek keretében Sztratimirovics György vezetésével megkezdték a magyarok elleni fegyveres ellenállásra való felkészülést. Így a szerbek fogtak először fegyvert a magyarok ellen a nemzetiségek közül. Sztratimirovics önkénteseket toborzott a szerb fejedelemség területéről, szövetségeseiket keresett a déli vármegyékben élő románok, szlovákok, svábok és bunyevácok között, és bizottságokat nevezett ki a határörvidék nagyobb városaiban.⁴³³

Június elején már 16.000 szerémségi és sajkásvidéki szerb katona volt az összecsapásra felkészülve, akiknek egy része Karlóca környékén táborozott.⁴³⁴ A több ezer fős jól kiképzett és ágyúkkal is felfegyverzett szerb sereg Szerbiából Ilija Garašaninnak köszönhetően erkölcsi és pénzbeli támogatást is kapott, és Stevan Knicanin vajda vezetésével több, mint kétezer fős szerbiai önkéntes is csatlakozott a Magyarországon fellázadt szerbekhez, ami nélkül majd a szerbek nem tudtak volna egy évig ellenállni a magyar hadseregnek.⁴³⁵ Mészáros Lázár, a magyar forradalmi kormány hadügyminisztere parancsot adott a szerb katonai táborok feloszlására. Egy kisebb, Péterváradról kivezényelt katonai egység június 12-én meg is támadta Karlócát, de a szerbek nagy létszámbeli fölénye hamar eldöntötte az első ütközet kimenetelét. Így kezdődtek el a szerb–magyar harcok a Dél-Alföldön.⁴³⁶

A déli hadszíntéren

A szerbek ezután kiépítették hadállásaikat és megerősítették pozíciójukat a Szerémségben és a Duna mentén. A Bánság déli részén a Perlasz (Perlez) – Tamáslaka (Tomaševac) – Alibunár – Fehértemplom (Bela Crkva) vonalon

⁴³¹ Gavrilović im. 105.

⁴³² Katus im. 74.

⁴³³ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 67.

⁴³⁴ Heka im. 69.

⁴³⁵ Gavrilović im. 105.

⁴³⁶ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 67.

húzódtak állásaik, Bácskában pedig az Újvidék – Szenttamás (Srbobran⁴³⁷) – Ferenc-csatorna – Tisza négyszöget tartották ellenőrzésük alatt, de a közbülső Pétervárad mindvégig magyar kézen volt. Magyar területnek számított továbbá Bácskában Temerin, Verbász (Vrbas), Kis- és Ókér (Bačko Dobro Polje; Zmajevo), Járek (Bački Jarak) és Bácsföldvár (Bačko Gradište); a Bánságban pedig Versec (Vršac), Fehértemplom és Nagybecskerek (ma Zrenjanin). 1848 nyarán több heves ütközetre került sor Versecnél, Szenttamásnál, Becskereknél és Földvárnál, amit a szerbek részéről gyújtogatások és öldöklések követtek, amik igen sok civil áldozatot is követeltek.⁴³⁸ A szerbek mindenütt elégették a magyarul vezetett iratokat, anyakönyveket; és felégették a magyar kormányhoz hű magyar, német és román településeket.⁴³⁹ És – különösen szerb részről – ugyanazok a véres és visszataszító események ismétlődtek meg a Dél-Alföldön, amelyek a Rákóczi szabadságharcban is annyira pusztították a népet.⁴⁴⁰ A szerbek kegyetlenkedése akkora felháborodást keltett a helyi nem szerb lakosság körében, hogy csakhamar tízezer bácskai magyar, bunyevác és német lakos állt önként a nemzetőrségbe.⁴⁴¹

1848. augusztus 18-án a magyar sereg elszánt támadásra indult Szenttamás ellen, de a szerbek megvédték legfőbb közép-bácskai támaszpontjukat; szeptember 2-án viszont fel kellett adniuk a perlaszi tábort, amit a Kiss Ernő vezette magyar sereg teljesen szétvert. Mészáros Lázár parancsnoksága alatt szeptember 21-én egy 25.000 fős magyar sereg újabb ostromra indult Szenttamás ellen, ami ismét nem hozott sikert.⁴⁴²

1848 szeptemberében a szerbek újabb népgyűlést tartottak Karlócán, ahol a hatalmára féltékeny Rajacsics az általa leváltott Sztratimirovicset –, aki a harcéri sikerek folytán olyan nagy népszerűsége tett szert, hogy sokan már a majdani vajdát látták benne – teljesen háttérbe szorította.⁴⁴³

1848. szeptember 11-én belépett a háborúba Horvátország, majd október 3-án az osztrákok is hadat üzentek Magyarországnak. Ekkor császári utasításra minden katonai és polgári hatalom Jellasics kezében összpontosult, így a szerb csapatok zöme is beolvadt a császári hadseregbe. Bár 1848 késő őszen és telén magyar térnyerés figyelhető meg a déli hadszíntéren, 1849 elején a szerb-császári csapatok ellentámadásba lendültek.⁴⁴⁴

⁴³⁷ Ekkoriban még Sentomaš volt a településnek szerb neve, amit a szerbek itteni harcai emlékére 1920-ban változtattak meg erre, aminek jelentése 'Szerbvédő' vagy 'Szerberőd'.

⁴³⁸ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 68.

⁴³⁹ Heka im. 60.

⁴⁴⁰ Szakály im. 39.

⁴⁴¹ Heka im. 60.

⁴⁴² Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 68.

⁴⁴³ Uo.

⁴⁴⁴ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 68–69.

A magyar kormány békeajánlata

A magyar kormányt minden szomorú fejlemény ellenére végig őszinte békeszándék vezette. A katonai sikerekkel kedvező helyzetbe került honvédelmi bizottmány 1848. november 13-án rendkívül jelentős engedményeket tartalmazó békefeltételeket állapított meg⁴⁴⁵:

1. A magyar kormány amnesztiát biztosít a felkelésben résztvevő szerbeknek.
2. Rájuk vonatkoztatva is megerősíti az áprilisi törvényekben biztosított személyi és birtokszabadságokat.
3. A nemzetiségi és nyelvhasználati jogokat biztosítja egyházi, iskolai és községi ügyekben.
4. A szerbek saját nyelvükön fordulhatnak a hatóságokhoz és a központi kormányhoz, s ugyanezen a nyelven kapnak választ, a törvényeket szerbül is kihirdetik.
5. A görög nemegyesült egyház a többi egyházzal egyenjogú lesz, egyházi és iskolai ügyeit évenként tartandó kongresszusán szabályozhatja, pátriárkát választhat, aki az országgyűlésen a primás után fog helyet foglalni.
6. A szerb nemzet vajdát fog kapni. (!)
7. A szerbek kívánságára a kormány hajlandó a fennálló határőrrendszert eltörölni, ha pedig fenn akarják tartani, akkor a már közzétett engedmények: a föld tulajdonjoga, szabadosztózás, költözködés, ipar, kereskedelem, a tudományok szabad művelése és a robottól való mentesség megerősíttetnek.

Karlócán viszont még érdemleges választ sem adtak a magyar békefeltételekre, hanem Rajacsics egyszerűen továbbküldte azokat Bécsnek – mintha már történt volna hasonló a Rákóczi szabadságharcban... –, és diplomáciai fegyverként használta az uralkodóházzal szemben a szerb vajdaság engedélyezése érdekében, mely így 1848 decemberében papíron meg is történt.

1849 januárjában nagy területeket foglaltak el a szerbek, mert a honvédsereg Pest megvédésére vonult vissza.⁴⁴⁶ A szerb-császári csapatok támadása következtében január 16-án elesett Nagybecskerek, majd 19-én Versec, azután Fehértemplom, Óbecse, Verbász, Kula; februárban pedig Zombor és Nagyikinda is. A rosszul felszerelt és vezetett, kis létszámú magyar alakulatok kénytelenek voltak visszavonulni, s 1849. február elejétől Pétervárad és Szabadka kivételével néhány hónapig szerb-osztrák fennhatóság alatt állt az egész Dél-Alföld.⁴⁴⁷ Az

⁴⁴⁵ Idézi: Kemény im. 26. A békefeltételek pontos szövege megtalálható: Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 187–188.

⁴⁴⁶ Heka im. 69.

⁴⁴⁷ Heka im. 60.

elfoglalt területeken a szerbek népbizottságok és albizottságok létrehozásával új közigazgatást vezettek be, de ezek a vegyes lakosságú községekben nem tudtak érvényt szerezni a szerb érdekeknek.⁴⁴⁸

A magyarok ellen harcba szálló délszlávok lassan felismerték azt is, hogy a magyar forradalommal szembe forduló Béctől nem várhatják nemzeti kívánságaik teljesítését, így a szerbek fokozatosan szembe fordultak Bécs iránt elkötelezett vezetőikkel, és keresték a magyarokkal való kibékülés lehetőségét.⁴⁴⁹ A szerbek kéréséhez képest közigazgatási kerületté lefokozott vajdaság ügyében hasztalan instanciáztak a szerb küldöttségek 1849. március 27-én és június 1-én Bécsben, mert Ferenc József a minisztertanácsra hárította az ügyet, az pedig mindannyiszor elejtette.⁴⁵⁰

A magyar forradalmi sereg Jellasicsot Szolnoknál megállította, majd Perczel Mór vezetésével délnek vette az irányt, ahol hamarosan elfoglalta Szenttamást, majd a pétervárad helyőrséggel egyesülve Szőreget, Zombort, Verbászt, Zentát és Óbecsét. A szerb sereg frontja 1849. május és június között teljesen összeomlottak, a szabadságharc végéig a Dél-Alföld területéből csak a Titeli fennsík maradt szerb kézen.⁴⁵¹ Miután Perczel Mór tábornok 1849 márciusában és áprilisában Bácska és a Bánság nagy részét elfoglalta, széleskörű amnesztiát gyakorolt, ezenkívül szerb nyelvű közigazgatást és bíraskodást vezetett be, sőt a Kničaninnal és Garašaninnal folytatott tárgyalásokon hajlandó volt a szerbeknek területi önkormányzatot adni a Vajdaság keretében szerb nemzeti gyűléssel, de ezt Kossuth elutasította, ő csak nyelvi engedményekre lett volna hajlandó.⁴⁵²

1849 tavaszán a magyar kormány igyekezett normális kapcsolatot kiépíteni Szerbiával. Helyreállították a kereskedelmi kapcsolatokat, és Garašanin szerb belügyminiszter hazahívta a Magyarországon harcoló önkénteseket. Sőt, majd a forradalom bukása után annak vezetői közül sokan Szerbián keresztül menekültek el biztonságosabb területre.⁴⁵³

A megkésett nemzetiségi törvény

A magyar kormány 1849 júliusában az utolsó nemzetgyűlésen, amelyet a világsi katasztrófa előtt Szegeden tartott, új nemzetiségi törvényt fogadott el abban a reményben, hogy talán ezzel sikerül a nemzetiségeket felsorakoztatni a magyar forradalom és szabadságharc ügye mellett. Az 1849. július 28-án Szege-

⁴⁴⁸ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 69.

⁴⁴⁹ Katus im. 76–77.

⁴⁵⁰ Kemény im. 26.

⁴⁵¹ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 69–70.

⁴⁵² Katus im. 78.

⁴⁵³ Katus im. 80.

den elfogadott nemzetiségi törvény a magyart csak „mint diplomatikai nyelvet” tekintette, minden más nyelvnek a társadalomban való minden szintű használatát megengedte.⁴⁵⁴ A törvény kimondta, hogy – bár a hivatalos érintkezés nyelve a magyar marad – a nemzetiségek minden fórumon szabadon használhatják nyelvüket. Továbbá az állam egyenlő mértékben támogatja a nemzetiségek iskoláit, egyházait, és tiszteletben tartja az egyházi autonómiát. A kormány azt is kinyilvánította, hogy kész új törvényjavaslatokat terjeszteni a nemzetgyűlés elé, ha ezek a pontok nem elégítik ki a nemzetiségi igényeket.⁴⁵⁵ De ez már sajnos a szabadságharc végnapjaiban történt, és kézzel fogható eredményt nem hozott.

*Vajon milyen ígéretetek lettek volna elegendőek ahhoz,
hogy a szerbeket visszatartsák a szembefordulástól?*

A szerb tömegek erős egyházi befolyás alatt álltak, a felső klérus pedig hagyományosan Bécshez kötődött, ráadásul a kialakult helyzetben elérkezettnek látta az alkalmat a Vajdaság megvalósításához, amellyel saját világi hatalmát is biztosítottak, illetve kiterjesztettnek látta. Bár a szerb liberálisok nem nagyon lelkesedtek a papság hatalmának várható megerősödésért, abban mindenesetre egyetértettek velük, hogy a követeléseknek csak fegyverrel lehet érvényt szerezni.⁴⁵⁶ Tehát sajnos távlatból nézve sem volt sok esélye a „békepártnak”.

9. 1849–1867. A SZABADSÁGHARC LEVERÉSE UTÁNTÓL A KIEGYZÉSIG

Azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésből...

Már a szabadságharc alatt is mutatkoztak a szerbek számára kedvezőtlen jelek. 1848 decemberében az akkor trónra lépő Ferenc József pátenssel megerősítette ugyan a májusi szkupstina határozatait a vajda és a pátriárka megválasztása tekintetében mint „a népi önkormányzat biztosítékát”, amit a háború utánra meg is ígért; mindazonáltal – a szerbek hatalmas csalódására – a pátensben egy szó sem volt az önálló szerb vajdaságról.⁴⁵⁷ Majd 1849 januárjában, mikor Rajacsics neki engedelmes odborok (választmányok) irányítása alá helyezte a szerb fegyveresek által ellenőrzött déli területeket, erre válaszul Ferenc József

⁴⁵⁴ Katus im. 79.

⁴⁵⁵ Ács im. 264–265. A törvény szövege megtalálható: Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 227–228.

⁴⁵⁶ Szakály im. 39.

⁴⁵⁷ Gavrilović im. 105.

visszakergette a seregéhez csatlakozott szerbiai önkénteseket.⁴⁵⁸ Az 1849. március 4-i olmüci birodalmi (az ún. oktrojált) alkotmány a szerbek nemzeti fennmaradását és vallási szabadságát szavatoló rendszert helyezett kilátásba, azonban független Vajdaságról nem beszélt, s ez megint csak kiábrándította a szerbeket.⁴⁵⁹ Egy hónappal az oktrojált alkotmány után Ferdinand Mayerhoffer tábornok vezetésével katonai közigazgatást vezettek be a déli területeken, Rajacsics pátriárkát pedig császári biztossá fokozták le, ami különösen érzékenyen érintette a szerbeket, mert ezzel pátriárkájuk tulajdonképpen minden katonai és helyi közigazgatási hatalmát elvesztette.⁴⁶⁰ Amikor pedig 1849 július 11-én Rajacsics Bécs megkérdezése nélkül szerb közigazgatás bevezetését kezdte meg Bácskában, Ferenc József felmentette császári biztosi állásából is és Bécsbe rendelte.⁴⁶¹ A magyar csapatok közben elfoglalták az egész Bánságot és Bácskában is nagy csapásokat mértek a szerbekre.⁴⁶² A világosi fegyverletétel idején a szerb vezetők nagyobb részt már belátták, hogy a magyarok a szabadságharc sikere esetén sokkal nagyobb kedvezményeket nyújtottak volna a hazai szerbségnek, mint az öncélú bécsi politika.⁴⁶³

A szabadságharc bukása után szerbeknek és horvátoknak több tervük is volt a helyzet rendezésére. A horvátok és némely vajdasági, illetve fejedelemségbeli szerb értelmiségiek, valamint a Szerb Fejedelemség kormánya szerint a Szerb Vajdaságot – egyenlőségi elvek alapján és közös száborral, bánnal, valamint alvajdával az élen – hozzá kellett volna csatolni a Háromegy Királysághoz. Rajacsics pátriárka és hívei viszont mindenképpen elutasították azt, hogy katolikus egyén kerüljön a Vajdaság élére, és féltek a majdani horvát (és katolikus) többségű szabortól, ezért azon voltak, hogy a Szerb Vajdaságot külön koronartartománynak ismertessék el, és mint ilyen, majd az egyenlőség elve alapján egyesüljön a Háromegy Királysággal, ami egyezett a májusi szkupstina szellemiségével is.⁴⁶⁴ Ám az uralkodó ezeket a tervezetéseket mind keresztülhúzta 1849. november 18-án kiadott nyílt parancsával. Ferenc József ezzel a pátensével Bács-Bodorg, Temes, Krassó és Torontál vármegyéből és a Szerémség rumai és újlaki járásából létrehozta a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság nevű koronartartományt, s a saját címei közé felvette a Szerb Vajdaság nagyvajdája titulust.⁴⁶⁵ A tartomány székhelyét a német többségű Temesvárra helyezte, a közigazgatást

⁴⁵⁸ Szakály im. 39.

⁴⁵⁹ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 69.

⁴⁶⁰ Gavrilović im. 106.

⁴⁶¹ Hazatérte után a pátriárka szinte teljesen visszavonult a közügyektől, és a szerb egyház első önkormányzatának továbbfejlesztésével foglalkozott (Kemény im. 26).

⁴⁶² Gavrilović im. 106.

⁴⁶³ Kemény im. 26.

⁴⁶⁴ (Gavrilović im. 106).

⁴⁶⁵ Szakály im. 39.

Ferdinand Mayerhoffer tábornok vezetésével német katonatisztek és hivatalnokok irányítására bízta. Tehát az újonnan létrehívott „Szerb Vajdaságnak” sem a közigazgatási nyelve, sem a közigazgatását irányítói nem voltak szerbek.⁴⁶⁶ Sőt, a túlnyomórészt szerb szerémségi határőrvidék Karlócával együtt a tartományon kívül maradt.⁴⁶⁷ Tehát a területnek – elnevezésén kívül – semmi köze nem volt a szerbek elképzeléseihez.

Így aztán a diadalmas abszolutizmus *egyként* korlátozta az *ellene* felkelt magyarok és az elvileg *vele* szövetségben harcolt szerbek jogait: amint a magyarok nem tarthattak országgyűlést, úgy a szerbek sem kongresszust.⁴⁶⁸ Sőt, Bécsben több, mint egy évtizedig egyáltalán nem foglalkoztak a rendezetlenül maradt nemzetiségi problémával.⁴⁶⁹

Az 1859-es francia–olasz–osztrák háborúban elszenvedett vereség után Ferenc József támaszt keresett Magyarországon, aminek része volt, hogy 1860. október 20-án visszaadta a magyar rendi alkotmány egy részét.⁴⁷⁰ Azonban ez a császári diploma is konkrétumok helyett csak ígéreteket tesz a nemzetiségek számára a tartománygyűlések felett működő birodalmi tanács, a nemzetiségiek részvételével összehívandó erdélyi értekezlet és a szerb vajdaság belügyeinek rendezésével kapcsolatban, de ezekből semmi sem lett. Míg magyar részről az uralkodói kéziratok elindították az aktív ellenállást, addig a szerbek a status quo fenntartásában voltak érdekeltek, minthogy a szerb vezetők szerint az októberi diploma a papíron mégiscsak létező Szerb Vajdaság küszöbön álló felszámolásának elodázását jelentette.⁴⁷¹

A politikai enyhülés következtében 1860-ban a szerbek újra tarthattak kongresszust. Mikor itt némely képviselők az autonóm vajdaság követelésével álltak elő, Ilarion Ruvarac, szerb történétíró, kimutatta az ehhez kellő jogalap hiányát, és figyelmeztette az összegyűlteket, hogy csak a magyarokkal egyetértésben rendezhetik helyzetüket, mert Bécs csak addig mutatkozik engedékenynek a szerbek irányában, amíg azokat a magyar ellenzéki mozgalom ellenében fel akarja használni.⁴⁷²

A kis Szerb Fejedelemség ez idő tájt is az összes szerbnek egy országban való egyesítésén ábrándozott. Ennek egy állomása lett volna a Dél-Magyarországból kihasítandó szerb vajdaság, majd annak egyesítése Szerbiával. Tehát a „pánszerbek” inkább érdekeltek voltak egy gyenge Magyarország, mint egy

⁴⁶⁶ Szakály im. 39.

⁴⁶⁷ Gavrilović im. 106.

⁴⁶⁸ Szakály im. 40.

⁴⁶⁹ Kemény im. 39.

⁴⁷⁰ Thim 1942. 200.

⁴⁷¹ Kemény im. 39.

⁴⁷² Szakály im. 40.

erős Habsburg birodalom fennállásában.⁴⁷³ Erről Ferenc József értesülvén – noha korábban hallani sem akart a Vajdaság reinkorporációjáról – 1860. december 27-én mégis megszüntette a Szerb Vajdaság nevű tartományt, és részeit Magyarország és Horvátország között osztotta szét.⁴⁷⁴

1861. április 2-án újra szerb nemzeti kongresszust tartottak Karlócán. Rajacsics érseknek, a kongresszus elnökének kívánságára az 1861. január 5-én Magyarországhoz visszacsatolt Vajdaságot az októberi diplomában foglalt elvek szerint igényelték vissza, és széleskörű autonómiát akartak a magyar országgyűléstől. A vajdaságot – élén a vajdával és a vajdasági tanáccsal – önálló beligazgatású, a magyar királyi kancellária alá rendelt területként képzelték el.⁴⁷⁵

Az 1861-es országgyűlés

Az 1861-es magyar országgyűlésen a nemzetiségek a „közös haza – több nemzet” követelésével szemben a magyar rendek újra az „egy ország – egy politikai nemzet” koncepciót állították szembe, viszont megfogalmazták, hogy *az országban lakó minden népek ... egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.*⁴⁷⁶

Az 1867-es kiegyezés

Az 1867-es kiegyezés csapást jelentett a nemzetiségiek – és így a szerbek – várakozásaira is: eloszlatta a Monarchia föderatív átalakulásába vetett hitüket, ezért a nemzetiségi vezetők a dualizmus ellen foglaltak állást.⁴⁷⁷

A magyar kormányzat az 1867-es kiegyezés után is az 1861-es országgyűlésen megfogalmazott elv szerint járt el, amikor megalkotta a (nemzetiségekről szóló) 1868-as XLIV. törvénycikket, amely – bár a magyart tette az ország hivatalos nyelvévé –, de vármegyei szinten az alsó fokú közigazgatásban és a bíróságokon elismerte a kisebbségi nyelvek használatának jogát, ha az adott nemzetiség aránya meghaladta az összlakosság felét. A törvény az állam kötelességévé tette, hogy tartsa fenn a nemzetiségi nyelvű alap- és középfokú iskolákat, (amelyekben 1883-ig a magyart idegen nyelvként sem kellett tanítani). A községeket és az egyházakat feljogosította arra, hogy nemzetiségi iskolákat,

⁴⁷³ Thim 1942. 200.

⁴⁷⁴ Heka im. 60.

⁴⁷⁵ Ács im. 270.

⁴⁷⁶ Idézi: Magyarország története tíz kötetben X/VI. 690–691.

⁴⁷⁷ Ács im. 270.

kulturális és gazdasági egyesületeket alapítsanak és működtessenek.⁴⁷⁸ Mindazonáltal a nemzetiségi törvény nem elégíthette ki az érintettek igényeit, mert ez is az egységes és oszthatatlan magyar nemzet fogalmát vette alapul, amit Deák Ferenc is éppúgy, mint Kossuth, alapnak tekintett. A törvény 44. cikkelye kimondta, hogy „Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik.” A törvény értelmében tehát a nemzetiségeknek nem lehettek kollektív jogaik és politikai intézményeik.⁴⁷⁹

A nemzetiségi képviselők szerb és román vezérlettel a jogok kiterjesztéséért küzdöttek, míg Horvátország a saját kiegyezésével elvesztette érdeklődését a többi délszlávok iránt.⁴⁸⁰ A szerb politikusok egy meghatározó csoportja (a liberálisok) továbbra is autonómiát követelt mind magának a szerbségnek, mind a többi nemzetiségnek. Miletics Szvetozár három pontban foglalta össze alapvető követeléseiket: 1. A magyarországi nem magyar népeket ismerjék el nemzetnek. 2. Azon megyékben, ahol a nemzetiségi többségben vannak, az ő nyelvükön folyjék a közigazgatás. 3. A vegyes lakosságú megyéket a földrajzi és néprajzi lehetőségek tekintetbe vételével a nemzetiségi elv szerint kell kialakítani. Ám a magyar politikai elit túlnyomó többsége – az egyetlen Mocsáry Lajost leszámítva – hosszú távon sem támogatta követeléseiket.⁴⁸¹ A katonai határőrvidék maradványainak és a szerb ezredek 1873-as feloszlásával pedig végleg megszűnt az olyan kizárólag Bécstől függő terület, ami de facto szerb autonómia-szerűséget valósíthatott meg vagy a későbbi szerb autonómiának előképe lehetett volna.⁴⁸²

A szerb és román egyházak szétválását a magyar országgyűlés 1867 után szintén becikkelyezte. Az 1868-as IX. törvénycikk megerősítette a szerb egyház 1848-ban elnyert önkormányzatát, és megalakította a románok számára is, az ő érsekségük székhelye Nagyszeben lett. Így 1867 után minden szerb és román főpap tagja volt a főrendiháznak.⁴⁸³

⁴⁷⁸ Szakály im. 40.

⁴⁷⁹ Ács im. 271–272.

⁴⁸⁰ Szakály im. 40. Az 1868. évi XXX. törvénycikk, azaz a horvát-magyar kiegyezés elfogadása után a jugoszláv eszme egy időre háttérbe szorult, míg addig a szerbek igyekeztek a horvátok támogatását megszerezni céljaik eléréséhez (Heka im. 61.).

⁴⁸¹ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi im. 74–75.

⁴⁸² Urosevics im. 46.

⁴⁸³ Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc im. 165.

Boldog békeidők...

Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezéssel kezdődő korszak a déli területek fénykora volt. Bácska és a Bánság az ország, sőt a Monarchia egyik legdinamikusabban fejlődő és mezőgazdaságilag gazdagabb területe lett. Gazdag falvaiban és városaiban békében élt egymás mellett a polgárosodás útján is elindult sok nemzetiség, és hamar kiépült az infrastruktúra.⁴⁸⁴ Az 1860–70-es évekre egy erős és független szerb világi értelmiségi középréteg létrejöttével (csak a magyarok és a németek között voltak a szerbeknél nagyobb arányban értelmiségiek az országban ebben az időben!) a főpapság kiszorult a nemzetiségi mozgalom vezetéséből, amely ekkortájt a mindenkori magyar kormánytól (!) keresett támogatást.⁴⁸⁵

10. KÖVETKEZTETÉSEK, TANULSÁGOK

„Borba za privilegia” azaz küzdelem a kiváltságokért

A fenti kifejezéssel jelzi sok szerb történész a szerbek 1690-től kezdődő történelmét, és jó kétszáz éves magyarországi küzdelmeit. Ezeket a küzdelmeket a kiváltságaikat megerősíteni – és lehetőség szerint szélesíteni – akaró szerbség, a magyar rendek és az osztrák uralkodó körök kölcsönös szembenállása jellemezte. Sokszor a kiváltságokhoz csatolt, jelentéktelennek tűnő, félmondatos klauzulák (pl. „salvo iure alieno”) robbantották ki a szerb-magyar-osztrák küzdelmeket.⁴⁸⁶

*Az érdekháromszög***1. oldal: a szerbek**

Mint hogy a szerbek Magyarországra telepedése kisebb részben volt előkészített akció eredménye, inkább a páni félelem hajtotta a szerbeket ide, a Magyarországon rekedt jövevények nem ismerték a Habsburg Birodalom, azon belül pedig a Magyar Királyság helyzetét.⁴⁸⁷ A szerbek magyar földre kerülve önhibájukon kívül csöppentek Bécs és a „rebellis” magyarok évszázados küzdelmeibe. Természetes, hogy amilyen mértékben megismerkedtek új hazájuk jogrendjével, olyan mértékben kértek is azokból a jogokból.⁴⁸⁸ A nekik juttatott 1690-es április ígervény aligha fogható fel másként, mint az adott történelmi

⁴⁸⁴ Heka im. 61.

⁴⁸⁵ Szakály im. 41.

⁴⁸⁶ Hegedűs im. 129.

⁴⁸⁷ Uo.

⁴⁸⁸ Például ahogy már 1708. évi összejövételükön kérték, hogy külön területen telepedhessenek le, főpapjaik és nemesaik vehessenek részt az országgyűlésben és a magisztrátusok ülésein, és hogy a magyar országgyűlés cikkelyezze be kiváltságaikat (Hegedűs im. 130).

körülmények között született, csupán akkorra érvényes rendezési elképzelés, mely a történelmi helyzet változásával érvényét veszítette. A szerb kongresszusoknak nagy szerepe volt abban, hogy fenntartották azt a téveszmét, hogy a fenti dokumentum alapján a szerbséget önálló terület illeti meg Magyarországon belül, mely közvetlenül az uralkodóhoz kapcsolódik, s melynek ügyeibe a magyar hatóságoknak nincs beleszólási joga. A szerb köztudatból az így kialakult, az *elvesztett szabadságról* szóló tévhitet nem lehetett kitörölni, sőt lassan erősebbé vált, mint az igazolható jog.⁴⁸⁹ Az érvelés jogilag ingatag volt, de a Határőrvidék létezésével tulajdonképpen valami ilyesmi valósult meg a szerbek számára. Hiszen Magyarországon belül – bár nem de iure –, ám de facto megvalósította az összefüggő szerb lakta terület különválasztását, ami akár egy szerb autonómia (elő)képét is mutathatta. Volt is olyan (szláv) történész, aki igyekezett bebizonyítani, hogy a szerbek önálló alkotmánnyal, mint állam az államban éltek Magyarországon 1690 után. Míg a szerb autonómia gondolata egyre terjedt és erősödött, a hivatkozási alapját erősítő, elkülönült (valójában csupán katonai igazgatás alatt álló) szerb terület majd az idők folyamán a határőrvidékek polgárosításával egyre zsugorodott. Illetve a Bánságban és Bácskában a németek, szlovákok, ruszinok stb. betelepítésével és a magyarok visszatelepedésével egyre csökkent a szerb nemzetiségük aránya és így súlya, és tegyük hozzá: így a jogalapja is annak, hogy az tisztán szerb igazgatású terület lehessen.⁴⁹⁰

A szerbek Magyarországon privilégiumaiktól függetlenül is kiváltságos helyzetben éltek. Elenyésző kivétellel voltak jobbágyok, az ország legtermékenyebb vidékein telepedhettek le, szinte teljesen autonóm életet élhettek a határőrvidék, a kiváltságos kerületek és a szabad királyi városok keretében. Polgári és kereskedő rétegük a leggazdagabbak közé tartozott. A XVIII. század folyamán ők bonyolították le az ország kereskedelmének felét. Vallási autonómiájuk – a jozefinista államegyházi keretek között – legalább annyira biztosítva volt, mint a katolikus vagy a protestáns vallásoké. Pesten, Újvidéken, Karlócán művelődési centrumaik alakulhattak ki irodalmuk és tudományuk művelésére, amelyet tehetőseik alapítványok formájában támogathattak. Iskolahálózatuk lépést tartott az ország állami és egyházi iskoláinak színvonalával. Összességében tehát kulturális tekintetben messze felülmúlták szerbiai testvéreiket.⁴⁹¹

A szerbeket Magyarországon sohasem fenyegette a beolvadás veszélye, mert görögkeleti vallásuk nem csupán az Istenhez vezető utat jelentette számukra, hanem egyfajta, még a Balkánról hozott politikai keretet is, amibe minden szerb

⁴⁸⁹ Jellemző erre, hogy Tököly Száva 1790-es kongresszusi beszéde mennyire visszhangtalan maradt, illetve, hogy 1920 után Vojvodínának (Vajdaság) keresztelték azt a Magyarországból kapott területet, amit korábban sosem kormányzott vojvoda (vajda). Ez megintcsak hamis történelmi jögalapra mutat (Szakály im. 33).

⁴⁹⁰ Szakály im. 32–33.

⁴⁹¹ Hegedűs im. 133.

beletartozott, sőt a külsőségek kultusza folytán a görögkeleti vallás olyannyira a népi élet részévé vált, hogy szinte a népszokások rendszerébe illeszkedett bele, és teljesen átjárta a szerbek mindennapjait. Amíg a nyugati egyházak mindenütt a kötelékükbe tartozó különböző népek közeledését segítették elő, addig a keletiek viszont a nemzetek differenciálódását és elkülönültségét őrizték meg.⁴⁹² A magyarországi szerbek így aztán sohasem forrhattak össze a magyar állameszmével.

2. oldal: a magyar rendek

A szerbség azokban az években jött Magyarországra, amikor a magyarság és a magyar rendek nagy része szemben állt a Habsburgokkal. Ráadásul a szerbek sorsának alakításába a magyarok nem is nagyon folyhattak bele. A szerbek „patrimonium domus Austriacae”-nak, a szerb kérdés pedig „res Austriaca”-nak számított. Aztán a szerbség kiváltságaira hivatkozva nem akart adót fizetni és egyáltalán nem akart engedelmessé válni a vármegyei szervezettségű magyar jogállamnak. A török kori incidensek után a Rákóczi-felkelésben az udvar mellé álltak, hiszen az fogadta be őket, és kiváltságaikat is tőle kapták. Pusztító irtóhadjáratokat vezettek a szállásterületüktől távol fekvő magyar városok ellen is. Nem akarták elfogadni a szabadságukat korlátozó magyar jogot, a magyarok pedig azt, hogy államot képezzenek az államban.⁴⁹³

A magyar rendek részéről a maga korában aligha kárhoztatható *egy ország–egy nemzet* koncepcióhoz nem kapcsolódott magyarosítási akcióprogram, sőt a magyarok többsége természetesnek tartotta a nyelvi sokszínűséget. A kormányzat polgárként elismerte a nemzetiségek jogát a szabad nyelvhasználathoz és vallásgyakorlathoz, kollektíve azonban nem, illetve a szerbek egyházi kongresszusaik és privilégiumaik megtarthatása által mégis előnyt élveztek a többi nemzetiséghez képest. A rendek, ha a szerbeket mint közösséget beemelték volna az alkotmány sáncai közé, maguk bátorították volna a többi nemzetiséget, hogy hasonló elbánásért folyamodjanak. Ez viszont szöges ellentétben állt nemcsak a feudális elemekkel átszőtt magyar rendi közgondolkodással és a frissen megerősödött magyar öntudattal, hanem az ország érdekeivel is.

A magyar felfogás a középkori eredetű Hungarus-tudatban gyökerezett, miszerint minden magyarországi nemes anyanyelvétől és szokásaitól függetlenül az egységes politikai nemzet teljes jogú tagja. Ez a felfogás szállt aztán alá a népi tömegekre, (akikkel a korábbi századokban egyáltalán nem számoltak), olyképpen, hogy mindenki, aki az ország területén él, az magyar.⁴⁹⁴ Mivel az uralkodó a közte és a görög rítusú (szerb) alattvalói között megkötött szerződést 1792-ig nem tudta a magyar országgyűlésen elfogadtatni, a privilégiumok

⁴⁹² Hadrovics: A magyarországi szerb kérdés 5.

⁴⁹³ Hegedűs im. 130–131.

⁴⁹⁴ Szakály im. 35.

a rendi országgyűlés szemében mindvégig magánjogi okmányok maradtak. Ezt igazolja a tény, hogy azokat I. Lipót minden utódjának esetleg többször is meg kellett erősítenie.⁴⁹⁵ A már a török korban a szerbekkel szemben kialakult gyanakvás a Rákóczi korban kialakult irtóhadjáratok révén emlékezetben maradt, így szinte forgatókönyvszerűen ismétlődött meg a tragédia 1848–1849-ben is.⁴⁹⁶ Am a magyar rendek tudtak nagylelkűek is lenni, és érdekeiktől függetlenül is a megbékélés vágya vezérelte őket, amikor nagyvonalú békeajánlatokkal igyekeztek elejét venni a további vérontásnak.

3. oldal: az osztrák udvar

I. Lipót azért adott olyan nagy kiváltságokat a betelepült szerbeknek, mert őket egyrészt a török ellen a végeken, másrészt a rebellis magyarok ellen is felhasználhatta.⁴⁹⁷ Valószínűleg azért is kaptak nagyobb jogokat a szerbek az ország többi nemzetiségéhez képest, hogy az országban ellensúlyt képezzenek a Habsburgok ellen akár még a pogány törökkel is szövetségesül kész magyarokkal szemben (I. Thököly Imre erre precedens értékű „királyságát”). És az osztrákok talán ezért telepítették a határőrvidékekre a szerbeket, hogy a rebelliseket egy etnikai határ által is elválasszák lehetséges török szövetségesüktől. Ráadásul a birodalomnak nagyon jókor jöttek a harcias szerb tömegek. A határövezetben szerveződött janicsárok jelentették 150 évig a leggyorsabban mozgósítható és legolcsóbb katonai egységeket. Minthogy az osztrák hadak jó része Nyugat-Európában volt lekötve, szükségük volt a szerbekre, hogy a magyarokat féken tartsák: először a felszabadító háborúk során, majd a Rákóczi-féle, végül az 1848–49-es szabadságharc idején.⁴⁹⁸

Békeidőben viszont a bécsi udvarnak mégiscsak állandóan figyelembe kellett vennie a magyar rendek álláspontját és az ország törvényeit is, minthogy Magyarország királyai is voltak, és a magyar alkotmányra tették koronázási esküjüket. Végülis – hacsak az összbirodalmi érdek nem kívánta másként – a királyok a magyar államiság érdekeit érvényesítették. Ezért nem hozták létre a szerbek által annyira óhajtott vajdaságot, és ezért polgárosították a határőrvidékeket is, mielőtt azt a külpolitikai szempontok megengedték. Az osztrák álláspontot történelmi távlatból szemlélve tehát megállapítható, hogy a szerb-magyar kérdésben elsődlegesen a „justitia et prudentia” és csak másodlagosan a „divide et impera” elv érvényesült.⁴⁹⁹

...

⁴⁹⁵ Darkó im. 115.

⁴⁹⁶ Szakály im. 29.

⁴⁹⁷ Király im. 167.

⁴⁹⁸ Hegedűs im. 131.

⁴⁹⁹ Uo.

BÚCSÚZÓUL

A száraz jogi-politikai fejtegetések és az érdekek szövevényének bogozgatása utáni felüdülésként hadd ajánljam az olvasó figyelmébe Arany János: *Népdal* c. balladáját, melynek három versszakába Arany János-i tökéletességgel van belesűrítve a mára letűnt hazai szerb világ hangulata, folklórja, nyelve.

Íme:

Duna vizén lefelé úsz a ladik,
A ladik,
Róla muzikaszó, guzlicaszó, csimpolyaszó
Hallatik;
Juhaj! viszik a piros almát, barackot,
Juhaj! Kevibe Szent-Endréről menyasszont!

Piros almát eladják a budapesti
Piacon,
Abbul cifrálkodik Kevibe a piros arcu
Menyasszony:
Juhaj! de derék ruha ez a fejkötő:
Mégfér ezalatt akármennyi szerető!

Kevi csárda reggel óta tele van,
Teli van:
Ott járja a kolót egy éles késsel, véres késsel
A Jovan:
Juhaj! piros volt, de csak férges alma volt,
Asszony csinos volt, de azért csak r-a volt.

Duna vizén lefelé úsz a ladik,
A ladik,
Róla hejjuhujja, szitok-átok, dávorია
Hallatik:
„Juhaj! közel már Alexinác, Knyazevác:
Engem Kevi-Rác, többet ugyan sose látsz!”

1877, Margitsziget

IRODALOM

- ÁCS Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.
- ARATÓ Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- ARATÓ Endre: A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- BENDA Kálmán: Magyar-rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. In.: Köpeczi Béla et al. szerk. Rákóczi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 141–159.
- BENDA Kálmán főszerk.: Magyarország történeti kronológiája I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981–1982.
- DARKÓ Jenő: A karlócai érsekség egyházszervezete és görögkeleti népessége a XVIII. században az ősszerzések tükrében. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 113–127.
- DÁVID András: Egyazon égtájon. Fejezetek a magyar-délszláv és délszláv-magyar kapcsolattörténet köréből. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993.
- ECKHART Ferenc: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. In.: Századok, 1918/III.
- KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- GAVRILOVIĆ, Slavko: A szerbség magyarországi bevándorlásának és megtelepedésének kérdései. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 91–113.
- GERGELY Jenő–KARDOS József–ROTTLER Ferenc: Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig. Korona Kiadó, Budapest, 1997.
- H. PÁLFY Ilona: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. In.: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 474–488.
- HADROVICS László: A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei. Budapest, 1942.
- HADROVICS László: A déli szláv népek kultúrája. In.: A magyarság és a szlávok. Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, 1942. Új kiadás: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000.
- HADROVICS László: Vallás, egyház, nemzettudat: a szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt. ELTE Szláv Tanszék kiadása, Budapest, 1991.
- HEGEDŰS Antal: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. században Magyarországon. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991.
- HEKA László: Szerbia állam- és jogtörténete. Bába Kiadó, Szeged, 2002.
- HELTAI Nándor: Kecskeméti századok. In.: Heltai Nándor–Juhász István: Kecskemét, Pannoráma Kiadó, Budapest, 1984. 7–53.
- KATUS László: A délszláv-magyar kapcsolatok története, I. rész. A kezdetektől 1849-ig. Pécs, 1998.
- KEMÉNY G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. Budapest, 1946.
- KIRÁLY Péter: Adalékok a magyarországi szerbek történetéhez. In.: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból (Székely György 70. születésnapjára) Budapest, 1994.
- KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- KŐHEGYI Mihály: A szerbek felköltözésének (1690) történeti előzményei. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 65–79.
- KRISTÓ Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003.
- LADÓ János: Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- LUKICS Demeter: A magyarországi szerbek viszonya az egyházi unióhoz. Budapest, 1889.

- MARGALITS Ede: Szerbek Magyarországon. In.: A Pallas Nagy Lexikona, Budapest, 1895.
- MARGALITS Ede: Szerb történelmi repertórium I. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1918.
- NIEDERHAUSER Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- NIEDERHAUSER Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
- NOVAKOVIĆ, Relja–PEROVIĆ, Milutin: Történelem. Zavod na udžbenike i nastavna sredstva. Beograd, 1996.
- ÓZER Ágnes: A szerbek és Szerbia a magyar történetírásban a 19. században. (A szerző doktori értekezésének exozéja.) In: HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. Novi Sad, 2007. június–július. 38–46.
- PACH Zsigmond Pál et al. szerkbiz.: Magyarország története tíz kötetben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978–1988.
- PÁL Tibor: A szerbek nagy kivándorlása In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991.
- PELYACH István: Szerbek Magyarországon 1848 előtt. In.: Erdődy Péter szerk.: Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 37–45.
- RADONIĆ, Jovan–KOSTIĆ, Mita: Serbische Privilegien von 1690–1792. Serbische Akademie der Wissenschaften, Belgrád, 1954.
- RÓKAY Péter: A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. Században. In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 51–65.
- SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: Déli szomszédaink története. Bereményi Kiadó, Budapest, 1994.
- SPIRA György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- SZAKÁLY Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben In.: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991.
- SZALAY László: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861.
- SZENTKLÁRAY Jenő: Száz év Délmagyarország újabb történetéből 1779–1889. Temesvár, 1889.
- SZENTPÉTERI József főszerk.: Magyar Kódex III. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2000. 325–326 és 349.
- ZAICZ Gábor főszerk.: Etimológiai szótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- THALLÓCZY Lajos–ÁLDÁSY Antal: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Budapest, 1907.
- THIM József: A szerbek története a legrégebb kortól 1848-ig. Nagybecskerek, 1892.
- THIM József: A horvátok és a hazai szerbség a magyar történetben. In.: A magyarság és a szlávok. Szerk.: Székfü Gyula. Budapest, 1942. Új kiadás: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000.
- UROSEVICS Daniló: A magyarországi délszlávok története. Budapest, 1969.
- VUJICSICS Sztoján: Szerbek Pest-Budán. Városháza, Budapest, 1997.
- VUJICSICS Sztoján: A Duna menti szerbek művészeti emlékei Magyarországon. In.: Uő.: Magyarok és szerbek. Forum Kiadó, Újvidék, 1997. 11–21.
- VUKICSEVITS György: A görög-keleti szerb egyházi autonómiáról Magyar- Horvát- és Szlavonországban. [h. n.] 1900.
- WELLMANN Imre: A népesség sorsa a szabadságharc idején. In.: Köpeczi Béla et al. szerk. Rákóczi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 33–59.

E számunk támogatói: a Tartományi Művelődési,
Tájékoztatási és Vallásügyi Titkárság, a Magyar Nemzeti Tanács,
Újvidék városa, a Nemzeti Kulturális Alap,
az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Petőfi Kulturális Ügynökség

nka
Nemzeti Kulturális Alap

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

**Petőfi
Kulturális
Ügynökség**

